NIEUWE STUDIËN

OVER

JOHANNES KALVIJN

(1536—1541)

DOOR

A. PIERSON.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN & ZOON.
1883.

INHOUD.

VOORREDE.

Andermaal de aanteekeningen, die ik bij het lezen der Bronnen had gemaakt, te ordenen en voor de pers in gereedheid te brengen, zoodra ik tijd daartoe kon vinden, was voor mij een plicht van erkentelijkheid jegens de belangstelling, die mijne eerste Studiën over Kalvijn hebben ontmoet. In zijn geheel de vrucht van uren, aan dringender arbeid niet altijd zonder moeite ontwoekerd, moge dit geschrift met eenige toegevendheid worden ontvangen. Het kan, waar het noodig is, de overtuiging versterken, dat de tijd is aangebroken, waarvan Ranke nog als toekomstig spreekt. — Eer het tot een filosofie der Hervorming kan komen, moet de Hervorming zelve beter worden gekend, waartoe de ontsloten Bronnen ons thans meer en meer in staat stellen. Eigenlijk moesten allen, die aan de Hervorming hun aandacht schenken, die Bronnen lezen. Maar aan velen is dit onmogelijk. Hun heb ik gemeend een dienst te bewijzen, door hun enkele Bronnen hetzij en résumé, hetzij in uittreksel onder de oogen te brengen, welke résumés en uittreksels zij dan evenwel zelf hebben te bestudeeren. Door die meening werd de vorm van mijn geschrift bepaald. Aan eene geschiedenis, die in mijn oog altijd een kunstwerk moet zijn, dienen andere eischen te worden gesteld. Ik geloof dit zoo goed als iemand te weten. Moge dan ook mijn oude vriend Rauwenhoff te Leiden in deze nieuwe analyse en kri-

tiek van Bronnen niet andermaal een thermometer zoeken van mijn gemoed. Indien ik het voorrecht had hem veelvuldiger te ontmoeten, zou hij waarschijnlijk bespeuren, dat zijn diagnose eenige herziening behoeft.

Wat is er in onzen tijd, dat den beoefenaar van wetenschap, die de middaghoogte des levens achter zich heeft, op den duur zou moeten ontstemmen? Zelfs in ons Vaderland is er veel, dat den lust aanwakkert. Wij bestudeeren thans zelfs theologische zaken met meer vrijheid dan voor dertig jaren. De belangstelling in de Kerkgeschiedenis, — een geschiedenis welke met die van Israël en Hellas een zoo groote, en een gelijksoortige belangrijkheid en aantrekkingskracht heeft, — neemt toe en ondervindt nog dagelijks de nawerking van den heilzamen prikkel, dien Moll door zijn persoon en werkzaamheid daaraan gegeven heeft. De school van Moll is vruchtbaar in goede werken, en zijn invloed leeren wij telkens dieper waardeeren; een invloed, die tot onvermoeide Bronnenstudie aanspoort en, vooral, die de geschiedenis der Kerk tot een bladzijde maakt uit de geschiedenis der menschelijke beschaving, zonder daarom aan de Kerkhistorie iets van hare zelfstandige waarde te ontnemen. Ik behoef de namen onzer vaderlandsche tijdgenooten niet te noemen, die met voorbeeldigen ijver op kerkhistorisch gebied vorschen en zoeken; de vruchten van hun arbeid worden altijd met gretigheid ontvangen Ik vermeld alleen het jongste geschrift van Dr. Sepp, om hem te danken voor hetgeen ik leerde uit zijn opstel over Kalvijns I n s t i t u t i o.

Onder dien invloed wordt de Kerkgeschiedenis van haar theologisch karakter ontdaan, het woord theologisch hier genomen in den ongunstigen zin. Zij wordt losgemaakt van konfessioneel partijbelang. Voor den Kerkhistoricus hebben al de kristelijke Kerken gelijk recht van bestaan. Wij onderzoeken niet langer als protestanten of als katholieken. De studie der Kerkgeschiedenis wordt onttrokken aan de nood-

lottige werking der apologie, die altijd het graf is der eerlijkheid, omdat de apologie, ter goeder trouw, zich zelf misleidt ten aanzien van de beteekenis der verschijnselen, die de kritiek onder de oogen heeft te zien.

De apologetische behoefte is nog niet verdwenen. Zij bederft nog de studie van den oorsprong des Kristendoms, van de Hervorming, maar vooral van de geschiedenis der godsdiensten. Omtrent dit laatste moet mij een woord van het hart.

De tijd van de waardeering der onderscheidene godsdienstvormen achten velen thans gekomen. Billijke waardeering eischt zorgvuldige vergelijking, en vergelijking onderstelt grondige kennis. Hapert het niet thans nog vaak aan het besef van wat tot deze kennis behoort: in de allereerste plaats, volledige kennis van de taal, waarin een godsdienst heeft geschreven? Mag men over een godsdienst spreken, waarvan men de gedenkschriften niet in het oorspronkelijk lezen kan? Een volk is éen met zijn taal; het diepste wezen van een volk is zijn religie.

De beschrijving van vele godsdiensten door éen persoon schijnt mij, tot ik beter word ingelicht, in het beste geval een onderhoudende kompilatie, maar zonder wetenschappelijke waarde, immers een niet te kontroleeren waardeering van feiten met daarop gebouwde generalisatiën. Ten onrechte beroept men zich op natuurkundige werken, die op de w a a r n e m i n g e n van anderen berusten. Bij de bestudeering van een godsdienst vervult waarneming een zeer geringe rol De godsdienst van een volk is iets diepers dan een stel van namen en leeringen; dit diepere kan slechts door het meest liefdevolle medė-leven worden begrepen, hetgeen bij gebrek aan kennis van de taal mij niet mogelijk voorkomt. Spreekt iemand dit tegen ten aanzien van bekende volken? Niemand hecht immers veel aan een werk bijvoorbeeld over den godsdienst der Grieken, wanneer de schrijver Homerus noch Eschylus, Plato noch Plotinus

verstaat. Ik vrees voor cirkelgang. Sedert drie eeuwen sloven wij ons af, om de onmisbaarheid van de grondige kennis van Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn te betoogen voor elk die de godsdiensten van den Bijbel en van de kristelijke Kerk zelfstandig wil beoordeelen. En mag dan nu weder een en dezelfde persoon schrijven over Islam, Boeddhisme en Kristendom? Maar wat zal ons dan nog onderscheiden van de tijden, waarin men de Vulgata kommentarieerde? Laten wij onze theologische studenten in het vervolg liever ontslaan van de tijdroovende beoefening der oude talen! Laten wij de Brieven van Paulus in vertalingen lezen! Wie heeft er lust in, die hun waar karakter wil vatten? Maar hoe dan een gunstiger uitkomst verwacht van een godsdienstwetenschap, gebouwd op de een of andere verzameling als the Sacred Books of the East of berichten van reizigers?

Ook hier, met Ranke: tot de Bronnen terug. — Voor hen, die zich met het Protestantisme bezighouden, in zijn tegenstelling met de katholieke Kerk, wil dit ook zeggen: terug tot de theologen en wijsgeeren der Middeleeuwen! Over de Middeleeuwen kan, wat theologie en wijsbegeerte betreft, een verstandig man heden ten dage nauwlijks meer één woord willen zeggen van een waarlijk algemeene strekking. Onze konventioneele Middeleeuwen zijn goed voor de protestantsche polemiek, maar voor de wetenschappelijke kennis van het Katholicisme hebben wij iets anders noodig. Wij moeten ons weder streng houden aan het voorbeeld van Moll, ons bepalen tot de studie der bijzonderheden. Gelijk een onzer geleerden een „stad in de middeleeuwen" schetste; — waarom moest de jeugdige, maar reeds verdienstelijke auteur van dit werk, die immers zoo goed weet wat Bronnenstudie is, mijne beoordeeling van Macaulay zoo onheusch bejegenen? — gelijk een ander vaderlandsch geleerde ons het beeld van een klooster in de Middeleeuwen ontwierp, zoo moest elk onzer theologen en wijsgeeren, voor zoover zij zich tot geschiedkundige studiën geroepen achten, eenige deelen uit die onafzienbare

reeks van middeleeuwsche folianten voor zijne rekening nemen, en elk van zijne zijde ons die groote leeraars en predikers van het Katholicisme nauwkeurig teekenen, die men zeer van nabij moet kennen wanneer men het Katholicisme wil begrijpen. Om, zij het ook op een uiterst kleine schaal, de daad te voegen bij den raad, heb ik voor deze Nieuwe Studiën de kommentaren van Thomas Aquinas op het Nieuwe Testament weder eens voor den dag gehaald. Het weinige dat ik er uit mededeel, zal zeker menigen lezer verbazen. En hetzelfde zou gebeuren bij elk boekdeel, dat wij openden van die middeleeuwsche theologie, die wij bespreken maar niet kennen. De kronologie van Kalvijns leven bracht mij voor zijn kommentaar over den Brief aan de Romeinen, en ik had dus na te gaan wat vóor Kalvijn was geleverd. Zoo ontstond mijn laatste hoofdstuk: lektuur noch voor de theetafel noch voor hen die opgaan in de theologisch-polemische letterkunde van den dag, maar misschien niet van alle belangrijkheid ontbloot voor hen, die van bijzonderheden houden bij wetenschappelijk onderzoek.

De eerste Studiën over Kalvijn, in 1881 uitgegeven, zagen het licht kort na de stichting der vrije Universiteit op kalvinistischen grondslag. Bijna vier jaren zijn sedert verloopen, maar een der billijkste verwachtingen door die stichting opgewekt, is tot dusver niet bevredigd. Ik had gehoopt op studiën van die zijde, de eene al belangwekkender dan de andere, over de Hervorming te Genève, over den persoon, het werk, de bedoeling van Kalvijn. De eerste rector dier Hoogeschool heeft zich zeker niet onbetuigd gelaten ten aanzien van onze oudere kalvinistisch hervormde theologen, al dwingt door inhoud en vorm de voorrede van zijne uitgaaf ook grooter bewondering af dan de uitgaaf zelve door hare methode. Maar de Hoogeschool, die het Kalvinisme onmisbaar heeft geacht als grondslag van hooger onderwijs, mocht ons omtrent dat Kalvinisme zelf wel

nader inlichten. Wij houden ons bij voortduring aanbevolen voor grondige kalvinistische geschriften over Kalvijn.

Want er valt inderdaad nog veel over dien man te zeggen, en ik kan mij zonder moeite een wetenschappelijk leven voorstellen, van het begin tot het eind zich bewegende om Kalvijn. Hij oefent een groote aantrekking. In een kunstmuseum is er meestal éen schilderij, in een salon éen persoon, tot wien telkens en onwillekeurig de oogen zich wenden. Onder de geesten der zestiende eeuw is Kalvijn voor mij zulk een persoonlijkheid. Al wat hem raakt, is belangwekkend. Ik zie in Kalvijn iets geheel anders dan in Luther.

Kalvijn is een vorm van de Renaissance en trekt onze opmerkzaamheid, gelijk de kunst, gelijk al wat tot dat merkwaardig tijdvak behoort. De eigenaardigheid der Renaissance ligt in een stoutmoedigheid die het gevolg is van een gebrek: het gebrek aan historischen zin, aan gevoel voor historische ontwikkeling. Er is vóor alles in het karakter der Renaissance, wanneer men op haar oorsprong let, iets negatiefs. Zij wil de Middeleeuwen niet kennen; zij wil hare gedachtenis uitwisschen; zelfs waar zij sommige kunstvormen der Middeleeuwen overneemt, verloochent zij den stijl, waartoe die vormen behooren. Over geheel het tijdvak der Middeleeuwen heen, reikt zij de hand aan hetgeen haar toeschijnt de klassieke Oudheid te zijn, zonder zich den tijd te gunnen, om door behoorlijke kritiek het hart der Oudheid weder te vinden. Indien de oorsprong der Renaissance allereerst in iets positiefs gelegen ware, en dan natuurlijk in de behoefte om onmiddellijk uit de ware Oudheid te putten, zou zij begonnen zijn met in die Oudheid de tijden van elkander, het echte en zuivere van de latere bestanddeelen, te onderscheiden. Dat heeft zij niet gedaan, maar zonder kritiek, met een superstitie even groot als die welke zij aan de Middeleeuwen verweet, de klassieke wereld overgenomen, alles bijeengezameld wat zij uit die wereld kon machtig worden, alles na-

gebootst wat er eenigszins voor vatbaar was, en dus meer antieken vorm dan inhoud verkregen.

Dit alles heeft plaats gehad zonder overgang, zonder voorbereiding, zoodat zij die de Renaissance vertegenwoordigen, nog zeer duidelijk, onder de plotseling over- en aangenomen antieke vormen en denkbeelden en gevoelens, den ouden mensch der Middeleeuwen met zich omdragen, terwijl juist het plotselinge en eenigszins gewelddadige of onbesuisde van het terugkeeren tot de Oudheid een samensmelten van het oude en het nieuwe onmogelijk maakte. Reeds daardoor werd de zaak bedenkelijk, dat het louter een terugkeeren was, en niet een opnemen, een zich toeëigenen, een inenten van de antieke beschaving, nog veel minder een verder doortrekken van de lijnen, die de Oudheid had aangevangen. Vandaar dat de Renaissance òf geen godsdienst had òf, wanneer zij godsdienst had, eenvoudig roomsch bleef. Zij die in de Renaissance geen godsdienst hadden, werden weldra tot Heidenen, namelijk in den zin waarin de latere tijd dat woord bezigt. De antieke geest, in zoover deze een inderdaad godsdienstige geest is, gaf toen niet meer zijn wijding aan de gemoederen, en men beeldde zich in op de Ouden te gelijken reeds door niet roomsch te zijn. Dit was evenwel de uitzondering: de meerderheid bleef van den kristelijken invloed doordrongen en slaagde er in, het antieke, zoo als men het nu eens kende en begreep, daarmede te vereenigen, terwijl deze vereeniging ten aanzien van het roomsch geloof niets anders uitwerkte, dan afkeer van den geest en de vormen der devotie, gelijk die in de Middeleeuwen waren ontstaan. De godsdienst der Renaissance is het geloof der kristelijke Kerk, min het obscurantisme en de bijgeloovige praktijken die veelszins zich als woekerplanten om den ouden stam hadden geslingerd.

Erasmus is de hoogste en beminnelijkste uitdrukking van dien godsdienst der Renaissance, die al de gebreken der bestaande Kerk duidelijk inzag, zonder de geestdrift te ge-

voelen van den apostel, die straks martelaar wordt in de hoop van die gebreken uit te roeien en voor het veroordeelde iets nieuws in de plaats te stellen.

Ook in Kalvijn, onze eerste Studiën hebben het bewezen, steekt niets van den apostel, niets van den martelaar. Hij blijft in Frankrijk buiten de protestantsche beweging, althans in het openbaar; hij stelt zich niet bloot aan vervolging; hij ontvlucht zijn land en zijn volk. Voor zijne nieuwe overtuigingen komt hij eerst uit zoodra hij zich in veiligheid bevindt. Ook dan is er niets revolutionairs, zelfs niets heldhaftigs in zijn optreden. Niet hij zal stellingen, niet hij het program van een nieuw geloof doen aanplakken tegen de deur van een kerk. Hij schrijft de uiteenzetting van de hervormde kristelijke leer in het latijn en laat het werk uitkomen zonder zijn naam. Nauwlijks heeft hij het voltooid, of hij verlaat de stad, waar zijn boek het licht heeft gezien, en doolt tamelijk doelloos rond. Als bij toeval en zonder innerlijken aandrang vestigt hij zich te Genève, waar hij zijne zelfstandigheid tegenover de oude oekumenische symbolen niet weet te handhaven en, wegens een weinig principieël volgehouden verschil van meening ten aanzien van eenige kerkelijke plechtigheden, al de hoogere belangen van de jonge protestantsche gemeente op het spel schijnt te zetten. In dien geringen zendingsijver verraadt zich juist de man der Renaissance, het overwegend verstandelijk karakter zijner Hervorming! Kunst en litteratuur gingen zonder kritiek tot de profane Oudheid terug en meenden nu het ware te hebben gevonden. Kalvijn ging evenzeer zonder ernstige kritiek tot de gewijde Oudheid terug en meende nu evenzeer het ware te hebben gevonden. Beiden vergaten, dat men slechts in schijn terug kan keeren tot hetgeen achter ons ligt, en dat men het kind blijft van zijn tijd. Kalvijn blijft in zijn gronddenkbeelden roomsch; blijft het produkt van de overlevering die hij ontkent; kan zich niet losmaken van de dogmatische ontwikkeling der Kerk die hij verlaat, maar verbeeldt zich in

den kanon van het Nieuwe Testament te lezen wat de roomsche Kerk ten aanzien van eenige groote leerstukken had vastgesteld. Dat is zijn illusie en is na hem de illusie gebleven van het kalvinistisch Protestantisme.

Uit dit oogpunt is de strijd met Caroli, is zijn geschil met den Raad van Genève, is zijn kommentaar op den brief aan de Romeinen, — onderwerpen, in deze Studiën behandeld, — uiterst leerzaam, namelijk voor hen die bereid zijn te leeren. Ouder wordende, verwacht men niet veel meer van den invloed van wederlegging en zou men bijna de vooroordeelen lief beginnen te krijgen, die immers onze medemenschen zoo gelukkig maken. Maar in zoover als teksten nog bewijskracht hebben, mag men hopen, dat Kalvijn niet langer als de man van het vrije onderzoek zal worden geroemd, al is er het een en ander in hem ontwaakt, dat het aanbreken van een nieuwen dag kon doen verwachten. Kalvijn is de man geweest die van de roomsche leer, zelve op alle punten het uitvloeisel van Bijbel en O v e r l e v e r i n g, een deel heeft genomen; dat deel het ware Kristendom heeft genoemd, en dat ware Kristendom uitsluitend in de eerste der twee genoemde bronnen, den Bijbel, heeft willen terug vinden. Het Kalvinisme heeft dientengevolge de kennis van den Bijbel en van de kristelijke Oudheid in den weg gestaan, door zich vóór die Oudheid te stellen en aan de wereld te verkondigen, dat wie het Kalvinisme zag, het oorspronkelijk Kristendom aanschouwde. Voor ons, die thans zoowel Kalvijn als het Nieuwe Testament en de Patres lezen, is er tusschen het Kalvinisme en het Kristendom der twee eerste eeuwen een veel meer in het oog loopend verschil dan tusschen dat Kristendom en het Katholicisme der zestiende eeuw. Om het Kalvinisme wetenschappelijk te overwinnen, moet men èn aan het aanvangspunt, den oorsprong des Kristendoms, èn aan de Overlevering in haar recht en beteekenis voor de kristelijke ontwikkeling veel meer aandacht wijden; dat is: moeten de beide eerste eeuwen en de Middeleeuwen — tijdvakken,

waarin Kalvijn al te zeer vreemdeling was — grondig bestudeerd worden.

Het Kalvinisme, mede een kind der Renaissance, kan onmogelijk de grondslag zijn van een hooger onderwijs, dat beter en gezonder vruchten wil kweeken dan de Renaissance heeft voortgebracht. Men heeft dan ook slechts de keus: òf voortarbeiden naar de wereldbeschouwing, door de Renaissance op den achtergrond gedrongen, maar niet overwonnen; òf de methode volgen, die slechts van het natuurwetenschappelijk en wiskunstig onderzoeken wetenschappelijke zekerheid verwacht. Als wetenschappelijke richting schijnt mij de parenthese van het Protestantisme gesloten.

Oktober 1883. A. PIERSON.

P. S. De voorspelling van Ranke, waarop ik in het begin dezer Voorrede het oog had, luidt als volgt:

„Ich sehe die Zeit kommen, wo wir die neuere Geschichte nicht mehr auf die Berichte, selbst nicht der gleichzeitigen Historiker, auszer in so weit ihnen eine originale Kenntniss beiwohnte, geschweige denn auf die weiter abgeleiteten Bearbeitungen zu gründen haben, sondern aus den Relationen der Augenzeugen und der ächtesten unmittelbarsten Urkunden aufbauen werden. Für die hier behandelte Epoche (de Reformatie) ist diese Epoche schon nicht mehr ferne (*Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, 5 uitg. I, bl. IX vlg.)."

Om de betrekking, waarin Kalvijn zich geplaatst heeft tot den Bijbel zoo nauwkeurig mogelijk te leeren kennen, mag niet over het hoofd worden gezien een klein Argument du présent Livre, door hem geplaatst vóor zijne fransche vertaling van zijne Institutio, en te vinden in al de uitgaven dier vertaling, die voorafgaan aan het jaar 1560. Een enkele kenmerkende aanhaling zij mij vergund (ik eerbiedig de spelling):

„A Fin que les Lecteurs puissent mieux faire leur proffit de ce present liure: ie leur veux bien monstrer en brief,

l'utilité qu'ilz auront a en prendre . . . Combien que la saincte Escriture contienne une doctrine parfaicte, a laquelle on ne peut rien adiouster: comme en icelle nostre Seigneur a voulu desployer les Thresors infiniz de sa Sapience; toutesfois une personne, qui n'y sera pas fort exercité, a bon mestier (besoin) de quelque conduicte et addresse, pour scavoir ce quelle y doibt cercher."

Inzonderheid de allerlaatste woorden zijn belangrijk. Men moet niet de Schrift onderzoeken, maar in de Schrift zoeken wat Kalvijn van te voren zegt, dat er in gezocht moet worden; hetgeen dan natuurlijk ook wel gevonden wordt.

Dit komt geheel overeen met, en wordt nader toegelicht uit, hetgeen de Hervormer schrijft in zijn Epistre au Treschretien Roy de France (C. R. C. O. III, bl. 13 vlg.): „Bien est vray, que nos adversaires contredisent, reprochans que faussement nous pretendons la parolle de Dieu, de laquelle nous sommes, comme ils disent, pervers corrupteurs . . . . Neantmoins il sera bon de dire icy quelque chose pour vous apprester voye à icelle lecture. Quand Paul a voulu que toute prophetie fust conforme à l'analogie et similitude de la foy (toespeling op Rom. 12, 6), il a mis une tres certaine reigle pour esprouver toute interpretation de l'Escriture. Or si nostre doctrine est examinee a ceste reigle de foy, nous avons la victoire en main".

Men tast hier de groote zelfmisleiding van het Kalvinisme: Van de analogie of proportie des geloofs, volgens welke het „profeteeren" in de gemeente moet plaats grijpen naar Rom. 12, 6, maakt het een norma, naar welke de Bijbel moet worden uitgelegd. De Bijbel mag niet leeren wat hij leert; mag niet op alle punten gelijk gezag hebben; heeft slechts gezag, waar hij leert wat met de norma of de analogia fidei, — natuurlijk een zuiver menschelijke vinding, — overeenstemt; mag slechts datgene leeren, waarvan men reeds van te voren weet „qu'on l'y doibt cercher." Elk onderzoek der Schrift, dat waarachtige kennis dier Schrift ten

doel heeft, is daarmede onmogelijk gemaakt. De ervaring van drie eeuwen heeft dan ook geleerd, dat men met de rechtzinnige Schriftbeschouwing nooit te weten komt wat er eigenlijk in den Bijbel te lezen staat. De rechtzinnige protestantsche theologie lijdt nog altijd aan het oude proton pseudos; leest nog heden ten dage den Bijbel onder den invloed van die noodlottige „analogia fidei." Men heeft er thans slechts een anderen naam voor: men spreekt thans van het „centrum", van „het hart", van de „organische eenheid der Schrift", waaruit alles zal moeten verklaard worden: al te gader pogingen om metterdaad te ontsnappen aan een autoriteit, die men met de lippen huldigt. Wat van die autoriteit niet meer kan worden aangenomen, behoort natuurlijk nooit tot dat centrum. Men zie o. a. de jongste openingsrede van mijn vriend en ambtgenoot J. H. Gunning: „Discipelen des woords". Onverdachte eerlijkheid en bijna grenzenlooze openhartigheid beschermen hem, zelfs hem, niet tegen de genoemde zelfmisleiding, waarvan ik mij afvraag, hoe lang zij nog zal kunnen aanhouden, nu het N. Testament ook door filologen begint gelezen te worden.

A. P.

DRUKFOUT.

Het doet mij leed, dat, in weerwil van mijne voorzorg, de bekende naam van een geacht vaderlandsch geleerde onnauwkeurig werd opgegeven in de noot op bl. 208.

INLEIDING.

Het eerste hoofdstuk van onze vroegere Studiën handelde over de Omwenteling te Genève voór Kalvijn, en beloofde een latere toelichting van den toestand, waarin deze omwenteling „de gemeente, en vooral haar moedigen predikant Farel, had gebracht". Daaruit zou blijken, „in welke behoefte de komst van Kalvijn in Juli 1536 moest voorzien". [1])

Thans moet die belofte worden vervuld. Ik heb dus na te gaan, uit de Bronnen, wat in de eerste zes of zeven maanden van 1536 in Genève en omstreken kenmerkends is voorgevallen.

Reeds den 15[den] Februari hadden de Heeren van Genève zich tot den Raad van Neuchatel gericht, opdat de Raad hun Pierre Viret mocht afstaan, van wien zij zooveel goeds hadden vernomen, dat zij in de tegenwoordige moeilijke omstandigheden zijn medewerking niet wilden ontberen. [2]) Maar Neuchatel kon dien wensch niet inwilligen, vooreerst omdat het zelf de diensten van Viret nog niet kon missen, maar evenzeer omdat het de reis [3]) voor hem nauwelijks veilig achtte. — Wie er ook te Genève komen mocht, hij zou er een zware taak te vervullen hebben. In beroeringen en onlusten, als toen hadden plaats gegrepen, pleegt groote verbittering gewekt te worden.

---

[1]) Studiën over Joh. Kalvijn, 1881, bl. 57. In den volzin, die onmiddellijk aan de aangehaalde woorden voorafgaat, is een drukfout ingeslopen: er staat 13 in plaats van 18 Februari.

[2]) Herminjard, Correspondance des Réformateurs, III, bl. 392 vlg.

[3]) t. a. p. bl. 393.

Zij die gisteren nog sidderden, zegepralen heden; zij die gisteren nog op de toekomst durfden rekenen, zien heden al hun hoop vervlogen en worden licht voor vijanden gehouden van den nieuwen staat van zaken. Een ruime, een verzoenende geest is in zulke dagen noodig, om geslagen wonden te heelen en een nieuwe orde der dingen te vestigen. Simon Grynæus, in Basel, vreesde dat het daaraan te Genève ontbrak. Men zegt, schrijft hij 20 Maart aan Farel, te Genève, dat gij tegenover sommige burgers onverzoenlijk zijt, terwijl een algemeene amnestie moest worden afgekondigd over allen die niet openlijk hebben gekonspireerd tegen de Republiek. Geen burger die terug wil keeren moet verbannen worden.[1]) Grynæus was evenwel niet juist ingelicht; of wel, hij zag de zaken te donker in, want Genève had reeds blijken van toenadering gegeven.[2]) Evenzeer gaf de Republiek een bewijs van politiek beleid, door niet op onmiddellijke invoering van de Reformatie aan

---

[1]) „Sic enim fertur, vos erga cives eos qui habiti sunt quomodocunque alieni, in eodem licet discrimine fuerint cum rebus et facultatibus omnibus, nunc parta salute, esse implacabiles et nolle cuiusquam habere rationem .. Censeo ignoscendum omnibus esse quicunque in exitium Reipublicae et in urbem ipsam diu palam non sint machinati... Rogo, neminem ejicietis, qui esse apud vos et reconciliari studet."

[2]) Inderdaad luidde het dekreet, waarop Grynæus met zijn „sic fertur" zinspeelt, reeds in zijn geest: „Fuit statum (6 Febr. 1536), quod...omnes cives sub uno concordio vivant et a modo res iam actae, illis exceptis quae publicam proditionem respitiunt, extinctae sint." Maar ook: „Fuit edictum, quod si quis pro hiis qui civitati contrariarunt, aut pro hiis qui civitatem in necessitate dereliquerunt et illam absentarunt, deprecetur, is habeatur pro non amico civitatis, immo et inimico ac productore. Fuitque dictum quod nunquam loquatur de recipiendis condempnatis et sibi adherentibus de nova benda fugitivorum." Herminjard III, bl. 395, noot 2; verg. noot 4: „(Besluit van den Raad van twee honderd, 28 Februari): Résolu... que nulz ne soit permys dès icy en là revenir à la ville, ny résider en icelle, et que leurs femmes leurs soyent

te dringen in die landen om Genève, die kort te voren den Bisschop en het Kapittel nog onderhoorig, nu aan de Republiek den eed van getrouwheid kwamen zweren. [1]) De Raad van Genève bericht dit althans aan Frans I, en gaat in dienzelfden brief zoover, — het kan nauwlijks ernstig gemeend zijn, — van den koning om leeraars te vragen, die de stad in de ware leer van Kristus onderrichten en op hare dwalingen opmerkzaam zullen maken. Ja, de Raad stelt zich in dit schrijven aan, niet als een regeering, optredende met een afgerond hervormingsplan in godsdienstige aangelegenheden, maar als een vergadering van mannen, die nog de waarheid hebben te zoeken en begeerig zijn haar te vinden. [2]) Het is waar, dat de praktijk niet altoos aan deze gezindheid beantwoordde. Waar het pas gaf, wist de Raad reeds volkomen goed wat hij wilde, en schroomde hij niet, zich kerkelijk gezag; zelfs, bijvoorbeeld ter gelegenheid van het Paaschfeest te Thy, de zoogenaamde macht der Sleutelen, aan te matigen. [3]) Officieel is en was het gebruik van den

---

envoyées." Maar 18 Maart werd dit besluit teruggenomen, en werden eenige ballingen tegen een boete begenadigd.

[1]) De Raad van Genève aan Madame de Nemours, tante van Frans I: Pour satisfaire le Roy et vous... nous avons conclud de ne faire innover quant à la Religion, mais les laisser (nl. de inwoners van Thy) ainsi qu'il plaira à Dieu les conduyre."

[2]) Aan Frans I: „et serons prests, si ainsi ilz (nl. de leeraars om wie zij vragen) le montrent, non seulement à Thie, mais par toutes nos terres (ainsi que chescung bon chrestien doit faire), de pourvoyr comme par le commandement de Dieu il nous sera manifeste."

De dagteekening van dezen zonderlingen brief is van de hand van Farel, die dus wel invloed zal hebben gehad op de redaktie.

[3]) De brief aan Frans I is van 5 April. Slechts een dag vroeger nam de Raad van Genève het volgende kenmerkend besluit: Sur ce qu'est proposé par nostre chastelain de Thiez (datzelfde Thy, waar iedereen God zou mogen dienen naar zijn overtuiging omtrent de Schrift), que ceux de Thiez font doubte soy présenter en l'esglise à ces Pasques prochaines (16 April), à cause d'aucunes lettres

naam van Lutheraan nog verboden. [1]) Een opmerkelijk geven en nemen; een van den nood een deugd maken, echt zeemanschap kenmerkt dezen tijd van overgang. [2]) Hoe kon het anders, nu de Reformatie met den wereldlijken arm en staatkundig overleg moest zegevieren, en voorzichtigheid overal onmisbaar was, zoolang de soevereiniteit van Bern nog niet

---

d'excommuniement qui sont esté contre aucuns executeés, par quoi volentier ils desirent avoir remède de absolution... Est esté résolu que l'on escrive une patente aux vicaires du dict mandement, que nous les tenons pour absols." Ziedaar den Raad van Genève absolutie verleenende, als ware hij paus of priester, en het is dezelfde Raad, die zooeven vroeg aan Frans I: „nous envoyez ceux qu'il vous plaira des plus excellens du grand nombre de vos tant saiges, literéz docteurs enz."

[1]) Herminjard III, bl. 395: „arrestatum fuit (door den Raad van Genève) quod, a modo, nemo alium objurget: „Tu es vel fuisti Papista, aut Lutheranus; imo omnes sub sancto Dei Evangelio vivant."

[2]) Men zie vooral bij Herminjard Brief 547, van den Raad van Bern aan den Vicaris van Lausanne, wel te verstaan geschreven den 6 April, eer Bern in het, toen eerst sedert eenige dagen veroverd, Waadtland ten volle meester was. De generaal van het Berner leger had eerst 31 Maart zijn intocht gedaan in Lausanne. „Monsieur le Vicaire, nous havons, par ce présent porteur, entendu votre intention touchant le bénefice de la cure Crissey (in de buurt van Lausanne) qu' avés obtenue en droict (om dat recht zal Bern later weinig geven), nous prions en cest endroict vous vouloir maintenir... vous offrans — si serons content de cella faire et de permectre que la messe audict lieu, pour le présent, avec la Parolle de Dieu, se tiégnant [tiennent] par ensemble — de faire quelque raisonable parthy des revenues de la dicte cure au prédicant que sera deputé pour illecq prêcher la Parolle de Dieu... et que le sermon de la Parrolle ne soit aulcungnement empesché par ceux que disront et ourront la... messe." Een ideale toestand: de pastoor een deel van zijne inkomsten afstaande ten bate van den Predikant! Die verdraagzaamheid mishaagt ons voorzeker niet, maar wanneer zij geoefend kon worden, toen men nog niet sterk ge-

op onomstootelijke grondslagen was gevestigd! Zoo duldt Bern, te Lausanne, eer het zich geheel meester voelt van het terrein, de mis naast de predikatie, den pastoor naast den predikant (6 April), maar een half jaar later verbiedt Bern den dominikamer de Monbouson te Lausanne op te treden en gelast het zijn vertrek. Den 18den April mag men de heiligenbeelden nog niet vernielen [1]) te Thonon, waar evenzeer een groote processie niet verhinderd wordt; een processie van boven de drie honderd mannen en veel meer vrouwen, en die men op touw had gezet, juist om te toonen, dat de roomsche religie nog in kracht was.

Datzelfde Paaschfeest, ter eer waarvan de Raad van Genève absolutie had gegeven aan de gemeente van Thy, werd in Genève naar den protestantschen ritus onder een grooten toevloed van geloovigen gevierd, maar het maakte Farel nog niet overmoedig. In denzelfden brief, waarin hij van dat Paaschfeest gewaagt, betuigt hij Christophe Fabri, te Thonon, zijn groote ingenomenheid met de terughouding die hij tegenover de „Papisten" in acht neemt, en vermaant hij dien prediker ook in het vervolg hen door zachtheid te winnen voor Kristus, die er wel velen tot zich zal trekken.

Gelijk wij dit reeds weten, [2]) zoo evenzeer dat Farel niet lang hopen kan, zelf daartoe te Genève het middel te zullen

---

noeg was, om onverdraagzaam te zijn, welk vertrouwen kunnen ons dan later de betuigingen inboezemen omtrent de onmogelijkheid dat Kristus en Belial samenwonen, dat licht en duister elkander vreedzaam aanzien. Met eerbied te vragen voor getrouwheid aan een beginsel komt men te laat, wanneer men eerst komt, zoodra die getrouwheid aan geen gevaar meer blootstelt.

[1]) Fabri aan Farel, uit Thonon: „A concione vero publicatum est... Dominorum edictum, quo caveturne simulacra diruta restituantur, et quae restant non demoliantur, d o n c v i s u m f u e r i t D o m i n i s." De laatste clausule is leerzaam. Aan individuëelen geloofsijver wordt weinig overgelaten.

[2]) S t u d i ë n o v e r J o h K a l v i j n, bl. 254 vlg.

zijn. Daar was hij niet populair; zoo weinig, dat hij het raadzaam oordeelde met Fabri van Thonon dikwerf te ruilen. Misschien zou Fabri te Genève gelukken, wat hem, Farel, ontging.

Omtrent de oorzaken van zijn impopulariteit hebben wij niets dan gissingen te geven. Een dier oorzaken kan gelegen zijn geweest in de gestrengheid, waarmede in de jonge gemeente zekere gebruiken van het wereldsche leven werden geweerd. Den 29sten April (een Zaterdag) was Fabri weder eens te Genève en Farel te Thonon. Van uit Genève schrijft de eerste aan den laatstgenoemde, en onder anderen over een zaak die hem, Fabri, zeer ter harte ging, maar waarvan wij veilig kunnen aannemen, dat zij door Fabri geheel in overleg met Farel werd behandeld. Er waren negen of tien huwelijksinzegeningen op handen tegen Zondag 30 April en Zondag 7 Mei. De bruiden hadden „een komplot" gemaakt, — het woord is van Fabri, en hij schertst niet, — het komplot van met loshangende haren in de kerk te komen als het huwelijk zou worden ingezegend. Maar Fabri krijgt er de lucht van, en stelt den Raad van Genève er van op de hoogte; hij deelt dien Raad zijn voornemen mede om de plechtigheid niet te doen plaats hebben, wanneer die booze samenzwering werd uitgevoerd. Ook herinnerde hij den Raad aan zijn plicht om tegen de genoemde ergernis te waken. Fabri kreeg zijn zin. [1]) Het lijdt geen twijfel of de afkeuring van het lange loshangende haar was gegrond op den welbekenden tekst uit den eersten Brief aan de Korinthen van den Apostel Paulus (Hoofdstuk 11). Farel zegt het zelf en

---

[1]) „Praeterea, cum novem aut decem desponsationes duobus hisce proximis diebus dominicis hic publice admittendas receperim, et desponsandas olfecerim una conjurasse, ut passis crinibus ad templum concederent, et, si renueremus, sic redirent et domi suae id agerent, exemplo illius quam nuper repulli, — Senatui haec ommia detexi, dicens me ne unam quidem sic recepturum, et nisi praecaverent ab offendiculis imminentibus et deliberatis, eos omnium,

wenscht Fabri geluk met zijn onverzettelijke handhaving van het gebod des Heeren! [1]) Vastheid en moed eischte de toestand in alle opzichten, want de oppositie was groot en dikwerf onbeschoft. Een Denis Lambert, een protestantsch geestelijke, dien wij later weer zullen ontmoeten, werd, — men weet niet, naar welke aanleiding, — tot tweemalen toe bestrooid uit zakken, met asch en stukken glas gevuld, ook zijn vrouw tamelijk ernstig gewond. De priesters waren nog zeer te duchten. Farel tracht althans een geloofsgenoot aan het hoofd van het gymnasium te Genève te doen plaatsen en wekt Fabri op, zich moeite daarvoor te geven, opdat niet een „getonsureerde" alles in de war sture. [2]) Sedert 10 Augustus 1535 [3]) had de Raad bij herhaling al de priesters van het grondgebied van Genève voor zich geroepen, om hen te vragen, of zij in staat waren, de wettigheid der mis en die „der andere plechtigheden van menschelijke vinding" te

---

non nos, in causa fore si evenerint. Illi vero singulis desponsandis id vetuerunt; nescio quid sit futurum." (Brief 553) Evenzoo (A) [zie later over den zin dezer letter] 28 April. Men ziet met welk een volkomen ernst deze „mutsenkwestie" in de zestiende eeuw te Genève behandeld werd. Arme menschheid, zoo lang beheerscht door een tekst dien geen uitlegger bevredigend kan verklaren! Het grieksche woord, in onze Statenoverzetting door „macht op het hoofd" geheel willekeurig teruggegeven, kan zelfs niemand vertalen.

[1]) Brief 555 bij Herminjard: „Bene egisti super desponsandis, ut iuxtra praeceptum Domini (hoe men daaruit wel afleidde het toilet bij de huwelijksinzegening?) congregationem intrent." Niets geeft een zonderlinger dunk van het verstand van sommige hervormers dan hun willekeurig interpreteeren van den Bijbel.

[2]) Herminjard IV, bl. 48. In dezen zelfden brief lees ik: „Dabis rursus operam super scortis profligandis, ut quae supersunt ac offendiculo sunt, potissimum ejiciantur."

3) m. Studiën over Kalvyn bl. 57. „Die Martis 10 Aug... fuit Congregatum Consilium Ducentenarium. In quo primo intravit dictus Farellus, cum Petro Vireto, Iacobo Bernardo et Fratre Iacobo. [Farellus], magna oratione facta, proposuit, sicut fuit facta

verdedigen. Op hun ontkennend antwoord, werd hun (6 December 1535) verboden, in het vervolg de mis te bedienen of andere sakramenten. Den 3[den] April 1536 werden dertien priesters voor den Raad gedaagd. Claude Savoye vroeg hen, of zij bereid waren te leven naar de evangelische leer en niet langer, in weerwil van het verbod, de mis te lezen en andere pauselijke sakramenten te bedienen. Zij verklaarden, dat zij wel wilden leven naar de evangelische leer, maar gaarne nog een maand zouden hebben, om de schrift te bestudeeren en dan beter in staat te zijn den Raad bescheid te geven.[1]) Dat verzoek werd toegestaan. Voor som-

---

publica Disputa, ad quam fuerunt vocati sacerdotes, ut audirent, et sua facta substinerent. Ipseque, et suis socii cum eo se paratos obtulerunt sustinere omnia quae praedicarunt, etiam usque ad mortem, prout et de praesenti se offerunt paratos subire mortem, quatenus contra S. Scripturas aliquid dixerint, et per presbiteros convicti fuerint, nihil de presbyteris requirentes, nisi quod ad Deum convertantur (dat „nihil-nisi" is verrukkelijk van naïveteit); supplicantes insuper judicari super Disputa prius facta. Super hiis omnibus diu disceptato, fuit advisum et maiori voce resolutum, quod teneantur Consilia diebus ertraordinariis, ad quae vocentur sacerdotes, et coram eis proponatur si velint substinere missas et ymagines, et res bene videatur." Herminjard III, bl. 424.

[1]) In Deel XXI van het Corpus Reformatorum, Calvini Opera hebben de uitgevers opgenomen, bl. 189—818, wat zij noemen: Annales Calviniani. Deze Annalen zijn samengesteld uit 1° de Régistres du Conseil, door hen nageplozen voor de jaren 1536—1564 en meestal textueel teruggegeven. De Régistres zijn het proces-verbaal van de zittingen van het lichaam dat de Republiek bestuurde. Stijl, orthografie en schrift: alles is hier even slordig (A.) [Zie boven blz. 6 Noot 1].

2°. de Pièces historiques, als N°. 1 bewaard in het Archief van Genève; een deel daarvan is door de uitgevers opgenomen in den Thesaurus Epistolicus (B.).

3°. de Régistres des Actes du Consistoire van Genéve, waarvan Kalvijn lid was. Veel, misschien belangrijks, moest hier

mige priesters meende de Raad ongetwijfeld, dat het bestu-

---

worden overgeslagen wegens het onleesbare schrift. Extrakten uit die akten zijn autografisch uitgegeven door Cramer. Maar voorcerst heeft hij niet altijd het oorspronkelijk goed gelezen; en bovendien is zijn eigen schrift even onleesbaar als het oorspronkelijk (C.).

4°. de *Régistres des Actes de Baptême et de Mariage*. Zij beginnen eerst met het jaar 1550 (D.).

5°. de *Régistres de la Vènérable Compagnie*, een zeer onvolledig proces-verbaal van de Handelingen van dat lichaam (E.).

6°. de Archieven van Bern, de rijke verzameling van Brieven, bewaard in de Archieven van Zurich, en eindelijk aanteekeningen uit de *Archives du Chapitre de Saint Thomas* in Straatsburg (F.).

7°. Een Leven van Farel, door Perrot, in handschrift. Het oorspronkelijk is in de Bibliothèque des Pasteurs de Neuchâtel, een afschrift te Bern (G.).

Uit deze lijst valt licht op te maken, hoe belangrijk een verzameling van ware *Bronnen de Annales Calviniani* kunnen bevatten. Kapitale letters in haakjes zijn door mij achter elk der nummers geplaatst om de onder dat nummer genoemde kollectie met een enkele letter te kunnen aanhalen.

Zoo begin ik terstond voor die merkwaardige zitting van 3 April 1536, in den tekst geresumeerd, met een citaat uit (A.):

„M. le sindique Savoye a commence a parler audits prebstres: Nous vous avons faict demander par resolution de nostre Conseil pour Savoir de vous sil vous voles vivre selon la doctrine evangelicque aussi pour vous corriger de ce que contre les deffenses vous sont de nostre par (*part*) faictes avez dict messe et faicte aultre papal sacrement contre lordonnance de Dieu que nous desplaict. Surquoy ont tantost respondu que il veulent bien vivre selon levangille, touteffois hont dict: *Messieurs nous vous prions il vous plaise nous laisser vivre comment nous avons advertys et comment font nouz voysins et nous sumes ceulx que en tout vous voulons obeir.* Nos devantiers sont este (ont été) gens de biens, nous le volons suyvre, touteffois quant nous verrons que noz voysins changeront facon de vivre nous fairons comment iceulx. Alors par la bouche dudit Cl.

deeren van de Schrift het rustigst kon geschieden in de gevangenis. [1])

Omgekeerd, werden er omstreeks dezen tijd reeds besluiten genomen, om in het onderhoud der gereformeerde predikanten te Genève te voorzien. [2])

De oppositie der priesters was te meer te duchten, omdat Bern nog geen lust had in, of nog geen macht tot, het voeren van een radikale politiek in de godsdienstige aangelegenheden. Bern wilde nog ieder vrij laten om naar de preek of naar de mis te gaan. [3]) In Thonon maken de priesters zelfs een

---

Savoye est este dict audit [de lezer verwachte geenerlei konsekwentie in de spelling!] Don George Putex [pastoor van Satigny] que il ha des livres par lesquelz il seduyt le peuple. Surquoy il a respondu que il a une postille sur levangille. Alors Maistre Farel luy ha dict que lonse doibt tenir a l'evangille plustost que a la postille . . et icy leur a faict plusieurs belles remonstrances le dit Farel, auquel il hont respondu par la voix de celluy de Malva que ce quil dit est vray mais touteffois il supplient que lon les laisse encore pour ung moys prochain pour pouvoir lire sur levangille, affin une aultreffois il puysse plus franchement et myeulx respondre. Et nous apres les avoir oïs leur avons donne ung moy entier."

[1]) (A) in dato 12 Mei (bij Herminjard staat 13 Mei) d. i. vijf weken na den brief aan Frans I:) „Ici est este parlé des prebstres détenus pour avoir dict messe contre les deffenses, et est esté résolu quils soient menéz à Riva au sermon, dimenche prochain, à confesser devant chescung leur meffait, et par tel moyen leur sera pardonne."

[2]) (A) in dato 7 April en 10 Mei.

[3]) Deklaratie van de Berner regeering van 13 Mei 1536 (Herminjard IV, bl. 51 noot 5). Bij Bern louter politiek, was de verdraagzaamheid bij anderen overtuiging. Michel de Blonay, heer van Maxilly, of van Machilly bij Jussy? schrijft 21 Februari 1536 aan Claude Savoye: „Ceux de Jussy font plusieurs folies . . . et ne sont que demy dozainne qui facent cella, ne qui allent au sermon, et ne dict l'on poynt de messe. Pourquoy, . . je vous prie . . . que l'on advise de laisser dire la messe à qui la voudra, ensemble le

Farel ontroerd, [1]) zoodat hij hoe eer hoe beter een einde zou willen zien aan die verdraagzaamheid, waarvan men ook te Genève nog niet in beginsel afkeerig was, blijkens den brief aan de tante van Frans I. [2]) Welk een overlast Fabri (begin van Mei) in datzelfde Thonon had te lijden, is ons reeds bekend. Men had er Bern terstond van onderricht, [3]) dat dan ook weldra tusschenbeide kwam, de zaak instruëerde, de opposanten strafte en daarmede bereikte, dat de opkomst bij de preek veel talrijker werd. Het is verwonderlijk, schrijft Fabri, 24 Mei 1536 uit Thonon, op vrij cynischen toon, „hoe tam de wilde dieren worden door slagen en door vrees; als Bern zoo voortgaat zullen zij bijna allen naar de preek stroomen." Men ziet het: het „dwingt ze om in te gaan," was destijds goed gereformeerd en Bern heeft een Karel den Groote niets te benijden.

Maar te Genève zelf was op dit oogenblik de dwang slechts een douce violence, en greep er eerlang een eigenaardige demonstratie plaats. In dienzelfden brief van 24 Mei had Fabri Farel verzocht spoedig over te komen. Toen Farel een paar dagen later aan dien wensch voldeed, bracht hij goede tijding mede. Op Maandag 21 Mei had de ons reeds bekende Claude Savoye, eerste Syndicus der stad, aan het „publiek"

---

sermon... Et peu à peu l'on cognoystra la vérité;" en 8 Mei aan de Heeren van Genève: „Les présens porteurs sont venus par devers moy, disant que aucuns (quelques-uns) de leurs parans ont esté prins par vostre commandement, exerssant office de prestrise.. Je vous prie que, combien que ce soit acte de scandalle (nl. als R. K. priester te fungeeren), les veulliés laysser aller... pourceque ils ne sont ancores illuminés de vérité evangélique, jusques à ce que il playraz à Dieu la mètre en leurs cueurs." (Bij Herminjard IV bl. 54.) Met hoeveel voldoening neemt men zulke uitspraken op. Indien de Hervorming eens vele zulke geesten had gekend!

[1]) Studiën over Kalvijn, bl. 255.

[2]) Zie boven bl. 3 noot 1.

[3]) Studiën over Kalvijn, t. a. p.

de vraag voorgelegd, „of men te Genève leven wilde naar het Evangelie (gelijk het sedert 8 Aug. 1535 verkondigd werd), zonder meer te verlangen naar missen, beelden, afgoden, of andere paapsche misbruiken." Met algemeen „opsteken der handen in de lucht" had men daarop bevestigend geantwoord. Evenzeer werd besloten tot aanstelling van een wel onderrichten leeraar der jeugd, dien men goed zou betalen en tot invoering van den algemeenen leerplicht. [1])

---

1) (A) in dato 21 Mei (een Zondag) „Le conseil general en cloistre: iouxte la resôlution du conseil ordinaire est este assemble le general (het publiek) au son de la cloche et a la trompete ainsi que est de coustume et par la voye de M. Claude Savoye premier sindicque est propose l'arrest du conseil ordinaire et de deux centz touchant le mode de vivre et apres ce aulte (haute) voix est este demande sil y avoit aucungs que sceusse et volusse dire quelque chose contre la parole et la doctrine qui nous est en ceste cite preschee quil le dyent et a scavoir si trestous veulent pas vivre selon levangille et la parole de Dieu ainsy que dempuis labolition des messes nous est este preschee et se presche tous les jours (d. i. sedert 8 Aug. 1535, zie m. Studiën over Kalvijn, bl. 56 vlg.), sans plus aspirer ny vouloir messes ymaiges ydoles ny aultres abusions papalles quellesquelle soyent. Surquoy sans point daultre voix que une mesme est este generalement arreste et par elevation des mains en lair conclud et a Dieu promys et iure que trestous unanimement a layde de Dieu volons vivre en ceste saincte loy evangellique... veueillans delaisser toutes messes et aultres ceremonies et abusions papales ... Jcy est aussy este propose larticle des escolles et sur icelluy a avoir homme a cela faire scavant... et aussy que chescung soit tenu envoyer ses enfans a leschølle et les faire apprendre."

De in de voorlaatste plaats wijd gedrukte woorden mogen wel worden vergeleken met hetgeen de predikanten van Genève acht maanden later schrijven aan den Raad: „il y a grandes suspicions et quasi apparances évidentes, qu'il y a encore plusieurs habitans

De eenstemmigheid ten aanzien van de geloofsverandering was goede politiek: die verandering was nu eens de prijs waarvoor Genève den onmisbaren steun van Bern tegenover Savoye kon verkrijgen.

Het gevaar schiep de eenstemmigheid, die natuurlijk met het gevaar verdween. [1]) Zoo werd de Hervorming te Genève ingevoerd bij plebisciet, maar dan ook met al den ernst die plebiscieten pleegt te kenmerken.

---

en ceste ville qui ne se sont aulcunement rengé à l'Évangille"; bij Herminjard IV, bl. 161.

Hier verder te verg. Kampschulte I, bl. 211 vlgg., maar bovenal de verzekering van Kalvijn zelf in zijn discours d' adieu aux Ministres, den 28 April 1564 gehouden (te vinden C. R. C. O. IX, bl. 892 vlgg). Daarin getuigt hij:

„Quand je vins premierement en ceste Eglise il n'y avoit quasi comme rien. On preschoit et puis c'est tout. On cerchoit bien les idoles et les brusloit-on mais il n'y avoit aucune reformation. Tout estoit en tumulte." Evenzoo in de Vie de Calvin van Nicolas Colladon, een Leven dat oorspronkelijk stond op den naam van Beza: „disant que quand il y vint, l'Evangile se preschoit, mais que les choses y estoyent fort desbordees et que l'Evangile estoit à la pluspart d'avoir abbatu les idoles: qu'il y avoit beaucoup de meschantes gens, et luy avoit falu recevoir beaucoup d'indignitez." C. R. C. O. XXI, bl. 102. Uit een brief van de maand Oktober 1536 ziet men duidelijk, dat toen reeds, naar Kalvijns oordeel, de Hervorming al te uitsluitend bestond in het verbranden der „idoles" (C R. Th. Ep. I, bl. 64): „Jam ex multis locis idola et altaria labefactari coeperunt ac brevi futurum spero ut quoad huc superest repurgetur. Faxit Dominus ut ex omnium cordibus idololatria corruat!" Bij het licht van dit een en ander moet de demonstratie van 21 Mei (zie boven) worden bezien.

[1]) Vita Calvini van Beza (C. R. C. O. XXI, bl. 126): „Quod etsi non pauci recusarunt, ut in urbe vixdum ex Sabaudi Ducis retibus et Antichristi iugo liberata et multis adhuc factionibus aestuante, enz."

Van nu aan gaat de Raad met veerkracht te werk; de Raad, wel te verstaan, want men zal bespeurd hebben, dat het de Raad is die alles doet. Een priester komt bekennen, dat hij zijne belofte geschonden, en, om zijn brood te verdienen, in het gebied van Genève onderscheidene missen bediend heeft: geen genade, in de gevangenis, luidt het vonnis. [1]) Een ander acht het niet noodig naar de preek te gaan; vooreerst „omdat hij gelooft in een God die door zijn Geest hem onderwijst;" dan omdat hij „geen geloof kan schenken aan de predikanten." Op nieuw ondervraagd, waarom hij de preek verzuimt, geeft hij ten antwoord, dat „zijn geweten het hem verbiedt." Dat is natuurlijk geen verontschuldiging. Zoo hij zijn geweten niet verandert, moet hij met zijn familie als balling Genève binnen tien dagen verlaten. [2]) Maar men komt op het besluit terug, om nu te gelasten, dat hij „naar de preek zal gebracht worden." [3])

Deze beide proeven zijn voldoende, want men behoeft niet

---

[1]) (A) in dato 13 Juli: „Jacobus de Bonis presbyter, qui iuravit non amplius tractare illam herethicam factionem missalem, confitetur quod adhuc ab illo tempore citra celebravit plures missas in terra Genevae, ut victum consequeretur: tamen implorat veniam. Mandatur incarcerari."

[2]) (A) in dato 24 Juli: [De Notulen van den Raad zijn afwisselend, en zelfs voor een en dezelfde zitting, in het Fransch en in het Latijn, of liever in een koeterwaalsch, waarin men afwisselend deze beide talen meent te herkennen]: „Interrogue quil responde sil veult pas aller au sermon. Respond que sa conscience en lui porte pas quil alle et pourtant ne veult il pas faire contre icelle, car il est enseigne par plus haut que tel prescheurs." (Juist, zou men denken, het protestantsch beginsel: handelen naar geweten, omdat men hooger onderricht heeft dan dat van menschen. Maar dit beginsel doet alleen dienst als wapen tegen Rome. Immers) „Omnibus auditis fuit sibi factum mandatum quod si non paruerit cridis et iverit ad sermonem sicuti statutum est, ipse eiusque familia debeat exire civitatem infra decem dies proximas ab hac."

[3]) (A) in dato 15 Augustus.

meer te bewijzen, dat de Hervorming geenszins gewetensvrijheid voor allen heeft gewild, noch ook „soevereiniteit in eigen kring" voor de kristelijke overtuiging. [1]) Bovendien: wie, die eenige ervaring heeft, en de macht van godsdienstige vooroordeelen kent, kan gelooven, dat een bevolking een nieuw geloof omhelst, anders dan onder den invloed of op last der Overheid?

Van het omhelzen van een geloof kan te Genève te minder sprake zijn, omdat het vervolg duidelijk toont, dat de eenstemmigheid van zuiver negatieven aard was en zelfs de macht van een tyrannieken geest de kerk niet bijeen kon houden. Het onwaarachtige, dat de stemming van 21 Mei aankleefde, zou spoedig genoeg aan het licht komen.

Zoo hebben de gelijktijdige stukken, die wij hier wenschten te raadplegen, ons begeleid als tot op den dag, waarop Kalvijn zich te Genève vestigde. De Registers van den Raad behelzen het eerst in dato 5 September een vermelding, wel nog niet van zijn naam, maar toch van zijn persoon. Kalvijn wordt aangeduid als „die Franschman", die bijbellezingen

---

[1]) Daarvoor zou anders ten overvloede een nieuw bewijs te ontleelen zijn aan (A) in dato 19 Maart 1537 „Fuit propositum negotium illorum Katabaptistarum sur lesquelz a este advise que iceulx et tous aultres de leur secte soyent perpetuellement bannys de ceste cite et terres dicelle sus poenne de la vye... Iceulx sont demandes sil veulent revocquer leur opinion. Hont respondu que leur conscience ne leur porte de tenir aultrement que il tiennent. Pour quoy est pronunce ils soyent perpetuellement bannys.

God te dienen naar zijn geweten, is dus geen protestantsche leus, en kan de kenmerkende leus van niemand zijn, omdat men, bij eenig nadenken, toch wel niet den Katholieken ten laste zal willen leggen, dat zij godsdienst oefenen of eischen tot den prijs van gewetensverkrachting. Ik vrees, dat men met de schoone stelling: vrijheid, de eisch der vroomheid, niet op historisch gebied blijft. Bij uitnemendheid lezenswaard is het opstel van Ds. Cramer van Enschede over de bekende welsprekende inaugureele rede van Prof. J. Knappert.

begonnen is in St. Pierre. [1]) De Raad acht voortzetting daarvan wenschelijk.

Al het voorgaande heeft ons doen zien, dat de Hervorming in Genève tot dusver een zaak is der Overheid en van eenige leidslieden der openbare meening, die vooral door staatkundige redenen worden gedreven. Die Hervorming vertoonde tot dusver een negatief karakter. Zij is een kader, maar dat nog zoo goed als niets bevat. Aan dien vorm een inhoud te geven; de staatkundige beweging te voeden en te veredelen door haar te verbinden met een godsdienstige opwekking; de bevolking van Genève op een hooger trap van zedelijke ontwikkeling te brengen, was de taak die de omstandigheden elken prediker aanwezen, inzonderheid elken prediker, afkomstig uit het buitenland, en dientengevolge aan de staatkundige verwikkelingen en partijschappen vreemd.

Heeft Kalvijn die taak vervuld? Heeft Kalvijn die taak begrepen? Heeft hij aan de lucht der vrijheid den wasdom der zedelijkheid toevertrouwd, of een werk verricht, dat slechts de mislukte nabootsing moet heeten op kleiner schaal juist van datgane in het Katholicisme, waartegen het protestantisme het meest gekant moet zijn, wanneer het zijn reden van bestaan wil behouden? Met die vraag voor den geest gaan wij verder.

---

[1]) „Mag. Guil. Farellus exponit sicuti sit necessaria illa lectura qualem initiavit ille Gallus in S. Petro, propterea supplicat videri de ipso retinendo et sibi alimentando. Super quo fuit advisum quod advideatur de ipum substinendo." Maar 13 Januari 1537 had Kalvijn nog geen penning ontvangen. En onmiddellijk daarop, — voor de kuriositeit worde het hier medegedeeld, —: „Item conqueritur de carminibus quae mulieres inhonestae canunt per vias et civitatem. Super quo fuit arrestatum quod detur ordo ne sic fiat." Dat „item," verbindende de wenschelijkheid, dat die Franschman preeke en dat gemeene vrouwen geen gemeene liedjes meer zingen in de straten, is karakteristiek.

HOOFDSTUK I.

KALVIJN EN CAROLI.

De aanvang van Kalvijns werkzaamheid te Genève moet vallen tusschen 28 Augustus en 5 September 1536 [1]). Toen

[1]) Zie mijne Studiën over Johannes Kalvijn, van 1881, bl. 256. Als bewijsplaats hier nog op te noemen Beza's Vie de Calvin, C. R. C. O. XXI. 30, waar het begin van September wordt genoemd.

Dies diem docet. In mijne eerste Studiën over Joh. Kalvijn, bl. 244 vlgg., werden eenige bedenkingen geopperd tegen de gewone biografie van Kalvijn voor de maanden Maart—Juli 1536. Onder No. 5 op bl. 245 strekten die bedenkingen zich ook uit tot hetgeen men pleegt te verhalen omtrent een reis die Kalvijn in deze maanden naar Frankrijk zou hebben gemaakt. Daar werd gevraagd: „Hoe kon Kalvijn zich in Frankrijk wagen?" Dat vraag ik nog. Maar ik ben inmiddels opmerkzaam geworden op een plaats, die de reis zelve, en wel naar Parijs, boven alle bedenking verheft Ik bedoel C. R. Th. Ep. I, bl. 115, waar Lopinus aan Kalvijn schrijft (15 Juli 1537): „Quum Basilea Lutetiam venisses enz." Is de reis hiermede onloochenbaar geworden, de in mijne Studiën bl. 245 daartegen ingebrachte bezwaren blijven al hunne kracht behouden. De biografie van Kalvijn weet voorloopig geen raad met de maanden, verloopen tusschen het uitgeven van de Institutio en zijne allereerste vestiging te Genève.

was hij van Basel terug [1]) en zijne ongesteldheid van negen dagen te boven. Het was zijn voornemen zijn beschikbaren tijd te wijden aan de Fransche vertaling van zijn Institutio die in Maart was verschenen. Dit bericht de hervormer zelf (13 Oktober 1536) aan Daniël, en het bericht heeft voor ons eenige waarde, omdat het vernietigend is voor de nog altoos niet geheel verzaakte meening, volgens welke Kalvijn zijne Institutio oorspronkelijk in het Fransch zou hebben opgesteld.

Van het werken aan die vertaling kon evenwel vooreerst niets komen, want nauw was de Oktobermaand in het land, of Kalvijn had zich te begeven naar Lausanne, om deel te nemen aan een disputatio, over de godsdienstgeschillen te houden [2]), op last van den Senaat van Bern, die daarmede de protestantsche propaganda beoogde in het sedert kort (Januari en Februari 1536) aan Bern onderhoorige Waadtland. Een afzonderlijk handschrift, op de bibliotheek

---

Terecht schrijven de uitgevers van C. R. C. O. (zie Deel XXI, bl. 199): „Hic mentionem inserimus itineris Calvini italici in quo Ferrariam attigit, De quo quum alibi nihil certi proditum sit recentiores autores multa fabulosa pro authenticis vendiderunt."

[1]) C. R. Th. Ep. I, p. 63 (over de beteekenis dezer afkorting, zie mijne eerste Studiën over den hervormer, bl. 60). In dien brief van Kalvijn leest men: „in ipso itinere ecclesias multas offendo, quibus immorari aliquantisper rogor." Staehelin (Johannes Calvin, bl. 121), door een engelsche vertaling van Kalvijns brieven verleid, meldt, „dasz (Calvin) einige Gemeinden, die ihn ersucht hatten auf seiner Durchreise etliche Tage bei ihnen zu verweilen, durch seine abschlägige antwort höchlich verletzte!"

[2]) C. R. Th. Ep. I, 62: „Quia tamen singulis momentis de gallica libelli nostri editione cogitabamus, et spes prope certa iam esse coeperat.... Antequam vero deliberando illa [spes] conciderat, disputationum Lausannensium dies iam impendebat, quibus me interesse oportebat." Waaruit deze noodzakelijkheid voortvloeide, wordt ons door Kalvijn niet gezegd.

van Bern aanwezig, behelst de authentieke akten van deze samenkomst (Mss. hist. Helvet III. 42 form. max.), op grond van welke akten Ruchat, in het 4e deel van zijne Histoire de la réforme de Suisse, het verhaal der disputatie heeft opgesteld [1]. Folio 2 van het genoemde handschrift geeft de tien artikelen, door Farel in het Latijn en in het Fransch opgesteld, waarover de geleerde strijd zou loopen. In hun geheel mogen zij ons niet bezighouden; alleen twee artikelen boezemen ons belang in, omdat alleen bij die artikelen het woord gevoerd werd door Kalvijn. Het is vooreerst artikel 3:

„La saincte escripture appelle eglise de Dieu tous ceux qui croient qu'ils sont racheptez du seul sang de Jesuchrist et qui constamment sans vaciller croient et du tout (volstrekt) se fondent et s'appuient en la parolle dicelluy seul lequel estant retire de nous par sa presence corporelle remplist par la vertu de son sainct Esprit soubstient gouverne et vivifie toutes choses." [2])

Gelijk uit het anders gedrukte blijkt, was dit artikel gericht tegen de roomsch-katholieke leer der transsubstantiatie, de leer van de lichamelijke tegenwoordigheid van Kristus bij het misoffer. Het was dan ook daarover, dat Kalvijn het woord nam [3]), en wel in de zitting van 5 Oktober. Hij had eerst gemeend alles te kunnen overlaten aan Farel en Viret. Wat mij, zoo getuigt hij, tot spreken noopt, het is de beschuldiging, dat wij de heilige oude kerkleeraars zouden verachten, omdat wij wel weten, dat zij niet op onze hand zijn... Hoe vermetel en aanmatigend zou dat van ons wezen! Indien wij de oude kerkvaders, zooals gij beweert, voor ezels

[1]) De „nova ditio" van Bern, gelijk Kalvijn haar noemt, omvatte, naar Herminjard IV, p. 89, „le pays de Vaud, la terre de Gex, une faible partie du Faucigny, et le Chablais."

[2]) C. R. C. O. IX, p. 701. [3]) t. a p. bl. 877 vlgg.: Deux discours de Calvin au colloque de Lausanne.

hielden, zouden wij ze niet lezen; veel minder, waar het pas geeft, ons bedienen van hun onderwijs... Toch lezen wij ze meer dan velen, die hoog opgeven van de achting welke zij hun toedragen. Gehoorzaamheid zijn wij hun evenwel niet schuldig; in geen enkel opzicht kunnen zij verminderen de waardigheid van het woord des Heeren, de eenige autoriteit in de kerk van Jezus Kristus... Aan dat woord heeft 's Heeren volk genoeg... Wie in de kerk spreekt, verkondige dat woord, niet zijne eigene leer... Wij, die het volk hebben te onderwijzen, willen het volk geene menschelijke leeringen, maar hemelsche wijsheid geven. Nu beweert gij, dat wij dan ook alle menschelijke wetten ter zijde moeten stellen. Maar dat is niet zoo, want menschelijke wetten hebben betrekking op tijdelijke zaken. In zaken, die het eeuwige leven betreffen, is alleen God Koning en Wetgever; de eenige die behouden en verderven kan... Wèl heeft de paus door zijne ondragelijke onbeschaamdheid en duivelschen hoogmoed („par son impudence intolerable et orgueil diabolique") zich macht aangematigd, en volvoerd wat van den Antikrist is voorspeld [1]), maar de kerkvaders („ces saincts personnaiges") hebben dat nooit gedaan, en wij geven hun de eer, die hun toekomt, door met hen te luisteren naar de waarheid Gods."

Zooveel, wat aangaat de beweerde minachting der Hervormden voor de vaders der kerk. Bijzonder klemmend zal men het betoog niet kunnen noemen. Kalvijn had beter gedaan met de juistheid der beschuldiging toe te geven. Het was den Katholieken immers niet te doen om achting voor de kerkvaders, als voor achtenswaardige of zelfs heilige mannen, maar om achting voor de kerkvaders als autoriteiten op godsdienstig gebied, en als autoriteiten beteekenden zij voor Kalvijn niets hoegenaamd. Een zoon kan gezegd worden zijn vader te minachten, al betoont hij zijn vader groote achting, zoodra hij principiëel het gezag zijns vaders loochent.

---

[1]) Toespeling op 2 Thess. 2, 3 vlg.

En nu het tweede deel der beschuldiging: gij verwerpt de kerkelijke autoriteiten, omdat gij wel weet, dat zij niet op uwe hand zijn. Dit deel der beschuldiging geeft Kalvijn aanleiding eenige getuigenissen van kerkleeraars aan te halen. Tertullianus heeft het docetisme van Marcion wederlegd, door er aan te herinneren, dat Kristus ons in het avondmaal niet het beeld van zijn lichaam had kunnen geven, indien dat lichaam slechts een schijn ware geweest. Zoo vast staat het dus bij Tertullianus, dat wij in het avondmaal slechts een beeld van dat lichaam bezitten. De schrijver van den kommentaar op Mattheus, die onder de werken van Chrysostomus is opgenomen, denkt er niet anders over. Van het brood en den wijn in het avondmaal zegt Augustinus zelf, dat wij ze „quodammodo vocamus sacramenta." Nog andere plaatsen van dien kerkvader, plaatsen van gelijke strekking, worden door Kalvijn aangehaald, waarna zijne rede zich plotseling tot eén persoon richt van de tegenpartij [1]), tot Claude Blancherose, geneesheer te Lausanne, een der ijverigste redenaars van de katholieke zijde. Beschouwt men Kristus als alomtegenwoordig, zoo gaat Kalvijn voort, het heet die alomtegenwoordigheid loochenen, wanneer men haar, gelijk in de transsubstantiatie geschiedt, verbindt aan een bepaalde plaats. Maar beter is het, volgens Kalvijn, die alomtegenwoordigheid uitsluitend toe te kennen aan de goddelijke natuur van Kristus. En dit is geenszins Kristus deelen, maar alleen onderscheiden tusschen de eigenschappen van zijne twee naturen [2]).

Ook aan Schriftbewijzen ontbreekt het niet. Als Paulus (hier „S. Pol" genoemd) ons leert, dat de lichamen der ge-

---

[1]) „Et icy je me addresse a vous monsieur le docteur Blancherose, vous prians que apprenez à parler plus sobrement." In spelling, interpunctie en plaatsing of weglating van de accenten volg ik hier en elders getrouw mijne Bronnen.

[2]) T. a. p., bl. 882.

loovigen eens geheel gelijk zullen zijn aan het verheerlijkt lichaam van Kristus, dan heeft hij ons daarmede den aard van Kristus' lichaam doen kennen, daar men toch niet zal willen aannemen, dat de lichamen der geloovigen eens alomtegenwoordig zullen zijn. — Verder: wij zullen wel niets anders tot ons nemen, dan wat de apostelen tot zich namen bij de inzetting van het avondmaal. Maar wat zij namen, kan niet het lichaam van Kristus zelf zijn geweest. Dan immers zouden zij hebben genuttigd òf een sterfelijk, òf een verheerlijkt lichaam. Was het een sterfelijk, dan zou, daar wij hetzelfde moeten ontvangen als zij, het lichaam van Kristus ook thans nog altijd sterfelijk zijn. Was het daarentegen reeds verheerlijkt, dan zou Kristus op dat oogenblik twee lichamen hebben gehad, een sterfelijk en een onsterfelijk lichaam.

Eindelijk: moeten de woorden der inzetting letterlijk worden verstaan, dan met die letterlijke verklaring ook volkomen ernst gemaakt! Dan ook geleerd, dat Jezus' lichaam op tafel lag en dat Jezus' bloed zich in den beker bevond.

Ziedaar in het algemeen den gang van Kalvijns betoog. Van een nederig buigen onder het gezag van Gods woord valt hier zeker weinig te bespeuren, maar zooveel te meer, tot onze blijdschap, van een kloeke dialektiek die, hoe onbeholpen destijds ook nog, veel beloofde voor de toekomst der europeesche menschheid.

Over hetzelfde onderwerp nam Kalvijn, twee dagen later, nog eens het woord. Toen was artikel 8 aan de orde, dat aldus luidt:

„Aussy elle (l' église de Dieu) recongnoist le magistrat civil seulement ordonné de Dieu necessaire pour conserver la paix et tranquilité de la chose publique. Auquel elle veult et ordonne que tous obeissent entant quil ne commande rien contre Dieu." [1])

---

[1]) Dit artikel verdient de aandacht, ook in verband met het

Naar aanleiding van dit artikel werd door Kalvyn een toespraak gehouden, die in hevigheid hare wedergade zoekt,

---

programma van onze antirevolutionnaire partij. In hoever aanvaardt die partij Art. 36 van de Geloofsbelijdenis der Ned. Herv. Kerk? De vraag werd ter sprake gebracht in de Tweede Kamer (28 September 1882). De heer De Savornin Lohman zeide bij die gelegenheid: „Ik voor mij verwerp art. 36 van de Belijdenis. Dit artikel is vastgesteld toen het bij iedereen vaststond, dat de overheid van het land een bepaalden godsdienst moest belijden. Dit werd destijds door niemand betwist... Wij zijn thans echter in een ander tijdperk gekomen, namelijk tot de overtuiging dat de Staat den waren godsdienst niet beter... verdedigen kan, dan door de meest volkomene vrijheid..." Hier wordt dus de leer van den zoogenaamden politiestaat voorgesteld als een vrucht van den nieuweren tijd. Het blijkt dat men haar in het gereformeerde kamp reeds in 1536 kende en, wanneer het met eigen belang overeenkwam, ook beleed.

Maar, en het moet evenzeer zonder omwegen worden uitgesproken: als algemeene regel, als deel van een Geloofsbelijdenis, als opgaaf van hetgeen „de ware kerk van God" pleegt te doen, is artikel 8 niet te gebruiken.

Om de praktijk te leeren kennen van een kerk, die hier gezegd wordt den Magistraat alleen in wereldlijke zaken te eerbiebiedigen, is niets leerrijker dan een paar brieven van Fabri, predikant te Thonon, aan niemand minder dan Farel te Genève. De brieven zijn van 8 en 12 December 1536, en te vinden bij Herminjard IV, bl. 125 en 130 vlgg.

1°. „Superiori Dominico die, ob publice proclamatum edictum (dat wij helaas! niet meer bezitten), omnes fere concioni adfuerunt, quinque florenorum mulcta magis territi, quam Principum indignatione, in priori proclamatione (evenzeer verloren) illis proposita."

Zulke teksten maken de meening onhistorisch, dat de hervorming te voorschijn zou zijn gekomen uit een vroomheid die naar gewetensvrijheid verlangde; want men bedoelt toch geen volkomen zelfzuchtig verlangen.

Dit ware zeker een contradictio in adjecto. Wie oprecht gewetensvrijheid liefheeft, gunt haar ook aan anderen.

wanneer althans het protokol der samenkomst te Lausanne geacht mag worden niet slechts Kalvijns denkbeelden, maar

---

2o. „Conveni Praefectum ad modum opportune, qui candide cupit Christi negocium probe curari ab omnibus, et si quae sunt offendicula penitus e medio tolli. Medium indicavit quo intractabilis ille *Διονυσοσ* (nl. Denys Lambert, zie later) reprimatur, quod prius fieri non poterit quam legati hunc appulerint, cum Dominorum mandatum ab hoc receptum ut cum illi praeficeret ecclesiae ipse solus nunc non auderet revocare..... Mitto tibi mandatum, tuo et Frumenti (quod omnium noluit) nomine a Praefecto obtentum, sed corporali addito supplitio in Pontificios, cum mulctâ nihil terreantur. Prohibentur quoque rosaria: qui duo articuli in meo (nl. mandato) additi in causa fuerunt, ut Dominus ille Codraensis (van Coudrée, tusschen Yvoire en Thonon) quae gestabat in collo rosaria, legendo mandatum, fere cum lachrymis abstulit. Propero ex ordine, quantum per occasiones licet, propositum persequi. Proclamationes in singulis fiunt ecclesiis, quibus adiguntur in prima peregrinatione hac, ut inter septimanam concioni intersint ferme omnes: verum in aliis peregrinationibus id aegre nec sine magna, ut existimant, violentia id praestituros video. Si enim pridie illis non praecipiatur, nulli fere adsunt, quod sic aegre ab opera, propter verbum Domini, cuius nondum delitias noverunt, distrahantur."

Wij behoeven niet al te zeer te betreuren, dat de proclamatie, waarvan Fabri gewaagt, verloren is gegaan. Hier is er eene van den Raad van Bern aan de parochie van Chardonne (te vinden bij Herminjard IV, bl. 138 vlg.). Waarschijnlijk waren al de proclamatiën naar één model:

„L'Advoyer et conseil de Berne, nostre salut! Chiers et féaulx nous avons entenduz que, non obstant la deffense que nous ambassadeurs à tous vous de la parroiche de Corsy ont faicte, et les promesses que vous députés à nous dicts ambassadeurs ont faictes de nous obéyr en l'endroit du commandement que vous ont faict de deserter des toutes cérémonies papales, vous comme obstinés, laissés chanter ou disre messe en votre chapelle, ce que nous est grand regraict et mesprissance. Dont vous commandons très acertes, de vous incontinant dépourter de cella, en tant que désirrés d'éviter nostre indignation et grieffe punition."

ook de kleur van zijn taal getrouw terug te geven [1]).

Het colloquium van Lausanne, waarvan de opening was

Aan Graaf Jean de Gruyère schrijft de Raad van Bern 19 December 1536: „vous advertissant que en tous lieux ou sommes souverains, que nous abolirons les cérémonies papales."

Men verg. mijne eerste Studiën over Joh. Kalvijn, bl. 32 vlgg., en voorts een schrijven van den Raad van Bern aan dien van Lausanne (in dato 24 Augustus 1537), waarin deze niet zacht berispt wordt over zijne toegevendheid jegens de priesters: „Vous admonestans expressément, sans aulcung délays, de leur donner incontinent le sèrement de vuider vostre ville et seigneurie, et n'y plus faire résidence."

[1]) „Puis qu'il a este fait memoire de Hildebrandus, sprak Kalvijn, premier determinateur de ceste prodigieuse transsubstantiation, il est bon de noter quelle a esté la sainctete du personnaige et en quelle reverence mesme il a eu ce Sacrement, qu'il a determine et deffiny estre le vray corps de Christ, affinque les transsubstiateurs regardent quelle asseurance ils peuvent avoyr de leur doctrine, congnoissans quel en a este lauteur et de quelle source elle est sortie. Je laisse les empoisonnemens periures enchantemens homicides larrecins symonies tromperies violences lesquelles seroient horribles a ouyr ainsi que les racompte Beno Cardinal en ung traicte insere aux commentaires du concile de Basle faict par Pius 2. Mais entre autres choses il luy reproche que voulant conclure en son concile de Verseil que le pain se tourne et convertist au corps de Christ comme estant incertain et mal asseure de son cas il commanda de ieuner affin de obtenir quelque revelation qui luy declarast ce qui en estoit et qui avoit du meilleur ou luy ou Berengarius. Et nonobstant que sa revelation ne vint point il ne laissa den faire la conclusion toute deliberee. Je ne seay comment vous osez tenir une chose si resolue et qui a este ainsi mal arrestee en lesprit de celuy qui la vous a baillee. Secundement il l'accuse que voulant une fois faire ses enchantemens et sorcelleries il print ce pain qu'il disoit estre Dieu et le iecta dedens le feu. Dont ung de ses cardinaux en lieu public cria, plusieurs oyans, que Hildebrandus et luy avoient faict chose qui si le monde le scavoit il les bruleroit tous vifs. Allez maintenant et dictes que le pain

vastgesteld op den 1sten Oktober en dat den 8sten October gesloten werd [1]), heeft zijn doel niet gemist. Reeds den 10den Oktober wordt over een poging tot verwoesting der altaren in de Groote Kerk van Lausanne geklaagd [2]). Die

---

est votre Dieu a ladveu de celuy qui le brule pour accomplir ses coniurations magiques." C. R. C. O. IX, p. 884 vlgg. Hoe zal deze hevigheid hebben afgestoken bij de gematigdheid van een Antoine de Marcourt, die in zijn namiddagpreek van 1 Okt. „parlast bien et moderément, sans aucun blasme (Chronique du pays de Vaud)," Herminjard, Correspond. des Reformateurs IV, bl. 92.

Wat Kalvijn van kardinaal Benno verhaalt en door hem geput wordt uit een „traité insere aux commentaires du concile de Basle faict par Pius 2," is te vinden in een in-folio van het jaar 1535 (zonder vermelding van plaats of uitgever). Op het even rijk als zonderling met houtsneden versierde titelblad leest men: Fasciculus rerum expetendarum ac fugiendarum. In quo primum continetur concilium Basiliense... Insunt praeterea huic operi nobilissimo aliquot virorum epistolae.... tractatus... numero (ni fallar) LXVI, in quibus et admiranda quaedam et obstupenda invenies." Onder deze traktaten is dan ook opgenomen (fol. 39): „Vita et Gesta Hildebrandi..... descripta per Benonem Cardinalem,..... qui eo tempore vixit." Datgene, waarop Kalvijn een toespeling maakt, leest men fol. XL. Men moet het Kalvijn natuurlijk ten goede houden, dat hij de anekdoten van Benno overneemt zonder eenige historische kritiek; zonder te bedenken, dat het geschrift van Benno deel uitmaakte, en met den Panegyricus op Hendrik den IVde (te vinden bij Pertz, Mon. Germ. T. XIII, bl. 612), het uiterste is van een allerhatelijkste polemiek tegen paus Hildebrand. Twijfel aan de transsubstantiatie en raadplegen van waarzeggerij worden inmiddels den paus ook verweten in het voor de nagedachtenis van dien paus zoo bezwarende dekreet van de Synode van Brixen (A⁰ 1080) bij Pertz, Legum T. II, bl. 51; te verg. Hefele, Conciliëngesch. IV, bl. 786; V, 136 en Gfrörers werk over Hildebrand, Dl. VII, bl. 737 vlg.

[1]) Herminjard IV, bl. 88 en 89. [2]) Het kapittel berichtte, dat

verwoesting en de beeldenstorm, zoo binnen Lausanne als in het omliggende land, geschiedden tegen het einde der zelfde maand op last van de Heeren van Bern [1]). Na afloop van het dispuut koos de vergadering de nieuwe voorgangers der gemeente; een verkiezing, waaraan Kalvijn waarschijnlijk nog deelnam, zoowel als de predikanten, die met hem uit Genève waren gekomen [2]). Een tiental dagen later werd de keus reeds bekrachtigd door den Raad van Bern, die den 19[den] Oktober aan elk der vijftien nieuwe voorgangers buiten Lausanne zijne benoeming toezond, ten gevolge waarvan zij met hunne verkondiging van het Evangelie geheel optraden als lasthebbers van dien Raad [3]).

In Lausanne zelf werd als eerste predikant der stad Caroli aangesteld, die aan het colloquium ijverig deel had genomen en van wien Bern destijds de gunstigste verwachtingen koesterde [4]). In November 1535 nog te Bazel, moet hij kort daarop tot predikant zijn benoemd te Neuchatel; men treft

„nonnulli habitatores et burgenses, qui vocantur Evangelistae, maiorem Ecclesiam, saltem altaria, diruere volebant; Herminjard t. a. p., bl. 89. [1]) Aldaar. [2]) Aldaar, bl. 92. [3]) Zie hier de aanstelling: „l'Advoyer et Conseil de Berne, nostre salut! Nous avons regardé l'élection que les prédicants estant à Lausanne ont faict des ministres en nous pays conquestés, pour anuncer la Parolle de Dieu à nous soubgects des dits pays, et sur ce ordonné que tu, incontinant avoir receuz iceste, toy transpourte vers nostre Balliff de *** lequell toy présentera à nous soubgets de ***. Illaicq (là) tu exerceras l'office du ministre de l'Evangile selon la grâce que Dieuz t'aura donnée." Herminjard t. a. p., bl. 91 vlg.

Op zulk een aanstelling door een lastgeving van den Raad (tu exerceras l'office enz.) had Art. 8 van het Colloquium ons niet voorbereid. Hoe kan de ware Kerk van God èn aan den magistraat alleen politie opdragen, èn goedkeuren, dat de magistraat beveelt het Evangelie op een bepaalde wijze te verkondigen?

[4]) C. R. Th. Ep. 1, bl. 66. Farel daarentegen schrijft, 21 Nov. 1536, over hem met de grootste minachting; aldaar, bl. 70.

hem daar reeds aan in April of Mei 1536, terwijl daar in Juni zijn huwelijk wordt ingezegend. Den 25sten September van dat jaar woonde hij als afgevaardigde zijner kerk met Pierre Guido, raadsheer van Neuchatel, de vergadering te Basel bij, waarin de theologen van Duitsch-Zwitserland Bucerus en Capito verslag hoorden uitbrengen van hunne konferentie met Luther. Een week later is hij op het colloquium van Lausanne, en daarop gaat hij naar Bern, waar hij nog voor het einde der Oktobermaand zijne aanstelling ontvangt als eerste predikant van Lausanne op een aanzienlijk jaargeld en een fraaie ambtelijke woning. Deze data verklaren voldoende, waarom men van Caroli's werkzaamheid te Neuchatel zoo weinig weet. Hij is er nauwlijks rustig geweest; slechts van April of Mei tot in September, in welken korten tijd nog zijn huwelijk valt [1]).

Van Lausanne, waarschijnlijk tegen half Oktober, teruggekeerd, is Kalvijn te Genève vooreerst werkzaam als prediker. Pastor was hij in dien tijd nog niet. Een brief van Capito aan Kalvijn, waarschijnlijk van 1 December [2]) 1536, is aan hem geadresseerd als „sacras litteras et Christum docenti Gebennis." [3])

Het is niet wel mogelijk, ons een nauwkeurig omschreven voorstelling van zijne positie te Genève gedurende die eerste maanden te maken. Het eerste spoor van een officieele betrekking wordt, voor zoover mij bekend is, gevonden in een brief van Farel aan Christophe Fabri te Thonon, gedagteekend van 6 December 1536. Die brief [4]) handelt over pogingen, in het werk gesteld om Denis Lambert (zie boven), een door Bern aangesteld predikant te Genève, te bewegen tot het nemen

---

1) Herminjard III, bl. 373 vlg, en IV, bl. 94 vlg. en 109.

2) C. R. Th. Ep. I, bl. 88, geeft als datum 1 Nov, maar zie Herminjard IV, bl. 62 en 119.

3) Herminjard IV, bl. 116.

4) Herminjard IV, bl. 121 vlg.

van zijn ontslag. Farel was daarin niet geslaagd. Daarop, zoo leest men, werd hij in naam der broeders door Kalvijn vermaand en verzocht zijn bediening te staken [1]). Het is zeker niet waarschijnlijk, dat Kalvijn in naam der broeders of der ambtgenooten zal zijn opgetreden, zonder zelf het ambt te hebben bekleed [2]). Deed hij het reeds op den 10den November 1536? Dat was een merkwaardige datum. Op dien dag werd, naar men wil [3]), de eerste konfessie van

---

[1]) „Admonitus fuit per Calvinum rogaturque fratrum nomine ut a ministerio desisteret."

[2]) In zijn brief aan Sadolet (September 1539, zie later) laat Kalvijn zich zelf zeer onbepaald uit: „deinde pastoris munere in ecclesia illa (van Genève) functus sum."

[3]) „Am 10 November wurde die aufgestellte Glaubensnorm dem Rathe zur Annahme vorgelegt," zegt Kampschulte. Zoo beslist zou ik niet durven spreken. (A), in dato 10 November 1536, heeft alleen dit: „Magister Guliëlmus Farellus proposuit articulos de regimine ecclesiae." Dit behoeft natuurlijk niet aan te duiden eene „Confession de foi". Voorts zie men de kritiek, aan den later aan te halen Brief der predikanten aan den Raad van Genève van 13 Januari 1537 ontleend door Herminjard (IV, bl. 162 noot 14.). Maar de woorden van het procesverbaal sluiten zulk een konfessie ook niet buiten. Veel, indien niet alles, hangt af van de vraag, wie de Confession de foi heeft gesteld? Is zij in de hoofdzaak van Farel, dan moet zij wel uit de maand November zijn, want kort daarop neemt Kalvijn, en voor goed, zoozeer de eerste plaats in, dat hij allicht de auteur zou zijn geweest, ingeval zij van later dagteekening ware. Van deze vraag nu is in de laatste jaren met veel warmte en talent het voor en tegen bepleit, en wel naar aanleiding van een niet onbelangrijke vondst in de Nationale Bibliotheek van Parijs. Toen de uitgevers van het Corpus Reformatorum in 1866 aan het vijfde deel van de werken van Kalvijn gekomen waren, achtten zij zich gelukkig, Prolegomena, bl. XLI, te kunnen schrijven: „Hic tibi offerimus libellum, benevole lector, quem in collectionibus tractatuum calvinianorum antehac editis frustra quaeres"; nl. den eersten katechismus van

Genève, afkomstig van Farel en Kalvijn, den Raad dier stad aangeboden.

Kalvijn, 1538 te Bazel verschenen, blijkens den titel een „christianae religionis institutio, ... vulgari quidem prius idiomate, nunc vero Latine etiam .... in lucem edita." Die titel verhief dus boven allen twijfel het bestaan van een anderen *franschen* katechismus van den hervormer. Van deze fransche uitgaaf moesten de genoemde uitgevers evenwel in diezelfde Prolegomena van 1866 verklaren: Nullum, quod sciamus, ulla in bibliotheca publica extat exemplar huius Catechismi gallici." Thans is dit niet meer waar. Henri Bordier heeft dien franschen katechismus een tiental jaren later ontdekt en wel in vol. 940 van de Collection Du Puy, berustende in de Nat. Bibliotheek van Parijs. Hij is daarop uitgegeven in 1878 te Genève bij H. Georg, onder dezen titel: *Le catéchisme français de Calvin publié en 1537. reimprimé pour la première fois.... Avec deux notices par Albert Rilliet et Theophile Dufour.* De eerste *notice* handelt over het vroegste verblijf van Kalvijn te Genève, de tweede is van bibliografischen aard. Achter dezen franschen katechismus vindt men de *Confession de foi*, waarover wij thans spreken, en daarvan heeft Albert Rilliet trachten aan te toonen (Notice préliminaire p. LII), dat zij geheel van Kalvijns hand moet zijn. R. 's argumenten zijn vooral: 1e eenheid in stijl van katechismus en konfessie; 2e de waarschijnlijkheid, die er voor pleit, dat Farel, die aan Kalvijn het schrijven van den katechismus opdroeg, hem ook het opstellen van de konfessie zal hebben opgedragen; 3e de omstandigheid, dat de konfessie een met zekere vrijheid gemaakt uittreksel is van den katechismus: een vrijheid, die Farel zich wel niet ten aanzien van een anders werk zal hebben vergund. Lieten deze argumenten geen tegenspraak toe, dan had Rilliet natuurlijk zijn zaak gewonnen. — Het argument, door de uitgevers van het *Corpus Reformatorum* hier tegenover gesteld, komt hierop neder: Er is een fransche katechismus van Kalvijn en een latijnsche vertaling daarvan, insgelijks door Kalvijn. Vergelijk die twee, dan is er zoo goed als volledige overeenstemming. De fransche katechismus is, namelijk, blijkbaar in het latijn gedacht; gedacht door iemand, die gewoon was, althans

Het wordt namelijk verzekerd in het Leven van Kalvijn (uitgegeven in 1565), gewoonlijk toegeschreven aan Beza, maar, vol-

---

wanneer hij zich met theologie bezig hield, in het latijn te denken. Nu is er evenzeer een fransche konfessie, (die, over welker auteur het verschil loopt) en een latijnsche vertaling van die konfessie, welke vertaling ontwijfelbaar van Kalvijn is. Is de overeenstemming tusschen dit fransche origineel en de latijnsche overzetting even volledig? M. a. w.: staat het fransch van de konfessie tot het latijn der konfessie, gelijk het fransch van den katechismus staat tot het latijn van den katechismus? Volstrekt niet. Het fransch van den katechismus is van iemand, die in het fransch dacht; hetgeen wij weten, dat met Farel het geval was, die wel latijn schreef, maar een zeer pover latijn.

Om aan dit vernuftig gevonden argument de noodige bewijskracht bij te zetten, hebben de uitgevers de fransche konfessie, die in hunne verzameling reeds eens was afgedrukt, naar de uitgaaf van het te Parijs ontdekte nog eens laten drukken, maar tevens van kritische aanteekeningen voorzien, waarin bij vele uitdrukkingen de daaraan beantwoordende uitdrukkingen van de latijnsche vertaling worden gegeven. Het komt mij voor, dat deze kritische noten op zichzelf overtuigend genoeg zijn, maar natuurlijk niets bewijzen, zoolang niet is uitgemaakt, dat de latijnsche tekst niet alleen later uitgegeven, maar ook werkelijk jonger is dan de fransche. Het zal spoedig blijken, waarom dit niet zoo volkomen zeker mag heeten.

Ziehier een ander argument der uitgevers, waarvan de bewijskracht in het oog springt. In den franschen katechismus en in de fransche konfessie komt de Dekaloog voor en het Onze Vader, maar met zeer belangrijke afwijkingen. In den katechismus zijn beide stukken blijkbaar uit de Vulgata overgezet, hetgeen (let wel) evenzeer het geval is in de fransche uitgaven van Kalvijns I n s t i t u t i o. In de konfessie is de vertaling van Dekaloog en Onze Vader niet latiniseerend (sit venia verbo!). Is het nu aan te nemen, dat Kalvijn een in waarheid fransche vertaling zou hebben gemaakt van die beide stukken, gelijk hij moet gedaan hebben, wanneer hij de auteur zal zijn van de konfessie, en daarna in den katechismus en de fransche uitgaven van de Institutio de latiniseerende vertaling van diezelfde stukken zal hebben gegeven?

gens Beza's eigen getuigenis, van de hand van Nic. Colladon. In dat Leven leest men: „Et advint tout ceci l'an 1536 au commencement de Septembre, mais un peu apres il fut aussi esleu Pasteur. Estant ainsi declaré Pasteur et Docteur en ceste Eglise... il dressa un brief formulaire de confession enz." Dit is namelijk zonder twijfel de konfessie, die men op den 10den November laat aanbieden. In dat Leven van Kalvijn, dat wèl van Beza is (uitgegeven in 1575), wordt deze konfessie evenzeer aan Kalvijn toegeschreven. Maar met recht, — onze vorige Studiën hebben het aangetoond, — schrijven de uit-

Ik ga argumenten van minder belang voorbij. De twee, die ik in 't kort teruggaf, zijn voldoende om het auteurschap van Farel (met het noodige voorbehoud) nog altijd waarschijnlijk te doen zijn, en dien ten gevolge ook de datum van 10 November.

Laat ik zelf nog een argument mogen bijbrengen. Gelijk wij zien zullen, worden Farel en Kalvijn al zeer spoedig beschuldigd van onrechtzinnigheid op het stuk van Drieëenheid en Kristologie. Voor zulk een beschuldiging moet toch een zekere aanleiding, of, wil men, een zeker voorwendsel bestaan hebben. Nu zullen wij zien, dat de konfessie wel niet onrechtzinnige leeringen verkondigt, maar omtrent gewichtige rechtzinnige leerstukken het zwijgen bewaart. Dit is niet het geval met den katechismus. Dit verschil komt mij voor ons recht te geven tot een dubbele gevolgtrekking. Vooreerst: de konfessie moet wel in de hoofdzaak van Farel zijn. Een zoo dogmatische geest als Kalvijn zou waarschijnlijk, al had hij het ook gewild, niet met zoo weinig bepaaldheid hebben kunnen schrijven; terwijl ons dit van de zijde van den populairen prediker Farel in het minst niet verwondert. Maar ten tweede: wanneer, gelijk ook aan Caroli bekend moet zijn geweest of licht door hem vermoed kon worden, Kalvijn de hand heeft gehad in de redaktie van de konfessie, en deze konfessie voor Caroli aanleiding of voorwendsel is geweest tot zijne beschuldigingen, dan moet tusschen konfessie en katechismus een zeker tijdsverloop worden aangenomen, want de katechismus zou immers de leemten, die de konfessie uit een dogmatisch oogpunt heeft, reeds van te voren hebben aangevuld, bijaldien de beide geschriften gelijktijdig waren uitgekomen of gelijk sommigen willen, de prioriteit aan den katechismus toekwam,

gevers van C. R. C. O. IX, bl. LII: „Ingenue fatemur, in hisce primordiis historiae evangelicae Genevensis nos non tam anxie morari Bezam et Colladonum... In temporum ordine definiendo, non ubique certos reperimus."

Dit was een „Belijdenis des Geloofs die alle burgers en inwoners van Genève en onderhoorigen van het land moesten bezweren." Al was zij niet door Kalvijn opgesteld (men vergelijke Kampschulte, bl. 285), het denkbeeld om door dit middel te midden van een nog zeer katholieke bevolking de Hervorming te Genève door te zetten [1]), geesten en gemoederen aan een nieuw gezag te onderwerpen, is naar alle waarschijnlijkheid van Kalvijn uitgegaan, gelijk hij ook de hand zal hebben gehad in de redaktie van het stuk. Het mag en moet dus door ons gebruikt worden voor de kennis van Kalvijns vroegste opvatting van de Hervorming, in leer en praktijk.

Deze Belijdenis, te vinden C. R. C. O. IX, bl. 693 vlgg., bestaat uit een en twintig artikelen van den volgenden inhoud: 1. De Heilige Schrift, het eenig gezag in zake van geloof en godsdienst; 2. Een eenig God, te dienen in geest en waarheid; Hij, de eenige grond van ons vertrouwen, met uitsluiting van engelen, heiligen, beelden en uitwendige zinnelijke plechtigheden („ceremonies extérieures et observations charnelles)"; 3. Geen goede werken zijn er te vervullen dan die worden voorgeschreven in de Wet der Tien Geboden; 4. Voor het menschelijk verstand, verduisterd door het bedorven hart, geen kennis van God of van den waren godsdienst, tenzij dat verstand door God worde verlicht („illuminé"); 5. De mensch, van nature beroofd van het goddelijk licht

[1]) Het woord schijnt niet te sterk, wanneer men o. a. leest in een brief van Farel aan Fabri, in dato 6 Dec. 1536 en geschreven uit Genève (te vinden bij Herminjard IV, bl. 124): „Rasi non cessant populum dementare ac pontificia clam peragere. Nisi fugentur sic ut non liceat quavis ratione cum aliis versari, non cessabunt donec se et plebem perdant."

en van alle gerechtigheid, voorwerp van Gods toorn en vloek en verplicht buiten zichzelf het middel ter zaligheid te zoeken; 6. Jezus Kristus is dat heilmiddel; omtrent hem te gelooven wat in de 12 geloofsartikelen staat; 7. Door Jezus Kristus verzoening, vergeving, gerechtigheid; 8. Verlossing van de zonde en wedergeboorte; 9. Voortdurende behoefte van den geloovige om tot Kristus zijne toevlucht te nemen, zonder iets te verwachten van eigen goede werken; 10. De goede werken hebben geenerlei karakter van verdienstelijkheid, ofschoon zij door God worden aangenomen ter wille van hetgeen in die werken afkomstig is van zijn Geest; 11. Het geloof, de deur tot Gods genade; 12. Van God, als eenige bron, alle goed verwachten, door de tusschenkomst van Kristus, als eenigen middelaar, met uitsluiting van de „superstitie" die aan Heiligen hecht; 13. Het gebed, huichelarij, wanneer het niet begrepen wordt; het Onze Vader (zonder de doxologie) ons voorbeeld; 14. De sakramenten, oefeningen des geloofs. Er zijn er twee; de overige vijf, fabel en leugen; 15. De doop, teeken van Gods gezindheid, om ons als leden van zijn Zoon aan te nemen; handhaving van den kinderdoop; 16. Het avondmaal, teeken van geestelijke gemeenschap met het lichaam en het bloed van Kristus. De mis, een vervloekte en diabolische instelling, een afgoderij; 17. De kerkelijke verordeningen, geen menschelijke inzettingen; in zoover zij het zijn, verdienen zij den naam van verderfelijke leeringen van Satan. Hiertoe behooren pelgrimstochten, ascetisme („moyneries"), vasten, verplicht celibaat, biecht enz.; 18. De éene kerk van Jezus Kristus laat toe plaatselijke kerken, het kenmerk van welker waarheid gelegen is in de zuivere prediking van het Evangelie, de rechte bediening der sakramenten. De papistische kerken zijn eerder synagogen des duivels, dan kristelijke kerken; 19. De kerkelijke excommunicatie is onder de geloovigen een heilige en nuttige zaak, ingesteld door Kristus. Zij moet worden toegepast op erkende afgodendienaars, lasteraars, moordenaars,

dieven, ontuchtigen, valsche getuigen enz. (Van ketters in de leer is hier geen sprake); 20. Geen herders der gemeenten, dan die het Evangelie zuiver verkondigen; in onderwijs, vermaan en troost ligt hun taak; 21. Gehoorzaamheid in elk land aan de gestelde overheid, binnen de grenzen van de gehoorzaamheid, verschuldigd aan God (of de overheid iets te bevelen heeft, in geloofszaken, wordt niet gezegd) [1].

Het stuk is merkwaardig [2], niet alleen als eisch van kristelijk geloof, door de wereldlijke overheid gesteld aan alle inwoners van Genève, en gesteld nauwlijks een maand nadat artikel 8 van het colloquium van Lausanne de bevoegdheid tot het stellen van zulk een eisch uitdrukkelijk aan de wereldlijke overheid had ontzegd, — maar ook en vooral om hetgeen waarvan het zwijgt. Artikel 2 handelt wel over Gods eenheid, maar acht het niet noodig, verder uit een metafysisch oogpunt iets omtrent het goddelijk wezen te bepalen. Geen woord over de drieëenheid. Artikel 4 spreekt van 's menschen zedelijken toestand, maar gaat de groote strijdvraag tusschen Katholieken en Protestanten over het beeld Gods in den mensch, al dan niet op te vatten als donum superadditum, stilzwijgend voorbij, evenzeer als geheel het leerstuk der predestinatie en der erfzonde. De artikelen 6, 7 en 8 beschrijven de weldaad, door Kristus bewezen aan het menschelijk geslacht, maar elke

---

[1] „Notandum tamen, schrijven de Prolegomena van C. R. C. O. IX. bl. LIII, istam confessionem mox inter turbas civiles obsolevisse et post reditum Calvini, ut videtur, non amplius in usu fuisse publico. Sane nunquam ex senatusconsulto abrogata est, sed ea tacite praeterita catechismus Calvini secundus per duo ferme saecula verum et unicum fuisse ecclesiae Genevensis symbolum."

[2] Al heeft het weinig de opmerkzaamheid van Kalvijns biografen getrokken; zie Staehelin, Thomas H. Dyer, zelfs Kampschulte. Ter beoordeeling van hetgeen Kalvijn zich later veroorloofde, mag men niet verzuimen na te gaan wat de konfessie al dan niet inhoudt.

bepaling van metafysisch-kristologischen aard ontbreekt: geenerlei geloof wordt voorgeschreven omtrent de betrekking tusschen de beide naturen van Kristus. In artikel 11 vindt het leerstuk van de rechtvaardigmaking door het geloof geen vermelding. Art. 16, over het avondmaal, is vrij onduilijk gesteld („la cene de nostre Seigneur est ung signe par lequel soubs le pain et le vin il nous représente la vraie communication spirituelle que nous avons en son corps et son sang"). Wat deze woorden beteekenen, valt moeielijk te zeggen. De eigenaardigheid der avondmaalsleer tegenover de luthersche kan daarin niet aan het licht treden.

In art. 21, over den magistraat, wordt omtrent zijn bevoegdheid in godsdienstzaken niets geleerd, ofschoon men meenen zou, dat dit artikel juist den grondslag had behooren te leggen van het recht, waarmede de overheid van Genève de geheele bevolking tot een geloofsbelijdenis dwong [1]); een dwingelandij, die, omdat zij zich verder uitstrekte dan

[1]) „Nous avons, zoo luidt art. 21, la supereminence et domination tant des roys et princes que aultres magistrats et superieurs, pour une chose saincte et bonne ordonnance de Dieu et suyvent une vocation chrétienne, soit en déffendant les affligés et innocens, soit en corrigeant et punissant la malice des pervers; aussy de nostre part que nous leur debvons porter honneur et réverence, rendre obeyssance et subiection, exécuter leurs commandemens porter les charges à nous par eulx imposees, entant qu'il nous est possible sans offenser Dieu. En somme, qu'il nous les fault reputer comme Vicaires et lieutenants de Dieu auxquels on ne puisse nullement résister synon en résistant à Dieu mesmes. Et leur office comme une saincte commission de Dieu laquelle il leur a donné affin de nous gouverner et regir. Parquoy nous entendons que tous chretiens sont tenus de prier Dieu pour la prosperité des superieurs et Seigneurs des pais ou ils vivent, obeyr aux statuts et ordonnances qui ne contreviennent aux commandemens de Dieu, procurer le bien, la tranquilité et utilité publique, se efforceant de entretenir l'honneur des superieurs et tranquilité du peuple, sans rien

tot een uitwendige handeling, nog erger was dan de edikten, die de menschen naar de preek joegen.

Maar zou de reden wel ver te zoeken zijn, waarom deze eerste konfessie zich over het gezag van den Staat in geloofszaken niet uitlaat? Dezelfde geloofsbelijdenis, die dit gezag in het midden laat, spreekt in ondubbelzinnige termen over de excommunicatie: dus over het disciplinair recht der Kerk. Hoe verstandig, een Geloofsbelijdenis door den Staat te laten voorschrijven, waarin geen algemeen beginsel wordt verkondigd omtrent het recht van den Staat in geloofszaken, en waarin tevens aan de Kerk een wapen in handen wordt gegeven, die haar te duchten maakt voor elken staatsburger!

Het is juist dat artikel over den kerkelijken ban (Artikel 19), waardoor het vermoeden wordt gewettigd, dat Kalvijn in de redaktie der Belijdenis de hand heeft gehad. De denkbeelden omtrent het doel der excommunicatie stemmen overeen met die van Kalvijns Institutio over het zelfde onderwerp [1]) en juist niet met die van Farels Sommaire [2]). Aangezien een der grootste eigenaardigheden van Kalvijns hervorming in de strenge toepassing der kerkelijke tucht is gelegen [3]), zal het niet ondienstig zijn, den tekst van artikel 19 hier volledig over te nemen

---

machiner ne procurer qui soit pour esmouvoir troubles ne dissentions. Et au contraire nous declairons qui tous ceulx qui se portent infidelement envers leurs superieurs et ne ont droicte affection au bien publicq du pais où ils conversent, en cela ils demonstrent leur infidelité envers Dieu."

[1]) Lib. IV, c. 12; s. 5. [2]) c. 32; zie Kampschulte, p. 285 n. 3.

[3]) Men heeft het wel eens bestreden. Amedée Roget, aangehaald bij Herminjard IV, bl. 159 noot 10, zegt in zijne Histoire du peuple de Genève: „la discipline ecclésiastique, avec l'intervention dans les mœurs privées qui la caractérise essentiellement, était mise en activité à Genève avant l'arrivée de Calvin, et c'est à tort qu'on attribue souvent à ce réformateur la conception et l'initiative du régime disciplinaire qui a prévalu dans notre cité.

„Excommunication. Toutesfois pource qu' il y a tousiours des contempteurs de Dieu et de sa sacree Parolle, lesquels ne tiennent compte de admonition ne exhortation ne reprehension, ains ont mestier d'ung plus grand chastiement, nous tenons la discipline d'excommunication estre une chose saincte et salutaire entre les fideles, comme veritablement elle a ete instituee de nostre Seigneur pour bonne raison. C'est affin que les meschans par leur conversation damnable ne corrompent les bons et deshonorent nostre Seigneur, et aussi que ayant honte ils se retournent à penitence. Et pourtant nous entendons qu' il est expedient selon l'ordonnance de Dieu que tous manifestes idolatres, blasphemateurs, meurtriers, larrons, paillars, faulx tesmoings, seditieux, noiseuls, detraicteurs, bateurs, yvrognes, dissipateurs de biens, apres avoir esté deuement admonestez, s'ils ne viennent à amendement, soient separez de la communion

---

Calvin n'a fait que sanctionner, consolider et étendre graduellement un régime dont il avait trouvé les fondements posés."

Maar dit is minder juist. De brief van de Predikanten van Genève aan den Raad dier stad, in dato 13 Jannari 1537, naar alle waarschijnlijkheid opgesteld door Kalvijn zelf (hetgeen natuurlijk voor het punt in kwestie geheel onverschillig is), bewijst het. Daarin wordt van de kerkelijke tucht gezegd: „s'il y a quelque craincte en nous de Dieu, il fault que ceste ordonnance aye lieu en nostre Eglise," waarop dan een betoog volgt omtrent haar grondslag en hare vruchten. Dit betoog zou overbodig zijn geweest, ten aanzien van een inrichting die reeds geruimen tijd had gewerkt (Herminjard t. a. p., bl. 154 vlgg.). Bovendien zegt Kalvijn er uitdrukkelijk van : „ceste usance et praticque a duré anciennement quelque temps en l'Esglise (natuurlijk de kristelijke kerk in het algemeen) avec singulière utilité et advancemant de la crestienté jusques à ce que aulcungs meschans évesques... l'ont tournée en tirannie," welke ontaarding Kalvijn enkel op rekening stelt juist van de omstandigheid, dat de excommunicatie aan de gemeente ontnomen en aan den Bisschop gegeven werd.

des fideles iusques à ce qu'on y aura cogneu repentance.

Het artikel is belangrijk 1e wegens de opsomming van hen, die door den Ban kunnen worden getroffen; 2e wegens het daarin opgenoemde doel van den Ban.

1e Men zou begrijpen, dat de jeugdige kerk der Hervorming behoefte had gevoeld aan strenge waakzaamheid op het stuk van de zuiverheid der leer en dus niemand in haar midden had geduld die „de Waarheid" niet van harte was toegedaan. Men zou het haar niet euvel hebben kunnen duiden, wanneer zij geen vrijheid van denken had gegund. Maar wel is het zeer opmerkelijk, dat juist die vrijheid door geen enkel artikel wordt verboden met bijvoeging van eenige strafbepaling; dat ook artikel 19 de onrechtzinnigen niet met den kerkelijken ban bedreigt, en dit daarentegen wel geschiedt ten aanzien van hen, wier gedrag te laken valt De Kerk treedt hier dus op het gebied van den Staat. Zij waakt over de handelingen der menschen. Zij treft die handelingen met de zwaarste straf, die zij zelve toe kan dienen, ja, als met een zedelijken dood. Bovendien wordt het recht der Kerk tot het toedienen van die straf hier verkondigd, zonder dat iets wordt vastgesteld, hetzij omtrent de rechters, die de straf zullen toepassen, hetzij omtrent de wijze, waarop de instruktie zal plaats hebben, hetzij, eindelijk, omtrent de wettige bewijzen, waarop het aannemen van schuld zal rusten, terwijl sommige uitdrukkingen, waarmede zij worden aangeduid, die onder de strafwet der Kerk zullen vallen, zoo rekbaar zijn, dat niemand zich met volstrekte zekerheid veilig kan achten. Te straffen, met den kerkelijken Ban te straffen zijn, „tous manifestes blasphémateurs."

Wie kan al niet met dien naam gebrandmerkt worden door een prikkelbaar konsistorie? „Seditieux, noiseuls, detraicteurs.... dissipateurs de biens...." Hier komt alles op bijna geheel persoonlijke waardeering aan. Elk vast merkteeken ontbreekt. Een onafhankelijke geest kan terstond een oproerige geest worden, gelijk hij een verkwister, die minder eenvou-

dig leeft dan een kalvinistische kerkeraad geoorloofd acht. Beza schijnt de gestrengheid van artikel 19 te willen verklaren uit den toestand van de bevolking. Maar uit de konfessie blijkt niet, dat de tucht slechts een tijdelijke maatregel was [1]).

2e Het doel der excommunikatie is drieledig: „Affin, lezen wij, que les meschans par leur conversation damnable ne corrompent les bons et ne deshonorent nostre Seigneur, et aussi que ayant honte ils se retournent à penitence.” De volgorde, waarin de beide doeleinden worden opgenoemd,

---

[1]) „Tunc, schrijft Beza, edita est a Calvino christianae doctrinae quaedam veluti formula, vixdum emergenti e papatus sordibus genevensi ecclesiae accommodata”. In de beoordeeling van zulk een toestand is altijd rekening te houden met den puriteinschen zin van den beoordeelaar, die in vroolijkheid en scherts allerlei goddeloosheid kan zien. Zoo schijnt het mij onmogelijk, met zekerheid te weten, of Fabri al dan niet op juiste wijze de vermaken waardeert, waaraan de jeugd van Thonon zich tegen Driekoningen gaarne overgaf. Ik heb het oog op zijn brief aan Farel van 11 Januari 1537. „Importunitate effeceram, ut regnum hoc vere Satanicum una cum huiusce Abbatiae insolentiis (l'Abbaye ou Société de la Jeunesse à Thonon, teekent Herminjard [IV, bl. 153] aan) prohiberentur, gravibus indictis suppliciis, maxime ob asinarias illas equitationes ac irrisiones, quae iam fieri incipiebant in viros ab uxoribus suis caesos. Quae nugamenta Christianis indignissima vel Iudaei ac Turcae satis agnoscunt.” Zelfs bij anders gelijkgezinden vonden deze aardigheden zoo strenge afkeuring niet. „Ego tamen in his abolendis laethale odium a nonnullis mihi conciliaram, adeo ut vix domi essem securus, vel ab iis qui in principio se ac sua in Evangelii promotionem exposuerunt. Qui, Regum impiis feriis elapsis, ubi in aliis locis hasce impietates adhuc maiore pompa observatas audierunt, nullum non moverunt lapidem, ut idem agerent, quod in proximum diem dominicum deliberatum est, authore Satana, qui mordicus negocium hoc arripuit et tam impiam consuetudinem animis eorum suggessit, ne

is kenmerkend [1]). Waarom staat de bekeering van den armen zondaar niet op den voorgrond? Het eerste doel is en blijft dus beveiliging van de goede schapen der kudde en het voorkomen van het onteeren van den Heer der gemeente.

Maar al het licht valle op de omstandigheid, dat Kalvijn reeds in het jaar 1536 het program van zijn werkzaamheid weet op te maken. Reeds toen wist hij wat hij wilde. De afwezigheid van alle weifelen ten aanzien van hetgeen hem op godsdienstig gebied praktisch noodzakelijk voorkwam, is onder het merkwaardigste in deze merkwaardige persoonlijkheid.

Deze zekerheid op praktisch gebied wordt evenwel eerst naar behooren gekenschetst, wanneer wij haar doen uitkomen tegen het gemis aan dogmatische bepaaldheid in ditzelfde stuk. Precisie, volkomen precisie slechts ten aanzien van de tucht; gebrek,

---

quid sibi decederet. Quamobrem aegre admodum hic adero, si nemo alius advenerit."

Voor de waardeering van den zedelijken toestand in Genève zelf kan men raadplegen den brief van de predikanten van Genève aan den Raad dier stad, in dato 13 Januari 1537 (bij Herminjard IV, bl. 154 vlgg). Daarin leest men: „Or, pour le trouble et confusion qui estoyt au commencement en ceste ville devant que l'Évangile y fûtz d'ung accord receu et recogneu, il n'a esté possible de réduyre tout du premier coup à bon ordre, veu que mesme l'ignorance du peuple ne le povoyt porter;" en verder (A), in dato 16 Januari 1537: de syndicus Porral bejammert reeds voor de tweede maal „des insolences et maulvaises moeurs [qui] sont par la ville." Maar wat noemde hij met dien naam? Wij vinden in dezelfde zitting besloten, dat koekebakkers niet meer onder kerktijd gebak zullen mogen rondventen in de straten.

[1]) Trouwens geheel in overeenstemming met hetgeen reeds de Institutio van 1536 gezegd had: „primum, ne cum Dei contumelia inter Christianos nominentur (nl. de boosdoeners), deinde ne... alios corrumpant...; postremo, ut eos ipsos... suae turpitudinis poenitere incipiat."

meer of minder volkomen gebrek aan precisie ten aanzien van het dogma. De Belijdenis, die wij onderzochten, is het program van een regent, maar niet de schets van het theologisch systeem van een denker.

Hierin treedt het romaansch karakter van Kalvijns hervorming tegenover het germaansch karakter van Luthers hervorming aan het licht en het verschil geeft rekenschap van Luthers betrekkelijk slagen tegenover Kalvijns betrekkelijk mislukken. In de romaansche landen is elke poging tot hervorming altijd in de eerste plaats verzet tegen zedebederf; tegen het zedebederf, waarvoor de katholieke kerk aansprakelijk wordt gesteld. Kalvijn is van het geslacht der Savonarola's. Het germaansche verzet richtte zich in de eerste plaats tegen een opvatting van het zedelijk leven. Op den voorgrond staat bij Luther niet de tucht, maar de rechtvaardiging door het geloof; niet protest tegen wanordelijkheden, maar tegen den aflaat. De tucht van Kalvijn beoogde ten slotte hetzelfde als hetgeen stichters van telkens nieuwe monnikorden beoogden: verhooging van den zedelijken standaard door het strenger maken der discipline, hetgeen natuurlijk het ijveren ook voor de zuiverheid van de leer niet uitsluit. Het Genève van Kalvijn is, in de zestiende eeuw, naar methode en doel, wat bijvoorbeeld Clugny was in de tiende eeuw.

Uit de weinige dogmatische bepaaldheid van Kalvijn komt nu voor hem de strijd met Caroli te voorschijn; Caroli, den eersten predikant van Lausanne. Ten aanzien van triniteit en kristologie werd Kalvijn door Caroli openlijk van onrechtzinnigheid beschuldigd. Voor de kennis van hetgeen Kalvijn voor den geest zweefde, schijnt mij deze strijd de kennisneming overwaard.

Reeds een jaar vroeger had Farel van dezelfde zijde aan dezelfde beschuldiging blootgestaan; eene omstandigheid, die niet uit het oog mag worden verloren, omdat zij bewijst, dat de onbepaaldheid en onvolledigheid van het dogmatisch gedeelte der Belijdenis van Genève geenszins aan onwillekeurig

verzuim kan worden toegeschreven. — Dat Farel volkomen goed wist, welke ongunstige vermoedens zijne rechtzinnigheid bij Caroli wakker maakte, blijkt uit een brief van Simon Grynæus aan Farel, einde November 1535) [1]. Grynæus is volstrekt niet blind voor de zwakke zijde van Caroli's karakter, die hij evenwel met veel zachtmoedigheid beoordeelt [2]. Hij schrijft, dat Caroli hem in het geheim, en misschien hem alleen, zijn vrees te kennen heeft gegeven omtrent Farels orthodoxie, in zake de Godheid van Kristus [3]. Grynæus deelt die vrees niet, maar heeft blijkbaar van Caroli een

---

[1]) Te vinden bij Herminjard III, bl. 372 vlgg. Dat Kalvijn kennis heeft gedragen van den inhoud van dezen brief, is noch onmogelijk, noch onwaarschijnlijk. „Libenter Viretum vidi," zoo begint de brief. Nu is er reden om aan te nemen, dat Pierre Viret destijds reeds in betrekking was geweest met Kalvijn, en wel te Basel. Grynæus zal wel met Viret gesproken hebben over hetgeen hij voornemens was aan Farel te schrijven, want dat was van algemeen belang. En op zijn beurt zal Viret niet daarvan gezwegen hebben tegenover Kalvijn, indien deze (zie later) het niet van Caroli zelf heeft vernomen.

[2]) „Offensa quae tibi incidit cnm Carolo, si tolli potest, fac ut illi culpam hanc remittas. Evectus longius ambitionis, arbitror, studio est et gloriae, quam qualitercumque putarim aucupandum. Lapsus humanus est: ignoscere convenit."

[3]) Quaeritur iste, quamquam clam, et apud me fortasse unum, vereri se, ne tu *περὶ τῆσ τοῦ σωτῆροσ χριστοῦ ϑεότητοσ* firme satis sentias: quae suspitio ex aliquo tuo libello (waarschijnlijk de tweede editie van Farel's Sommaire, einde 1534 te Neuchatel verschenen) illi insedit. Uno verbo etiam hanc tollere licet."

De woorden in dezen brief van Grynæus die ik wijd heb laten drukken, zijn niet terstond in overeenstemming te brengen met hetgeen Kalvijn van Caroli's verblijf in Basel bericht. Kalvijn deed het in een boekje, dat wel eerst in 1545 het licht zag, maar waarbij wij toch nu reeds een oogenblik hebben stil te staan.

Er is een geschrift, waarvan de titel luidt: Pro G. Farello et collegis eius adversus Petri Caroli calumnias Defensio Nicolai Gallasii. Nicolaus Gallasius (des Gallars)

meening, hoog genoeg, om hem te doen wenschen, dat Farel met een enkel woord het ongunstig vermoeden bij Caroli weg-

---

is de naam van een der sekretarissen van Kalvijn. Deze titel behelst eenvoudig eene onwaarheid. Het geschrift is niet van Gallasius, maar van Kalvijn zelf. Zie C. R. C. O, VII bl. XXXI, vlgg. Het onwederlegbaar bewijs ligt in C. R. Th. Ep. III, bl. 124: een brief, in dato 3 Aug. 1545 van Kalvijn aan Farel. Bij Herminjard III, bl. 374, vind ik dit werk Pro Farello aangehaald als: „Ouvrage pseudonyme de Calvin." Geheel ten onrechte. Een pseudoniem geschrift is wel naar Littré, Dictionnaire de la Langue française, un „écrit publié sous un nom supposé," maar hij had er bij moeten voegen: et ne pouvant faire songer à une personne déterminée. Immers, wanneer iemand een gedicht uitgaf onder den naam van Victor Hugo, zou hij, nadat het bedrog ontdekt was, zich moeilijk kunnen rechtvaardigen met de bewering; het was een pseudoniem. Met het geschrift Pro Farello enz. is het inderdaad niet anders gelegen. De titel zegt, dat het niet van Kalvijn, immers dat het van zijn sekretaris is, en dit moet men natuurlijk een onwaarheid noemen. Het maakt een onaangenamen indruk, Kalvijn in Art. 19 van de Belijdenis 1536 met den kerkelijken ban te hooren bedreigen, „faulx tesmoings," „affin qu'ils ne corrompent pas les bons et ne deshonorent notre Seigneur," en dienzelfden Kalvijn in 1545 een valsch getuigenis te zien geven in een publiek geschrift, en dat, gelijk men zegt, zonder blikken of blozen. Is iemand geneigd dit oordeel onbillijk te noemen en te beweren, dat de waarheid hier doorzichtig genoeg was? Door het boek op naam te plaatsen van zijn sekretaris, gaf hij immers genoegzaam te kennen, dat het van hem zelf kwam! Eens zelfs schrijft de auteur in den eersten persoon, ofschoon hij spreekt van Kalvijn (bl. 324)! Deze verontschuldigingen mogen niet gelden, en op gevaar af, dat valsche gemoedelijkheid andermaal mijn kritiek op rekening stelle van „een ontstemd gemoed", moet ik, daar zoo veel ik weet nog niemand het vóór mij beproefde, de zaak in het ware licht plaatsen. Dat spreken in den eersten persoon is een „lapsus calami," waardoor Kalvijn zich verraadt. Maar de hoofdzaak is deze: In een partikulier schrijven erkent Kalvijn zelf geschreven te hebben een boek, waarin hij met zoovele woorden den gewaanden auteur doet zeggen, dat Kalvijn

neme. De brief bewijst tevens, dat Grynæus bij Farel de gezindheid om dit te doen, kon onderstellen, en men dus in

---

het niet heeft geschreven, ja waarin hij den lezer op het dwaalspoor brengt door NB. zichzelf te prijzen. (Een gelijk bedrog pleegde Farel, zie m. Studiën over Kalvijn, bl. 54 vlg.) Men oordeele. Kalvijn schrijft aan Farel, 3 Aug. 1545: „Carolum si probe tractatum fuisse, ages Gallasio (als zijn secretaris, want verder spreekt hij alleen van zichzelf) et mihi gratias eius nomine. Parum abfuit quin eum impune latrare sinerem, quod verebar ne genus argumenti nonnullis suspicandi occasionem praeberet. Nunc iacta est alea, quod nobis bene vertat. Ita bene incaluerant quum exorsi sumus, ut nullo negotio transvolaverim usque ad metam. Verum haec una etiam facilitatis causa fuit, quod liberius quasi exsultans sub alieno nomine ludebam. Vide tamen quantum mihi placeam. Operae pretium mihi fecisse videor.

Maar in het werk Pro Farello schrijft Kalvijn: „Et ego cum Calvino egi, ut has partes susciperet (van Caroli te beantwoorden), quum alias ob causas, tum quia ipsum vix antagonistam in fictitia sua disputatione Carolus delegit. Verum quia excusat se melioribus studiis occupari (quod verum esse agnosco [!]) et negat se tantum honoris habiturum esse huic porco, ut eum suis scripturis celebret, et idem reliqui duo affirmant (nl. Farel en Viret), restat ut quispiam magis otiosus subeat in eorem vices."

Fraaier kan het niet. Aan een tegenstander inderdaad zooveel gewicht hechten, dat men met terzijdestelling van elke andere bezigheid hem poogt te wederleggen, en in het openbaar laten verklaren, dat men wel iets beters te doen heeft dan zulk een „zwijn" te woord te verstaan. En dan dat „quod verum esse agnosco," uit Kalvijns eigen pen gevloeid, ten aanzien van hetgeen hij in den brief aan Farel juist ontkent. — Nu men weet, dat Kalvijn de auteur is, maakt de lof, in dit geschrift aan Kalvijn toegezwaaid, een zeer onaangenamen indruk. Reeds in den aanhef (bl. 293): „libellum ... in quo omnes quidem piæ sanaeque doctrinæ ministros, tres tamen praecipue, Farellum scilicet, Viretum et Calvinum enz." ... Ego porro (bl. 294) cui probe noti sunt omnes Caroli sensus, scio nihil aliud eum venari, quam ut videatur

1535 te Genève van Caroli niet dien lagen dunk koesterde, dien men later voorgaf destijds te hebben gekoesterd. Het is voor onze waardeering van Caroli niet onnuttig, dit te doen opmerken. Wanneer Caroli werkelijk de schurk is geweest, dien wij uit Kalvijns geschrift Pro Farello leeren

---

Calvinum ad certamen impulisse: ardet enim ieiuna quadam ambitione... Maar vooral bl. 311: „Hic surrexit Calvinus qui totam suam orationem divisit in tres partes. Prurium enim conquestus est de malitia et improbitate Caroli, qui ecclesiam... sic turbaret,... homines non innoxios modo, sed praeclare de tota ecclesia meritos inhumaniter proscinderet."

In den aanvang dezer noot heb ik doen opmerken, dat de verzekering van Grynæus: „Quæritur iste, quamquam clam, et apud me fortasse unum, vereri se, ne tu *περὶ τῆσ τοῦ σωτῆροσ Χριστοῦ θεότητοσ* firme satis sentias" niet terstond overeen is te brengen met hetgeen Kalvijn zelf van Caroli's luidruchtigheid bij zijn klachten over Farel bericht (bl. 306): „Subsequutae sunt aliquanto post (te Basel, zie bl. 305) Farelli literae quibus Carolus depictus erat veris elogiis... De his literis admonitus a Carolstadio, tanta furia extemplo correptus fuit, ut per urbem instar fanatici discursaret, Farello, in quemcumque incidisset, ferociter minitans. Quin etiam eo usque progrediebatur furoris impotentia, ut se concitaturum arma regis Galliae adversus Farellum diceret? enz." Was Caroli op eens zoo veranderd, dat hij straks als van de daken verkondigde, wat hij te kort te voren nog in het oor gefluisterd had?

Nog een andere brief, een paar jaar later geschreven, nadat Caroli reeds te Bern veroordeeld was, ja zelfs nadat bekend kon zijn, dat Caroli tot Rome was teruggekeerd, moet hier worden aangehaald. Wij hoorden zooeven Kalvijn ironisch gewagen van een brief van Farel: „litterae... quibus Carolus depictus erat veris elogiis." Over dien brief schrijft Myconius (9 Juli 1537, uit Basel) aan Bullinger te Zurich: „Equidem Carolum non defendo, quamvis olim, id est, ante annos duos, ipse se apud me coram defenderit, postquam a Farello turpissimis literis huc scriptis esset accusatus de iisdem criminibus. Non tamen probare possum, taliter eum tractari apud bonos et pios viros."

kennen, is het onverklaarbaar, hoe Grynæus op deze wijze over hem kon schrijven aan Farel; nog meer, hoe hij, misschien wel in tegenwoordigheid van Kalvijn, een jaar later te Lausanne kon worden aangezocht, om als de leidsman van de Hervorming aldaar op te treden [1]).

Maar keeren wij terug tot zijne beschuldiging tegen Kalvijn. Nauwlijks te Lausanne als eerste predikant dier stad gevestigd, schijnt Caroli zijne nieuwe waardigheid eenigszins op katholieke wijze te hebben opgevat, en een soort van bisschoppelijk gezag over onderscheidene kerken te hebben willen oefenen. Reeds den 21sten November 1536, had Farel een brief van Caroli gezien, geadresseerd „aan de predikanten der kerken, die hem, Caroli, waren toevertrouwd [2])". Dienzelfden 21sten November zenden de predikanten van Genève en omstreken een officieel beklag naar Lausanne over deze echt pauselijke aanmatiging [3]), evenzeer als over het willen invoeren te Lausanne van nieuwe godsdienstige gebruiken („Caeremonias novas nescio (!) an struere velitis

---

[1]) Op data komt het hier, gelijk zoo dikwerf, aan. De Synode van Lausanne gaat 8 Oktober uiteen. Kalvijn is den 13den Oktober nog in Lausanne. Nu verhaalt Caroli zelf (zijne woorden worden teruggegeven Pro Farello, bl. 306): „his atque aliis argumentis Bernatibus gratior effectus, soluta synodo, priusquam abirem, honorifice rogatus sum, mihine sederet in animo Lausannae Verbi ministerium suscipere."

[2]) „Vidimus literas quas Carolus scribit „ad fratres qui agunt in ecelesiis sibi creditis." Nisi me fallit sensus, omnes videtur suae curae creditas innuere; quid hoc siet tandem, novit Dominus." C. R. Th. Ep. I., bl. 70.

[3]) „Binas excepimus literas quae unae (lees: missae) sunt ad varios fratres, quae nostro coetui non admodum gratae sunt et non prorsus recipiunt christianam et fraternam modestiam, sed pontificium nescio quid et piis insolens. Quis unquam audivit alicui creditas ecclesias nondum visas? „C. R. Th. Ep. I, bl. 71 vlg.

aut quid sitis evecturi" [1]. Dit kollectieve schrijven schijnt de hand van Farel te toonen [2], die, blijkens dat nescio plotseling vergeet, dat hij als sekretaris van ambtgenooten schrijft [3]. Ofschoon de brief Caroli niet noemt, is toch alleen Caroli bedoeld; in een anderen brief van Farel wordt opzettelijk onderscheid gemaakt tusschen Caroli en zijn kollega Caspar Megander [4]. Men wil het nieuwe paapsche juk niet langer dragen, dat Caroli den Hervormden tracht op te leggen. Zoo hij zich op het woord Gods beroept, zal men hem hooren; anders niet; want zijn verleden geeft Caroli waarlijk geen aanspraak op bijzonder vertrouwen [5].

Het was niet alleen Caroli's bemoeizucht, die ergernis gaf.

---

[1] Karakteristiek konservatisme, reeds nu, bij Farel „Sic libertate uti liceat, ne quicquam offendiculi suboriatur vel tantilla rituum mutatione, dum lactens est adhuc populus, lactis vix particeps per infirmitatem, cui oportet fidos ministros Christi sese accommodare"; het gewone argument van hen die geen vrienden zijn van veranderingen, welker wenschelijkheid in het algemeen zij niet tegen kunnen spreken. Te verg. Brief 600 bij Herminjard IV, bl. 151.

[2] Zie C. R. Th. Ep. I, bl. 73 noot 7.

[3] Aan wie hij schrijft, blijkt uit den brief zelf niet met voldoende zekerheid. Maar in een brief van Farel aan Jacques Hugues, predikant te Gex, in dato 22 November, leest men (te vinden bij Herminjard IV, bl. 111): „Scripsere patres ad concionem." En men leest deze woorden, nadat sprake is geweest juist van hetzelfde, dat in den brief van Farel naar Lausanne behandeld wordt. Wij weten bovendien uit een brief van Farel aan Fabri, dat er den 24 Nov. te Lausanne een synode van de predikanten der nieuwe „ditio" van Bern zou worden gehouden. Dit een en ander maakt waarschijnlijk, dat de brief van Farel naar Lausanne voor de synode aldaar was bestemd.

[4] C. R. Th. Ep. I, bl. 78.

[5] „Alias non est quod.... suos iactet titulos", te vinden bij Herminjard, t. a. p.

Ook zijne elegante woning [1]) te Lausanne stak in de oogen. Niet minder het weelderige zijner levenswijs; de opschik van zijn vrouw [2]). Maar bovenal: aan deze roomsche opvatting van de eerste predikantsplaats paarde hij een roomsch getinte leerstelling. Hij gaf vat op zich door van den predikstoel te verkondigen, dat het gebed voor de dooden, wel niet hun de vergeving van zonden verzekerde, maar hunne opstanding toch kon verhaasten [3]). Toen men dat te Genève vernam, misschien door tusschenkomst van Viret, die eenige weken aldaar had vertoefd, werd deze door de predikanten van Genève naar Lausanne gezonden, om die „dwaasheid" van Caroli in toom te houden. Maar, volgens Caroli, bemoeide zich Viret met hetgeen hem niet aanging. Ook wist Caroli eenigen uit den Raad van Lausanne over te halen, om Viret van onruststoken te betichten, terwijl hij zelf niet onduidelijk te kennen gaf, dat Viret, ook hij, was vervallen in de ketterij van Arius.

Virets zending had dus niets gebaat. Toen zonden de predikanten Kalvijn, om Viret bij te staan. Deze twee wendden zich tot de afgevaardigden van Bern, die toevallig juist te Lausanne vertoefden. Giro of Cyro, de sekretaris van Bern, die ook het colloquium van Oktober had bijgewoond, en Ds. Megander (Grossmann) uit Bern bevonden zich in hun midden. Caroli wordt voor hen gedaagd. Hij verschijnt, maar weigert zich voor eenige rechtbank te verklaren dan voor den Raad en het konsistorie van Bern. Daarop laat hij tegen

---

[1]) Zie Kalvijns Pro Farello, bl. 306: „ejusdem notae sunt gloriolae, quas subjungit de stipendio, de honorifica Lausannam deductione, de aedium elegantia et hortorum."

[2]) t. a. p., bl. 335.

[3]) C. R. Th. Ep. I, bl. 85 (Kalvijn aan een ongenoemden predikant van Bern): „Iam tibi satis cognitum arbitror, quam nobis camarinam his diebus moverit Carolus. Modum enim excogitavit quo mortuos precibus iuvare liceat: non ut peccatis solvantur sed ut quam celerrime suscitentur."

Kalvijn en Viret zijn groote aanklacht los: zij en „hun geheele hoop" zijn Arianen.

„Afgrijselijke" en „schandelijke" aantijging, volgens Kalvijn. Kalvijn leest gedeelten voor uit zijn katechismus; stukken, die op de drieëenheid en op de Godheid van Kristus betrekking hebben (C. R. C. O. V, bl. 337 vlg.) [1]. Het kan Caroli niet bevredigen. Hij vraagt niet naar nieuwe konfessiën. Nieuwe konfessiën zijn niet noodig, wanneer men de bestaande symbolen van harte aanneemt. Kalvijn onderschrijve de 12 geloofsartikelen, het symbolum van Nicea en dat van Athanasius!

„Ik heb het geloof bezworen aan den eénen God, en niet het geloof aan Athanasius, wiens symbool door geen wettige Kerk ooit was goedgekeurd," luidt het antwoord van den Hervormer. Aan zulk een twistgesprek kon geen natuurlijk einde komen. De afgevaardigden van Bern verwezen derhalve de zaak naar een synode, waarop zij terstond bij den Raad hunner stad zouden aandringen (16 of 17 Februari 1537).

Ook de predikanten van Genève zien de noodzakelijkheid van zulk een synode zeer duidelijk in [2]. Zonder haar

---

[1]) Herminjard heeft hieruit afgeleid, dat in Februari '37 de latijnsche tekst van den katechismus reeds bestond en gezag had. (Zie m. eerste Studiën bl. 4; maar ik voeg er thans bij: het is ook mogelijk, dat Kalvijn zijn katechismus in het fransch heeft aangehaald, maar hier, in een latijnschen brief, het stuk in het latijn vertaalt; verg. evenwel Herminjard IV, bl. 240.)

[2]) Een hunner, Farel, schijnt niet het geduld te hebben gehad, de synode, die de Raad van Bern beleggen moest, af te wachten. Nauwlijks waren Caroli, Viret, en Kalvijn, na de samenkomst van Lausanne, naar Bern vertrokken, om aldaar gedurende twee dagen de diskussie voor het konsistorie voort te zetten (P r o F a r e l l o, bl. 308) en op het spoedig dagen der synode aan te dringen (t. a. p., bl. 309), of Farel begaf zich naar Lausanne, met oogmerken, die ons niet nader worden omschreven, maar die natuurlijk niet zeer gunstig waren voor Caroli. Dit haalt Farel van de

zal de verdeeldheid toenemen. Met het oog op de aanstaande kerkvergadering, onthouden zij zich vooralsnog van alle zelfverdediging. Dezelfde synode zal zich moeten bezig houden met het nieuwe leerstuk van Caroli omtrent het gebed voor de dooden. En daarom geen verwijl! De hoogste spoed is noodig. Vóor Paschen (1 April 1537) kome de synode bijeen! Zoo schreven zij aan hunne ambtgenooten van Bern [1]). De redaktie van dezen brief is waarschijnlijk van Kalvijn. Wij willen daarom dit schrijven iets nader kenschetsen.

Naar dit schrijven, 1° ligt de aanleiding tot de oneenigheid in Caroli's leer over het gebed voor de dooden, en is de ge-

---

zijde van den Raad van Bern een niet zeer malsche berisping op den hals, die ik hier voornamelijk aanhaal om den aard der betrekking tusschen dien Raad en de predikanten te kenteekenen. Het schrijven is van 28 Februari: „Le Conseil de Berne à Guillaume Farel, à Lausanne .... Nous sommes véritablement advertîs que pendant le différent d'entre Pierre Viret et Docteur Caroli.... et yceulx estant en nostre ville pour la dicte matière (twee tijdsbepalingen die elkander eigenlijk uitsluiten) vous soyés enhardie de vous transpourter au dict lieu de Losanne, pour (scelon nostre advis) esmouvoir quelque fascherie au dict Caroli absent: ce (sy ainsy est) que nous deplaist grandement, vehu que somes après pour adpaiser toutes choses le mieulx qu'il sera possible. Dont vous admonestons vous voulloir dépourter de vostre emprinse. Et ce nous fairés plaisir; car nous n' entendons aulcunement que, sans vocation, vous doibiés entremesler d'aultre esglise que de la vostre de Genève, qu' est de vostre charge."

Farel schijnt geen persona grata te Bern te zijn geweest. Zie Kampschulte I, bl. 298: „Schon im Februar hatte Bern seinem Gesandten in Genf eine Instruction in Beziehung auf Farel gegeben, die in sehr rauhen und verletzenden Worten abgefast ist."

[1]) Te vinden bij Herminjard IV, bl. 183 en C. R. Th. Ep. I, bl. 82. Kalvijn kan den brief hebben geschreven, want hij was terstond naar Genève teruggekeerd.

heele twist over de onrechtzinnigheid der predikanten van Genève van incidenteelen aard. Het initiatief is genomen door deze laatsten, en Caroli beschuldigt hen alleen omdat zij begonnen waren met hem te beschuldigen;

2º voelt Kalvijn zich door Caroli's aanklacht zeer getroffen en poogt hij haar terstond te ontzenuwen. Het denkbeeld van over deze aangelegenheid een synode te houden, gaat uit van de gekommitteerden van Bern, die zelf geen partij kiezen;

3º brengt Kalvijn een zuiver leerstellig verschil terstond voor de wereldlijke overheid [1]);

4º zijn de predikanten van Genève bijzonder op de voorgeslagen synode gesteld.

Een tweede dokument in dit proces van Caroli tegen Kalvijn is de brief van den laatstgenoemde aan een predikant te Bern [2]).

Door dezen brief leeren wij, vooreerst, het gevoelen van Caroli kennen omtrent het gebed voor de dooden. Kalvijn kan voor het ontstaan van dit gevoelen geen andere oorzaak opgeven dan domheid en zucht om zich populair te maken door het verkondigen van iets nieuws. Dat Caroli gedreven kon zijn door de begeerte om aan zijne gemeenteleden, die tot op een viertal maanden geleden altijd voor hunne afgestorvenen hadden mogen bidden, en die dit nu bij bevel van den Raad van Bern niet meer mochten doen, iets in de plaats te geven, dat toch in geenen deele het protestantsche leerstuk van de algenoegzaamheid van Kristus aantastte, komt bij Kalvijn zelfs niet op. Kalvijn heeft terstond voor Caroli zeer belee-

---

[1]) „Illi (Kalvijn en Viret) exposita legatis vestris causa, qui tum ad res provinciae constituendas illic forum agebant."

[2]) C. R. Th. Ep. I, bl. 85, reeds aangehaald bl. 49 noot 3. Herminjard ziet in den ongenoemde Megander, maar ten onrechte; verg. C. R. Th. Ep. I, bl. 89 en noot 3 aldaar.

digende, harde woorden bij de hand [1]). Hij vergeet niet te doen uitkomen, dat Caroli op de afwezigheid van zijn kollega Viret heeft gewacht, om zijn nieuwe leer voor te dragen en de rust der Kerk te verstoren. Daar komt bij, volgens Kalvijn, dat Caroli in strijd heeft gehandeld met een „decretum", „op voorslag van Bern door al de broeders" vastgesteld, volgens hetwelk niemand naar eigen goedvinden de gemeente iets ongehoords en ongebruikelijks mocht verkondigen; een besluit, dat Kalvijn even rechtvaardig noemt als bevorderlijk aan de eenheid van leer. Voorts verhaalt hij al wat ons reeds uit den brief bekend is, tot op den eisch, door Caroli aan Kalvijn gesteld. Die eisch is hier evenwel eenigszins

---

[1]) Om met dit punt eens voor goed af te rekenen, geef ik hier een kleine bloemlezing ten beste, die op Caroli's leer of persoon betrekking heeft: „dogma curiosum et futile atque plane noxium." — „Insanire coepit." — „Quosdam ex Lausannensi Senatu subornavit." — „Perstitit qua coeperat rabie strennuus sycophanta. — „Homo ambitiosus. — Testor Deum et homines, nihilo eum plus habere fidei quam canem vel porcum." — „Vitam hactenus duxit non legibus modo, sed omni etiam ratione solutam." (Toch had Kalvijn eens te Lausanne bij Caroli gedineerd.) — Kalvijn klaagt over Caroli's „clamandi ferocitas, acerbitas verborum." — „Hic beluae rabiem agnosce" (in de engelsche vertaling van Constable verzacht tot: „Here observe the rabid fury of the little ass"!) „Scelestus ille calumniator." „Negat Calvinus tantum honoris habiturum esse huic porco, ut eum suis scriptis celebret;" woorden door Kalvijn zelf geschreven. „Omnes tamen qui micam rectae intelligentiae habent, agnoscunt hominem barbarum prorsus et indoctum solaque audacia instructum." — „Scortator, sacrilegus, homicida sanctorum multorum sanguine madens." — „Memoria autem tenet quo audaciae... prosilierit haec bestia." — „Inepte facio qui talem zelum requiro ab eo, qui susque deque omnia reputat, modo habeat ventrem bene refertum et aliquo loco censeatur." — „Recordarisne... tres pios viros, quum ad te mane venissent salutatum, meretricem in lectulo tuo reperisse." — Rabiosa illa bestia." — „circumforaneus scurra." — Men verlangt waarschijnlijk niet meer.

anders geformuleerd, gelijk ook Kalvijns antwoord anders luidt. Caroli vraagt hier enkel onderteekening van het symbool van Athanasius, en Kalvijn antwoordt, dat hij niets voor Gods woord erkent, dat niet behoorlijk is overwogen [1]).

In het overige stemmen de beide dokumenten overeen, en zij zijn voor de toedracht van deze eerste fase van den strijd het belangrijkst, omdat zij beide van Kalvijn en beide onmiddellijk na het gebeurde geschreven zijn. Uit dezen tweeden brief blijkt evenwel nog duidelijker dan uit den eerste, hoeveel gewicht de Hervormer aan deze geheele zaak hechtte, hoezeer zij hem ter harte ging. Deze kwestie moest, volgens hem, hoe eer hoe beter uit de wereld. De grondslagen, tot dusver gelegd, zijn met dezen eénen slag ernstig geschokt [2]), want de onwetende menschen zeggen, dat de Hervormers het onder elkander niet eens zijn; dat de Hervorming niet weet, wat zij wil. Erger zal nog volgen. Reeds worden Kalvijn en zijne ambtgenooten bedriegers genoemd, omdat zij verboden hadden, voor de dooden te bidden, en het thans niettemin uit het voorbeeld van Caroli blijkt, dat het begin-

---

[1]) Het zonderling „decretum", waarop Kalvijn zinspeelt, kan ik nergens vinden. Het besluit kan gevallen zijn op de synode, te Lausanne gehouden den 24sten Nov. 1536.

In den brief der predikanten: „ad haec Calvinus nos in Dei unius fidem jurasse respondit, non Athanasii, cujus symbolum nulla unquam legitima ecclesia approbasset." In dezen brief: „Respondi me non solere quidquam pro Dei verbo approbare, nisi rite expensum," en weder anders in den brief, door Kalvijn gesteld, aan de predikanten van Zurich: „Respondit (Calvinus) satis firmum suae innocentiae se habere in suo libello (de Institutio?)"

Het verschil, gelijk men ziet, is niet onbelangrijk. Eigen oordeel en Schrift is hier, kerkelijke approbatie daár de hoofdzaak.

[2]) „Neque ego verbis satis assequi possum, neque tu cogitatione, quantum Ecclesiae periculi immineat, si diutius differatur (namelijk de synode, die de gekommitteerden van Bern zouden trachten te verkrijgen, en waaraan door Kalvijn, gelijk wij zagen, zoo buitengemeen groote waarde werd gehecht). Verder zegt hij nog:

sel der Hervorming dezen troost voor de overblijvenden wel degelijk toelaat. De Roomschen roepen den Hervormers reeds toe: Wordt het eerst onder elkander eens, eer gij de menschen van hun geloof aftrekt en tot het uwe tracht over te te halen! [1]) Ook deze brief eindigt met een sterk aandringen op het houden van een synode, waar nog meer zal te behandelen zijn dan het aangevoerde [2]).

Een derde dokument in deze zaak, — een dokument, even belangrijk en misschien nog meer betrouwbaar dan de beide eersten, wijl het afkomstig is van iemand, die niet zelf partij was, — bezitten wij in den brief van den ons reeds bekenden Ds. Megander. Megander had den twist van Lausanne zelf bijgewoond [3]) en schrijft in dato 8 Maart, dus ongeveer

---

„Vix credas quam uno hoc ictu graviter perculsa sint fundamenta quae hactenus iacta fuerant."

[1]) De tekst heeft: „Iam a paganis obiicitur ut inter nos prius consentiamus enz." De engelsche vertaling heeft „peasants", en ook Herminjard in zijn sommaire: „les paysans." Maar welken zin geeft dit? Waarom niet heidenen, als met een reminiscentie uit de psalmen? Tegenstanders van Gods volk zijn natuurlijk de Roomschen, volgens Kalvijn.

[2]) Meer kon ik in den tekst niet opnemen, omdat ik hetgeen hier in het oorspronkelijk voorkomt, niet begrijp. „Sunt enim et alia quaedam quae ante diem illum (Paschen) explicari non mediocriter conducat s i q u i d e m a u d i m u s n o n n u l l o s f r e m e r e n e s c i o q u i d d e C h r i s t i c o r p o r e i n c r u s t a t o." Wie kan zeggen, waarover gemompeld werd? Er volgt: „quorum temeritati occurramus tempore necesse est." Herminjard teekent aan: „Nous ne savons si ces mots désignent l'image du Christ, imprimée en relief sur des oublies qui auraient servi à la célébration de la sainte Cène." Het geeft niet veel licht.

[3]) Herminjard ontkent het, en laat den brief van Megander slaan op de debatten van Bern (28 Febr.—1 Maart). Mogelijk is het, maar het blijkt uit niets, terwijl eén verschijnsel er tegen pleit. Na van den twist tusschen Caroli en Viret te hebben gesproken, komt Megander tot iets anders, en zegt daarvan (C. R. T h. E p. I, bl. 89): „quam ob caussam Calvinus, B e r n a m v e n i e n s" enz. Maar

drie weken later, daarover aan Bullinger te Zurich. Uit zijn brief krijgen wij een andere opvatting van de bewering van Caroli. Naar Kalvijn, achtte Caroli gebeden in staat, de opstanding der afgestorvenen te verhaasten [1]. Naar Megander, wilde Caroli gebeden hebben voor de afgestorvenen, opdat zij van den dood verlost en het eeuwig leven deelachtig werden [2]. Nog in drie andere opzichten wijkt het bericht van Megander af. Vooreerst, vreemd genoeg! is van Kalvijn geen sprake, uitsluitend van Viret en Caroli; dan, niet minder vreemd! over de beschuldiging van Arianisme geen woord; eindelijk bij Megander duurt de twist twee dagen [3], terwijl wij van Kalvijns bericht niet dien indruk hadden ontvangen. Omgekeerd, stelt Megander de persoonlijke betrekking tusschen Caroli ter eene, en Kalvijn en Viret ter andere zijde, lang zoo ongunstig niet voor. Immers, onmiddellijk vóór het bericht omtrent de diskussie tusschen Kalvijn, Viret en Caroli, zegt Megander, sprekende van de aanstaande benoeming van Johannes Friess te Zurich, dat dit plan de goedkeuring wegdraagt van Kalvijn, Caroli en Viret. Zou men, na de twee brieven van Kalvijn te hebben gelezen, verwachten, deze drie in eén adem en in zulk een verband te hooren noemen? Wat beteekent het, dat drie menschen hun goedkeuring schenken aan een plan, als er twee onder zijn die elkander verketteren? Men zou voor het minst verwachten:

---

indien Megander in het vorig gedeelte reeds van debatten te Bern gesproken had, dan was er geen enkele reden om nu eerst van Kalvijn te zeggen, dat hij, Bernam veniens, wat dan ook, deed.

[1]) „Quam celerrime suscitentur," zie boven.

[2]) „Ut liberentur a morte et ut resurgant." Zoo weinig is van verhaasting der opstanding sprake, dat Viret Caroli poogt te wederleggen met te zeggen: „minime rogandum esse Dominum corpore destinato tempore resurrectura excitet." Niet „spoediger opwekke," maar „opwekke."

[3]) „Diebus duobus .. contendimus"

het plan heeft behaagd aan Kalvijn en Viret en zelfs aan Caroli, of iets soortgelijks.

Na hetgeen wij van andere zijde reeds vernomen hadden, is de brief van Megander dus tamelijk bevreemdend [1]), al is het onzeker, of die brief over den twist te Lausanne, dan wel over de latere debatten te Bern handelt. In het eerste geval is slechts de verbazing iets grooter. Vooral het slot is niet overeen te brengen met al hetgeen wij reeds weten. Daar wordt plotseling gesproken van „eenige Franschen" in het Waadtland, verdacht van onrechtzinnigheid op het stuk der drieëenheid; en over hen wordt inderdaad zoo gesproken, dat de schrijver niet alleen toont de ongunstige vermoedens niet te verwerpen, maar hetgeen aan die Franschen te last wordt gelegd, op rekening te schrijven van een weinig eerbiedwaardige gezindheid. Of Kalvijn onder die anti-trinitariërs moet gerekend worden, vernemen wij niet, en is uit hetgeen gezegd wordt ook niet waarschijnlijk. Van Kalvijn wordt gewag gemaakt met een term, die eenige geringschatting kan insluiten. Men maakt in Bern geen haast met de synode, waarvan Kalvijn en de andere predikanten van Genève zoo dringend

---

[1]) Om de moeilijkheid duidelijk te doen uitkomen, haal ik er het volgende uit aan:

„Placuit consilium Calvino, Carolo est Vireto fratribus. De Vinslero... quid actum nihil scribis, quid huc usque praedictum locum occuparit. Controversia non vulgaris intercedit inter Carolum et Viretum, Lausannensis eccleciae ministros, idque propter defunctorum corpora. (Hier volgt de beschrijving van het twistpunt, de opgaaf omtrent den duur van het gesprek, en dan plotseling:) Postremo, Gallorum quidam, in ditione noviter occupata (nl. door Bern), suspecti sunt nobis haud recte de Christo personarumque Trinitate sentire, quam ob caussam Calvinus, Bernam veniens, obnixe petiit, ut enz..... Vides quantum negotii nobis facturi sint Galli illi superstitiosi, ne dicam seditiosi." Wat deze laatste kwalificatie aangaat, een jaar later schrijft Kuntz, predikant te Bern, aan Myconius: „Non interquiescent capita ista umquam."

noodig vonden, dat zij vóór Paschen (vóór 1 April) plaats greep [1]). Ja, uit een brief van Fabri, in dato 20 April, blijkt, dat Caroli er zich op beroemen kon, het leerstuk voor den Raad van Bern met kracht te hebben verdedigd [2]). In elk geval heeft Caroli in goede vriendschap afscheid genomen van den Raad [3]).

Nog is hier te raadplegen een brief van Farel aan Capito, gedagteekend uit Genève, van den 5den Mei 1537. Deze brief leert ons weder iets nieuws; dit namelijk: Ook Farel schijnt bij de diskussie tusschen Kalvijn, Viret en Caroli tegenwoordig geweest te zijn [4]).

Evenals Megander de vermoedens omtrent de gebrekkige rechtzinnigheid der fransche predikanten niet verwerpt, zoo schrijft Myconius, 20 Mei uit Basel, aan Bullinger, dat de orthodoxie te Genève verdacht is [5]). Dat juist was voor Kalvijn zoo groote oorzaak van droefheid. Hoe was eén niets-

---

[1]) „Calvinus, Bernam veniens, obnixe petiit, ut synodus cogeretur, quod abnegatum est homini usque post paschatis."

[2]) „Carolum cum Lausannensibus illic offenderunt, cui et exprobarunt coram multis dogma impium quod se strenue in Senatu defendisse asserebat."

[3]) Bij den in de vorige noot aangehaalden brief teekent Herminjard aan (IV, bl. 227 noot 8): „On lit dans le Manuel de Bern du 19 Avril: „Ceux de Lausanne, par l'organe de Karoli, leur prédicant, remercient Messeigneurs ... des bienfaits qu'ils ont reçus d'eux". Maar hij voegt er bij, dat in het verslag van Caroli's rede geen woord voorkomt over zijn bijzonder dogma van de voorbidding.

[4]) Men leze C. R. Th. Ep. I, bl. 98: „Praeterea ... referebat (Carolus) nos Lausannam venisse ut omnia turbaremus et sibi negotium exhiberemus." Dit, men bedenke het, schrijft Farel.

[5]) C. R. Th. Ep. I, bl. 103: „Si Arianismum isti reducere conantur, ut coepisse audis, vel potius Serveti Hispani pessimum errorem confirmare, erit quod agant viri docti." Heeft de briefschrijver, gelijk waarschijnlijk is, hier ook Kalvijn op het oog, dan heeft men weder een nieuwe proeve van de zoogenaamde ironie der geschiedenis.

waardige er toch in geslaagd, die ongunstige meening omtrent Kalvijn wijd en zijd ingang te doen vinden? [1])

Niet vóór Paschen, gelijk Kalvijn gehoopt had, maar eerst tegen 14 Mei kwam het te Lausanne tot een synode in deze netelige aangelegenheid. Acht dagen later schreef over die synode Megander aan Bullinger en Jude [2]); weder een veertien dagen later Kalvijn zelf aan Grynæus [3]); en de ons reeds bekende Defensio Nic. Gallasii of Pro Farello, het zoogenaamde pseudonieme geschrift van Kalvijn, begint voor ons tegenwoordig doel pas belangrijk te worden, wanneer de auteur [4]) aan de synode van Lausanne is gekomen. Bovendien bezitten wij nog de verklaring, die door den Raad van Bern ter beslechting van den twist werd afgelegd en de officiëele mededeeling van die verklaring aan den Raad van Neuchatel.

De synode van Lausanne kwam dan den 14den Mei 1537 bijeen [5]), onder het voorzitterschap van twee predikanten

---

[1]) Kalvijn aan Grynæus (Begin van Juni 1537):... „intellectum est, horrendum longe lateque rumorem de nostra controversia pervagatum esse, denique ad excitandam erga nos gentium omnium invidiam maliciose a certis hominibus fabrefactum. Quod autem homo nihili futilissima sua vanitate tantum proficere potuerit, ut tot ecclesiae sinistram de nobis opinionem iniiceret, id vero est quod nos vehementer perturbavit."

Toen de leidsman der zwitsersche Hervorming dit schreef, was hij als denker veroordeeld. Kalvijn was niet verder dan Huss, ja minder ver. Deze durfde geen ketter zijn in de oogen der Moederkerk, gene niet in de oogen eener kerk, die toch geen oogenblik langer kon bestaan, wanneer er geen ketters mochten wezen.

[2]) Te vinden bij Herminjard IV, bl. 235 vlg.

[3]) T. a. p., bl. 239.

[4]) Gelijk het geval is van C. R. C. O. VII, bl. 310 af aan.

[5]) Megander (Grossmann): „Synodus fratrum Gallorum decimo quarto Maii, me praesente, Lausannae celebrata atque felicissime transacta est." Naar deze mededeelingen te verbeteren het van

van Bern, den ons bekenden Megander en Kuntz, gelijk van twee leden van den Raad dierzelfde stad [1]).

Er waren, meldt de eerste, meer dan honderd predikanten tegenwoordig uit het land van Bern en een twintigtal uit het graafschap Neuchatel. Een reeds vroeger wegens zijn Arianisme door Bern verbannen predikant, Claude d' Aliod, herriep zijn dwaling. Tot zoover Megander. Kalvijn (maar wij zijn niet vergeten, dat hij in zijn bericht aan Grynæus niet onderscheidt tusschen hetgeen Lausanne en hetgeen veertien dagen later te Bern is voorgevallen) deelt mede, dat Caroli in de vergadering verscheen met „een zak vol beschuldigingen", die allen door hem met goed gevolg werden wederlegd. Toen eerst, zegt hij, werd onze konfessie voorgelezen, waarin Caroli niet minder dan tien dwalingen ontdekte. Ook eenige anderen waren van zijn gevoelen, maar al de overigen vonden niets in die Belijdenis te berispen. De synode sprak ons dus vrij en verklaarde Caroli niet langer waardig het predikersambt te bekleeden. Met uitzondering van een enkel onzer artikelen, waarin wij Kristus verklaard hadden die Jehovah te zijn, die van zichzelf verzekert, dat Hij is, werd onze konfessie onberispelijk bevonden [2]). De „Sykofant" werd door een raadsbesluit verbannen; wij werden ontheven,

---

anders bevoegde zijde nog onlangs aangeprezen Life of John Calvin van Thomas H. Dyer, London, 1850 bl. 69: („a council) was accordingly summoned to meet at Lausanne about the middle of March." Zooveel haast maakte Bern niet. Zie daarentegen Joh. Calvin van E. Staehelin 1, bl. 136: „Schon am 11 Mai trat eine ... Synode ... zusammen." Maar weder Kampschulte, t. a. p. I, bl. 296: „Im März 1537 trat in Lausanne eine Synode zusammen." De bepaling van den juisten datum is hier geene onverschillige zaak. Plaats de synode van Lausanne in Maart en gij verandert, wat men noemt „la carte du pays." Dan toch zou Bern een geheel andere gezindheid, een groote bereidwilligheid, jegens Kalvijn en Genève aan den dag hebben gelegd.

[1]) Hunne namen zijn te vinden C. R. Th. Ep. I, bl. 107.

[2]) „Producta est confessionis nostrae forma, quae, omnibus aliis

niet slechts van elke beschuldiging, maar ook van elke verdenking [1]). Caroli stelt zich nu aan als een Athanasius, slachtoffer van zijne orthodoxie, maar er schijnt weinig gevaar, dat de wereld in dien met ongerechtigheden beladen man een Athanasius zal zien [2]). — Zoo Kalvijn.

In het reeds dikwerf aangehaalde geschrift van Kalvijn, Pro Farello, vinden wij nog aanvulling van het een en ander. De synode te Lausanne kwam bijeen in een oude kerk der Franciskanen. Megander opende de vergadering met gebed en deelde daarop Caroli's beschuldiging mede. Uit eigen beweging waren Farel, Kalvijn en Coraud ter vergadering verschenen, niet als beschuldigden, zoodat dan ook niet geëischt werd, dat zij zich zouden zuiveren van datgene waarvan zij beticht waren. Toch waren zij bereid te spreken. Het eerst stond Viret op, die getuigenis aflegde van zijn geloof. Hij had zijn belijdenis op schrift en gaf haar over aan de gekommitteerden van Bern, die haar aan den Raad dier stad ter hand zouden stellen. Caroli nam evenwel met die formule van Farel geen genoegen, en deed een ernstige poging, om te verhinderen, dat zij als een juiste formule zou worden aangenomen. Daarna ving hij aan het symbool van Nicea en vervolgens dat van Athanasius zijn medeleden in het oor te donderen, maar deed het met zulke leelijke lichaamsbewegingen, zulk schudden van het hoofd, en verheffen van de stem, dat men begon te lachen. Hij beklaagt er zich

---

criminibus absoluta, uno duntaxat capite rea fiebat, quod Christus illic affirmatur ille esse Jehovah qui a seipso semper habuit ut esset."

[1]) Evenwel zonder Kalvijns konfessie over te nemen; ja met uitdrukkelijke handhaving van de konfessie van Basel, die de uitdrukking „persoon" bevatte Zie hierover later. Maar waarom wordt deze belangrijke bijzonderheid door Kalvijn tegenover Grynæus en de andere kollegaas verzwegen? Moest zijn triomf grooter schijnen, dan hij was?

[2]) „Quamquam vero se Athanasii titulo nunc venditet, qui poenas

over; men lacht nog meer. Hij begint met het Athanasiaansche symbool uit het hoofd op te zeggen, maar blijft steken, hetgeen Kalvijn hem gemakkelijk vergeeft, daar hij „aan een onbetrouwbaar geheugen laboreerde." Toen kwam hij tot het punt, waarvoor men bijeen was. Hij beschuldigt de Hervormers evenwel niet direkt, maar van ter zijde; blijkbaar met het doel, om verdenking achter te laten in het gemoed zijner hoorders.

Toen bedwong Kalvijn zich niet langer. Caroli, sprak hij, vraagt, of wij wel het rechte leeren omtrent God en de onderscheiding der personen in het goddelijk wezen. „Ik wil de zaak hooger ophalen. Ik vraag of hij, Caroli, wel in het geheel aan een God gelooft? Ik verzeker bij God en bij menschen, dat hij niet meer geloof heeft dan een hond of een zwijn. Al die ijver voor God is veinzerij."

Op dien toon ging Kalvijn nog eenige oogenblikken voort, om daarna voor den dag te komen met een belijdenis, waarvan hij verzekerde, dat zij door al zijne ambtgenooten werd onderschreven.

Niet wat in deze geloofsbeiijdenis staat; niet wat in deze geloofsbelijdenis bereikt werd, is voor ons hoofdzaak of maatstaf van beoordeeling, maar alleen wat Kalvijn heeft willen bereiken [1]). En dat was met één woord het volgende: een

---

luat defensae nullum fidei tamen fore periculum videtur, ut Orbis pro Athanasio sacrilegum, scortatorem homicidam sanctorum multorum dicimus madentem, agnoscat. Qualem dum istum praedicamus, nihil sanguine quam quod solidis testimoniis revincere simus parati." Maar dan moet Kalvijn het met die „solida testimonia" gemakkelijk opnemen. Althans bij dat „sanctorum multorum sanguine madentem" teekent de voor Kalvijn altijd zeer genadige Herminjard uit Ruchat V, 31, 32 aan: „Caroli s'était reconnu coupable de la mort de deux jeunes hommes d'Angoulême, qu'il avait dénoncés aux magistrats." (IV, blz. 242 vlg.)

[1]) In de Inleiding van de konfessie is het in waarlijk klassieke

geloofsbelijdenis, uitdrukking van een geest, die, vrij van alle scholastiek en angstig hechten aan de traditie, doorge-

---

taal uitgedrukt. Men behoeft niet te vragen, wie haar heeft gesteld. (blz. 311) „Quum in Dei maiestate consideranda mens humana per se omnino caecutiat, neque quidquam possit quam et infinitis se erroribus involvere et miris tricis implicare et altissimis demum tenebris immergere, si iuxta captus sui tenuitatem Deum imaginari conetur: istud bonorum omnium pace ac venia facturos nos confidimus, si non alibi quaeramus ipsum quam in eius verbo, nihil de ipso cogitemus nisi cum ejus verbo, de ipso nihil loquamur nisi per eius verbum. Haec vero sobrietas et reverentia, si in familiari sermone commendatur, in quo multa effutiri solent non ante praemeditata, ubi quis publicam edere fidei suae confessionem de hac re instituit, nulla adhiberi satis magna diligentia potest, et in sententiis concipiendis et in delectu verborum habendo, ut nihil in ea deprehendatur quam ipsissima Scripturae veritas, exquisitis ac solennibus verbis religiose composita Nemo ergo nobis succenseat, si confessionem, quam piis omnibus approbatam volumus, ita moderamur ut non ex variis hominum placitis consarcinata, sed ad rectam Scripturae normam diligenter exacta sit. Si quidem hic nobis succurrere debet quod tradit apostolus, fidem esse ex auditu, auditum vero per Dei verbum. Iam si religionis confessio nihil aliud est quam conceptus intus fidei testificatio, ut solida sit et sincera, e puris Scripturae fontibus petitam esse oportet. Neque vero confessionem duntaxat eam recipimus, quae ex solis Scripturae verbis superstitiose contexta sit et consuta; sed iis verbum conscribendam esse contendimus, quae et sensum habeant intrae Scriptura veritatem limitatum, et quam minimum habeant asperitatis qua piae aures offendi queant, nec Deo quidpiam affingant sua maiestate indignum. Quem modum in ista nostra confessione quia tenere studuimus, bonis omnibus ac cordatis viris non dubitamus studium nostrum approbatum iri."

De konfessie zelve kan ons hier maar weinig belangstelling inboezemen. Ik wil slechts een enkele plaats aanhalen karakteristiek voor hare kristologie:

„Filius enim et Jehovah," (Jehovah beteekent bij Kalvijn, zie bl. 315: „qui essentiam habet a se ipso") illic (in Scriptura) nominatur

drongen is in het wezen van de Schriftleer, en in uitgezochte godsdienstige en schriftuurlijke taal, naar de behoeften van de gemeente, zelfstandig terug wil geven, wat de Schrift hem van God heeft geopenbaard.

Ziedaar Kalvijn in al zijn zelfbegoocheling, die zijn verstand weinig; tevens in al zijn kloekheid, die zijn karakter veel eer aandoet. Hij wil terugkeeren tot de bron. Hij wil verwijderen al wat de menschen hebben bedacht, om die bron troebel te maken.

Hij is er volkomen zeker van, dat hij slechts voor het scheppen heeft. Kalvijn, den Bijbel lezende, vindt, hieraan twijfelt hij geen oogenblik, niet waarheid, maar de waarheid voor alle tijden [1].

---

et Deus fortis, et Deus in saecula laudandus, quem adorant omnes angeli Dei et cuius thronus in saeculum saeculi est stabilitus; tum omnia illi differuntur quae nisi in unum verum et aeternum Deum competere nullo modo possunt. Nam ut nuncupatur vita, lumen, salus, iustitia, sanctificatio nostra, ita fiduciam spemque omnem in ipso reponere et eius nomen invocare docemur. Quae practica notitia certior haud dubie est qualibet otiosa speculatione. Illic enum pius animus Deum praesentissimum conspicit et paene attrectat, ubi se vivificari, illuminari, salvari, instificari ac sanctificari sentit. Quare iisdem etiam e fontibus ad confirmandam Spiritus sancti divinitatem probatio petenda est". — Het komt mij bijna onbegrijpelijk voor, dat de drie genoemde biografen van Kalvijn, Staehelin, Dyer en Kampschulte, deze konfessie in het minst niet pogen te kenschetsen. Toch schijnt zonder kenschetsing daarvan het recht verstand van den strijd met Caroli onmogelijk. Kampschulte weet blijkbaar met dien strijd geen weg.

[1]) Dat dit niet te sterk is gesproken, blijkt uit de voorrede van Kalvijn voor de door hem zelf gemaakte latijnsche vertaling van zijn katechismus (C. R. C. O. 5, bl. 318): „Doctrinam, qua plebis nobis a Domino commendatam, instituimus, sic sanctae veritati consentaneam esse confidimus, ut nemo futurus sit piorum, qui non istic quem habet de religione sensum, recognoscat. Quando non nostra ingerere studuimus: sed e puro Dei verbo sumpta sobrie

De begoocheling, — het behoeft nauwelijks gezegd te worden, — werd mogelijk gemaakt door een verkeerde exegetische methode; verkeerd, omdat zij het historisch karakter miste, in den Bijbel niet het gedenkboek van een godsdienstige ontwikkeling, maar het proces-verbaal van een goddelijke openbaring zag, en vergat, dat zij daarin nooit eenheid van godsdienstleer kon vinden, tenzij met behulp, en als ziende door het glas, van diezelfde theologische traditie, die zij in beginsel verwierp. Onbewust stond Kalvijn onder de macht van het dogma van „de Schrift." Er is geen Schrift," er zijn schriften; er is geen Bijbel, er is een verzameling van boeken, door Israelieten en Kristenen in verschillende tijden binnen zekere grenzen geschreven: deze overtuiging, waarin een eerlijke exegese aan den nieuweren tijd den grondslag heeft gegeven, die verdere vruchtbare studie mogelijk maakt, bleef aan geheel ons protestantsch voorgeslacht vreemd.

Zooveel is gebleken: Kalvijn zoekt de orthodoxie in het geloovig omhelzen van door God geopenbaarde waarheid; en niet in het overnemen van de woorden en formules van een ander. Kalvijn heeft zich in den strijd met Caroli het recht willen voorbehouden, zelfstandig de uitdrukking te zoeken voor zijn geloof. Caroli, — wat hij persoonlijk was,

---

fideliterque administrare." En wat meer bijzonder het leerstuk der drieëenheid betreft: „Nos certe, gratia Demini, nec male adeo in scripturis exercitati, nec adeo infeliciter versati sumus, ut in luce tam perspicua caecutimus." De mogelijkheid van te dwalen toe te geven, zou dus een hoon zijn, dat helder licht aangedaan.

Kalvijns overtuiging omtrent het volledig bezit der hoogste d. i. der goddelijke waarheid werd onophoudelijk gevoed door zijn klaar inzicht in de onmacht, die zijn deel moest zijn, wanneer hij toegaf iets minder te bezitten dan dat. „Adversus Satanae mendacia (bl. 321) quibus armis instruimur, *nisi Dei veritate*? Ea sublata, *nudi atque exarmati* relinquimur."

kunnen wij moeielijk weten en gaat ons weinig aan [1]), — Caroli vertegenwoordigt het formalisme, het traditionalisme, die kleinmoedige vroomheid, die geen titel of iota van de formuleering van haar geloof prijs durft geven, daar zij als instinktmatig beseft, dat zij niet levendig en krachtig genoeg is, om zelf een nieuwe formuleering voort te brengen. Kalvijn, die den moed heeft de onderteekening te weigeren van de beide kerkelijke symbolen, in weerwil, niet alleen van hun gezag, maar ook van zijne instemming met de waarheden, die zij in zijn oog behelsden; Kalvijn, die zelf zeggen wil, wat hij zelf voor waar houdt, is daarin voorlooper van onzen tijd.

Moet de strijd met Caroli zoo begrepen worden, dan zou men gaarne daarmede in overeenstemming oordeelen over de belijdenis van 10 November 1536, die de geheele bevolking van Genève had te bezweren. Kalvijn heeft met die belijdenis van 10 November niet willen geven het geloofsformulier van een gemeente, maar den breedst mogelijken grondslag van een kristelijken staat; datgene, waarvan hij zich ter goeder trouw voorstelde, dat het door alle protestantsche kristen-burgers kon worden onderschreven, zonder dat zij zich daardoor eenigszins beperkt behoefden te gevoelen in hun persoonlijk recht van geloofsformuleering. Of is deze onderstelling te gunstig? Dan blijft te verklaren, hoe dezelfde man 10 November 1536 allen zijn geloofsbelijdenis wil doen bezweren, en 14 Mei 1537 volstandig weigert, ja, dwinglandij noemt, orthodoxie af te meten naar het bezweren van een anders geloofsbelijdenis [2]).

Ook moet opgehelderd worden de diepe ontroering, die

---

[1]) De hatelijkheden van een hartstochtelijke polemiek zijn natuurlijk geen bronnen voor de geschiedenis. Ten deele wederleggen zij zichzelf. Waarom had Kalvijn vóor Februari '37 bij Caroli gedineerd, indien hij hem destijds reeds kende als zulk een onverlaat?

[2]) Om de waarschijnlijkheid mijner onderstelling te verhoogen, veroorloof ik mij nog de volgende aanhaling. Men vergete niet, dat wij in

zich van Kalvijn meester maakte, toen hij den eisch van Caroli gewaar werd. Die ontroering is bij onze onderstelling alleszins natuurlijk, want de eisch van Caroli bracht in die onderstelling geheel het beginsel van zijn Hervorming: namelijk

---

Pro Farello de eigen woorden van Kalvijn voor ons hebben: „Tertia (bl. 315) pars orationis excusationem continebat, quod postulante Carolo symbolis subscribere recusarent. Calvino quidem et aliis propositum nequaquam erat symbola abiicere aut illis derogare fidem, sed quia sic agressus erat eos Carolus suspectam sibi esse eorum fidem, donec symbolorum subscriptione eam probassent, nolebant in praeteritum tempus tali invidia gravari. Et sane quid aliud hoc erat quam iugulum porrigere? Quanquam non tam eos movebat sui respectus quam ministerii, quod his cuniculis impetabatur ab homine nequam et scelerato .... Deinde nolebant hoc tyrannidis exemplum in ecclesiam induci; ut is haereticus haberetur qui non ad alterius praescriptum loquutus esset. Huc enim incubuerat Carolus, nullum absque tribus symbolis esse Christianum.... Falsum ergo est quod ait, Calvinum adversus tria symbola declamitasse".

Niet ongeestig schertst Kalvijn verder met Caroli's lapsus memoriae: Gij kent niet het geheele symbolum van buiten. o Arme, als de letter noodig is. Want gesteld, gij waart bij dien lapsus gestorven en de duivel had u niet willen loslaten, dan tegen het reciteeren van het geheel! — Treffend is ook de litteraire kritiek door Kalvijn geoefend op het zoogenaamde Athanasiaum. Het is een „ludere supervacuo verborum circuitu. Video autem, in his verbis esse battologiam, Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero. Quorsum ista repetitio? An vel emphasim habet ullam vel maiorem expressionem? (Ook elders in dit werk komt de humanist in Kalvijn voor den dag: plus satis notum [est] est, eum [Carolum] tria verba non posse effari, quin vel in solœcismum, vel in crassum aliquem barbarismum labatur)."

Maar om tot Kalvijns standpunt terug te keeren, nog eene aanhaling moge het nader kenschetsen. Een van Caroli's verwijten was gericht tegen Kalvijns vermijden van de door een oud gebruik gewettigde woorden van „personen" in het goddelijk wezen

niet gewetensvrijheid, maar vrijheid van geloofsformuleering, ontegenzeggelijk in gevaar [1]).

De uitslag van de synode van Lausanne kon, gelijk wij reeds hebben medegedeeld, niet beslissend zijn. De partijen zouden andermaal tegenover elkander staan in Bern. Daar waren ter nieuwe kerkvergadering tegenwoordig bijna al de predikanten van het Bernerland, de zoogenaamde groote Raad, uit tweehonderd leden bestaande, Caroli, Kalvijn, Farel en Viret. Uit hetgeen Kalvijn zelf omtrent het in Bern verhandelde bericht (Pro Farello, bl. 326), teeken ik alleen het volgende aan. Kalvijn, Farel en Viret en Caroli waren gedaagd om gehoord te worden over een bepaalde kwestie, een kwestie van theologischen aard. Niettemin werd aan de drie

---

en „triniteit". „Atqui respondeo... Calvinum ab his vocibus unquam abhorruisse. Scripta... Calvini testantur eum libenter semper usum esse, ac etiam reprehendisse eorum superstitionem qui eas vel odissent, vel fugerent...,. (Nolebat) enim consensu suo approbare tyrannidem hanc, ut quum de re satis superque constaret, fides verbis aut syllabis esset alligata."

[1]) Dit is geen gevolgtrekking die door mij wordt gemaakt, maar Kalvijns eigen bewering. Zie o. a. den (later nog uit een ander oogpunt te bespreken) door Kalvijn eigenhandig gestelden brief van de predikanten van Genève aan die van Zurich, in dato 30 Aug. 1537 (te vinden bij Herminjard IV, bl. 281 vlgg), waarin het heet:

„Nolebamus hoc tyrrannidis exemplum in Ecclesiam induci, ut is haereticus haberetur qui non ad alterius praescriptum loqueretur, cum ille contra strennue contenderet, neminem sine tribus symbolis esse Christianum. Ac ne quis rixandi studio id a nobis factum fuisse arbitretur, scitote nos subinde istud diserte esse testatos, non alia magis ratione nos tum [tam heeft Trechsel, zie C. R. Th. Ep. I, bl. 121 en bl. 71 in de noot] refugere personnarum appellationem, quam quod eo postulante recipi a nobis non poterat, quin simul quod nobis crimen intenderat agnosceremus.... Ita si obtinuisset quod postulabat, non tantum nutabat quicquid hactenus ministerio nostro edificatum fuerat, sed radicitus corruebat."

eerstgenoemden de gelegenheid gegeven, waarvan zij een zeer ruim gebruik maakten, om het allerongunstigst licht te werpen op de persoonlijkheid van Caroli, op zijn verleden. Deze bijzonderheid helpt zeker de kerkelijke debatten dier dagen kenschetsen [1]).

De Raad verleende ten slotte aan Kalvijn en Farel volledige vrijspraak; hij verklaarde hen onschuldig. Hiermede niet tevreden, hadden zij de zwakheid die verklaring op schrift te verlangen „opdat er geen vlek zou kleven op hunne bediening." De Raad willigde dien wensch in en reikte, nadat hij door het konsistorie van Bern vergeefs gepoogd [2]) had een verzoening tusschen de

---

[1]) Reeds destijds vond deze handelswijs afkeuring. Myconius schrijft aan Bulinger (9 Juli 1537): „Istud tamen indicare plane libet: iniquissimum esse ita se velle purgare, ut alium adeo turpiter quis accuset. Tales fratres sumus? Haec est mansuetudo christiana." Men houde dus op met in den tijd een verontschuldiging te zoeken voor Kalvijns hardvochtigheid!

[2]) De rol van het konsistorie, waarvan Kalvijn zegt (*Pro Farello*, bl. 336:) „hoc est. . . iudicium ecclesiae", schijnt niet zeer belangrijk te zijn geweest, te oordeelen naar de twee berichten van den Raad Van Bern, die ik evenwel niet uitgeef voor modellen van duidelijkheid. Het is een verklaring van 7 Juni en een brief aan den Raad van Neuchatel van 29 Juni 1536. Ik laat het historische in die stukken hier volgen (C. R. *Th. Ep.* I, bl. 105 en bl. 112). De brief van Bern aan Lausanne geeft uit dit oogpunt niets (Herminjard, No. 633).

BERICHT VAN 7 JUNI.

1⁰ Ledit Carolus na peult. . veriffier la dite accusation, dont les dits accuses sont cogneuz innocens.

2⁰ Sur quoy les dits Farellus etc. nous (den Raad van Bern) ont supplié leur vouloir administrer iustice contre ledit Caroli pour avoir reparation de liniure a eulx faicte.

3⁰ Surquoy avons remis la cause devant nostre consistoire pardevant lequel les parthyes sont comparues, ains (mais) le dit Caroli ne s'est voulsu soubmectre a lordonnance et advis du dit consistoire.

4⁰ A celle cause lesdits parthyes sont remises par devant nous

strijdende partijen te bewerken, het verlangde certifikaat

(Raad v. Bern) . . . ains le dit Caroli na este present, dont par ung de nous sergeant lavons laisse cercher en son logis (om hem te arresteeren ?)

5⁰. Sur ce nous a este par les dits Farell etc. supplie de remede et provision et leur conceder Lectres testimoniales de leur innocence.

BERICHT VAN 29 JUNI

1⁰ (Ontbreekt: Van vrijspraak wordt hier dus geen melding gemaakt).

2⁰ G. Farel et ses adherans nous avoir requeste d' arrester ledis Caroli pour lenduirre a reparation des iniures..., implorant justice,.. avons ambes parthyes le premier ouyes.

(Dit N⁰ 2 schijnt kronologisch vooraf te gaan aan N⁰ 1 van het bericht van 7 Juni.

3⁰ Enapres remyses devant nostre Consistoire, lequel. . . . ne les ont peuz accorder.

(Alsof een rechter tot eenheid poogde te brengen partijen, waarvan hij er een veroordeeld, ja verbannen heeft!)

4⁰ Ains remises par devant nous, a laquelle remission ledict Caroli nast obeyr, ains soy retirez (Van de poging tot arrestatie wordt hier geen melding gemaakt).

5⁰ Dont ledit Farel etc. nous ont prie de pourvision de laquelle leurs avons donne lectres et seaulx.

Het is wel bevreemdend, dat, terwijl Kalvijn, Pro Farello, bl. 336, schrijft: Senatus... Carolum,.. tamquam calumniatorem, et propter alia flagitia, finibus suis iussit excedere", de brief van den Raad van Bern aan den Raad van Neuchatel; een brief blijkbaar bestemd, om dien Raad officieel in te lichten omtrent hetgeen er in de zaak van Caroli was voorgevallen, van dit verbanningsdekreet met geen enkel woord gewaagt. Evenmin geschiedt dit in den Brief van Bern aan Lausanne, Herminjard; N⁰. 633. Bern verbande toch den eersten predikant van Lausanne niet gelijk men zijn bediende wegzendt!

Niet minder is te vergelijken N⁰ 4 van onze twee berichten met Pro Farello, bl. 336 vlg. „Illinc (d. i. uit de vergaderplaats van het konsistorie) autem ad consulem profecti sunt

uit [1]). Welke zonderlinge toestanden! Te zonderlinger, omdat Bern de Hervorming in de onlangs geannexeerde streken

Farellus, Calvinus et Viretus, petieruntque ut prohiberetur Carolus urbe abire, donec, sicuti pronuntiatum erat a senatu, ita ipse qoque ore suo confiteretur, eos esse innoxios et immunes a crimine, cuius illos insimulaverat. Hoc quum denunciasset ille consul pro more, noctem illam alicubi delituit, ac postridie clam aufugit ante diluculum." Van dezen eisch, door den Raad aan Caroli gesteld, is in N⁰ 4 geen sprake.

Ik ontvang den indruk, en later zal die indruk althans niet weggenomen worden, dat Kalvijn den Raad van Bern veel krachtiger laat optreden ten zijnen gunste dan in werkelijkheid het geval is geweest. Dat, gelijk Kalvijn wil, en natuurlijk de meeste geschiedschrijvers der Hervorming [zie o. a. Ruchat, Hist, de la Réformation de la Suisse, Édition avec Appendices par L. Villemain, Tome V, bl. 38; F. Trechsel, die prot. Antitrinitariër enz. I, bl. 161; Dyer Life of Calvin, bl. 70; Staehelin, J. Calvin, bl. 138, maar niet Kampschulte, bl. 297) Kalvijn naspreken, de Raad van Bern Caroli niet alleen (om zijn leer van het gebed voor de dooden) afgezet, maar hem bovendien verbannen zou hebben, is tot dusver van elders nog niet gebleken.

Men zal misschien willen wijzen op hetgeen met eenigen schijn van waarheid Caroli's eigen getuigenis zou kunnen worden genoemd. Ik bedoel zijn brief aan Paus Paul III, geschreven uit Lyon, tegen het einde van Juni 1537 (bij Herminjard, N⁰ 638). Daar leest men: (Carolus) ab eorum (van Bern) ditione expulsus est". Maar 1⁰ is de brief van hem? 2⁰ acht men dit bericht betrouwbaar, dan kan men moeielijk geloof weigeren aan hetgeen onmiddellijk volgt omtrent Farels aanslag op Caroli's leven; 3⁰ de brief is later door Caroli niet in zijn geheel gehomologeerd; 4⁰ de brief is blijkbaar geschreven om Bern zoo zwart mogelijk te maken; 5⁰ van de synoden van Lausanne en van Bern zegt de brief evenmin iets als van Caroli's afzetting als predikant.

[1]) Het certifikaat is te vinden, in het latijn, bij Kalvijn Pro Farello, bl. 337, in het oorspronkelijk C. R. Th. Ep. I, bl. 105. Het is van den volgenden inhoud: „Nous l'advoyer et Conseil de Berne faisons scavoir à tous par ces presentes. Comme ainsin soit

juist had ingevoerd met een program dat (art. 8 van Lausanne) den magistraat alleen wereldlijke macht toekende.

---

que docteur Petrus Carolus ayt note (d.i. accusé) maistre Guillaume Farel, Jehan Chauvin prescheurs de Genesve, Pierre Viret, predicant a Lausanne et aultres prescheurs en nous pays nouvellement conquestes de lheresie arrienne dont yceulx lont premierement convenu au Synode de Lausanne, secondement au Synode icy en nostre ville tenu, sur lesquels sont este ouys dung couste et daultre. Ains ledit Carolus na peult monstrer ne veriffier ladite accusation, dont lesdits accuses sont cogneuz innocens et lesdites accusations iugees iniques. Surquoy les dits Farellus, Calvinus et Viretus en leurs et au nom de leurs adherans nous ont supplie leur vouloir administrer iustice contre ledit Caroli pour avoir reparation de liniure a eulx faicte. Surquoy avons remis la cause devant nostre consistoire pardevant lequel les parthyes sont comparues, ains ledit Caroli ne sest voulsu soubmectre a lordonnance et advis dudit consistoire. A celle cause lesdits parthyes sont remises pardevant nous, dont lesdits Farell, Calvinus et Viret sont hier comparuz par devant nous, ains ledit Caroli na este present, dont par ung de nous sergeant lavons laisser cercher en son logis, lequel nous a rappourte non estre present ains soit retire. Surce nous a este par lesdits Farell Calvin et Viret supplie de remede et provision et leurs conceder et donner Lettres testimoniales de leur innocence. Ce que ne leur avons par raison sceu denege (denier). A ceste cause leur avons oultroye ycestes, mandans et commandans a tous nous officiers lesquels seront par lesdits Farell, Calvin Viret et leurs adherans particulierement et generalement requis de leur administrer contre ledit Caroli et ses adherans iustice de cella faire summairement. Car ainsi le voulons en vigueur dycestes scelees de nostre scaul. Datum VII Junii Anno MDXXXVII."

Het stuk is al even zonderling als de toestand, die het mogelijk maakte. Welk een stijl, welk een orthografie, welk een karakteristiek getuigschrift. Men kan zich zoo levendig voorstellen, hoe verstandige katholieke godgeleerden het gebeurde te Bern en dit dokument moeten hebben beoordeeld. Welk een demokratisch omkeeren van al het bestaande. Ziehier de Raad van een kleine Zwitsersche republiek zich bij voorbaat de pauselijke onfeilbaarheid toekennende!

De overwinning, te Bern behaald, en zij was inderdaad, — wij zullen het later zien, — veel minder groot dan Kalvijn haar wil doen voorkomen, stond natuurlijk met een nederlaag gelijk. Aan die overwinning ontbrak immers alle zedelijke kracht. Hoe sterk moet Caroli geweest zijn, wanneer een Kalvijn tegenover hem noodig had eigen rechtzinnigheid door het machtige Bern als te doen waarmerken! Hoe wrak moet Kalvijn te Genève hebben gestaan, om, zij het dan ook door tusschenkomst van een natuurlijk niet onafhankelijk konsistorie, een brevet van rechtzinnigheid te verlangen van mannen, van wie Kalvijn beter dan iemand wist, hoe weinig zij de zaak konden beoordeelen.

Caroli wachtte de eindbeslissing niet af. Heimelijk verliet hij Bern, om vooreerst naar Solothurn te trekken. Van daaruit richtte hij den 16den Juni een brief aan den Raad van Lausanne, zoo kort geleden nog zijn standplaats: een soort van herderlijk schrijven, dat den Raad vermaant, zich met zooveel wijsheid en bescheidenheid als mogelijk is te gedragen, onderworpen aan de door God gestelde machten (aan Bern natuurlijk), maar zonder de dwaling goed te keuren en daardoor het geweten te krenken. Hij, Caroli, is hartelijk blijde op eerlijke wijze vrij te zijn geraakt van een troep, die hem reeds lang had mishaagd. Wat het gevoerde debat betreft, slechts in schijn, zegt hij, is het geëindigd, het is inderdaad nog niet gesloten. De andere kristelijke natiën moeten het uitmaken, want het raakt den grondslag der Kerk. Verleent God hem de kracht, dan zal hij den strijd ten einde toe voeren, met dat gevolg, dat de vijanden der heilige en ongedeelde drieëenheid en van de eeuwige generatie van onzen Heer Jezus Kristus zich niet lang over hunne ijdele overwinning zullen verheugen. Hijzelf zal volharden bij al hetgeen hij tot dusver gepredikt heeft [1]).

De voorlaatste volzin behelsde meer waarheid dan de laatste,

---

[1]) De brief is te vinden bij Herminjard IV, bl. 243. Onder hetgeen hij zegt te zullen handhaven, is eén bijzonderheid, waarop

want Caroli keerde voorloopig tot de Roomsche kerk terug. Maar wel was Kalvijns overwinning ijdel. Het vrijere standpunt, door hem ingenomen in overeenstemming met de meerderheid van zijn geest, was niet dat van al zijne ambtgenooten in het werk der Hervorming. Velen hunner koesterden in hun hart dezelfde bezorgdheid, waaraan Caroli woorden had verleend. Indien Caroli een meer betrouwbaar man, een man van karakter ware geweest, zou hij ongetwijfeld een groote en voor Kalvijn zeer gevaarlijke partij om zich hebben verzameld. Simon Grynæus, in Basel, een oprecht vriend van Kalvijn, erkent, einde Juni, tegenover hem, dat hij behoefte had gevoeld, op het stuk van de drieënheid ten aanzien van den Hervormer gerustgesteld te worden, en dat hij de rust gevonden had, niet in eigen onwankelbaar geloof aan Kalvijns rechtzinnigheid, maar wel degelijk in de konfessie die Kalvijn hem had toegezonden [1]).

En ofschoon Grynæus dit verzekert, is het toch nog de

---

wij niet waren voorbereid. „Tout tant qu'ils m'ont objecté, je le maintiendray devant tout l'Eglise universelle, tant de la messe que de la prière pour les trépassez et autre propos. La fin fera le compte. Gardez de vous laisser abuser."

Wat kan hij met die woorden la messe bedoelen? Doch die vraag kan alleen opgeworpen worden in verband met hetgeen wij bij herhaling hebben vernomen omtrent de punten in kwestie. Op zichzelf is het zeker niet vreemd, dat Caroli ook de mis wilde handhaven. Hij was, voor zoover hij iets was en wist wat hij wilde, een door en door katholieke geest, verdwaald geraakt in het protestantsche kamp. Eer de maand Juni voorbij was, betreurde hij zijne vergissing en poogde hij terug te keeren in den schoot der R. K. Kerk (zie zijn brief aan Paus III, bij Herminjard IV, bl. 248), waarin hij evenmin rust zou vinden.

[1]) Te vinden bij Herminjard VI, bl. 252 vlg.. „Rumor principio gravis sane fuit, qui me ipsum quoque turbavit, cum in isto praesertim argumento contendere vos audirem de appellationibus personarum divinarum, et a consuetis vocibus instituere

vraag, of hij zich bij die konfessie zoo spoedig had nedergelegd, indien hij niet in al die wederkeerige verdachtmaking een verderf had gezien voor de jonge kerk der Hervorming en daarom voor zijn deel den twist niet wilde verlengen [1]).

Anderen, al keurden zij de konfessie goed, waarin Kalvijn en de beide anderen rekenschap hadden gegeven van hun geloof, waren onstemd en ontsticht over de stijfhoofdige en hartstochtelijke wijze, zoo zeer in strijd met „de kristelijke zachtmoedigheid," waarop de Belijdenis door Kalvijn en Farel verdedigd was geworden. Myconius, te Basel, begrijpt blijkbaar niet, dat hier aan de zijde van Kalvijn iets anders in het spel kan zijn dan behoefte aan tweedracht; begrijpt niet, waarom de gemeente in rep en roer moet worden gebracht ter wille van uitdrukkingen, waartegen niemand, zelfs Kalvijn niet, dogmatisch bezwaar heeft, maar die men alleen niet gebruiken wil, omdat men de geloofsformulieren van anderen niet tot onfeilbaar schibboleth wil verheven zien [2]). Het was in zijn oog louter eigenzinnigheid. Zoo gaan de menschelijke belangen niet altijd samen. Een vrome, zachtmoedige wan-

---

recedere. Ea enim res videbatur amplius prae se ferre. Verum ubi ad nos confessio tua venit, neminem video qui non satis sibi factum putarit."

[1]) T. a. p. „Mihi privatim valde doluit, ab iis gravem in Ecclesia contentionem esse exortam, quorum uterque mea esset amicitia et consuetudine usus diu... Pestis est Ecclesiae nostrae una haec pernitiosa maxime, quod suspicionibus valde inter nos laboramus... cum lenire oporteat enz."

[2]) Myconius aan Bullinger te Zurich: „Displicet nobis, non dico Confessio per se, sed consilium Confessionis. Quid enim opus erat, de sanctissima adorandaque Trinitate quidpiam velut in dubium per illam vocare? Deinde Trinitatis et Personae vocibus tam iniquum esse (alsof dat de kwestie ware!) ut eis pertinaciter non utatur ille, quibus est tamen usus in Catechismo." En iets verder in dezen brief: „Scio Carolum publice dixisse: „Si consenseritis in Confessionen Basileae communiter scriptam (die van 3 Februari 1536), waarin de uitdrukking: drie personen in het eéne god-

del werd door een geest, als die een Myconius vervulde, meer bevorderd dan door Kalvijns onverzettelijke handhaving van het recht zijner kristelijke persoonlijkheid. Maar de belangen van de ontwikkeling van den menschelijken geest werden beter door die handhaving verzekerd. Laat, zoo had destijds de genius der menschheid kunnen spreken, laat Kalvijn slechts het recht zijner kristelijke persoonlijkheid handhaven; daaruit zal ten slotte te voorschijn komen de erkenning van het recht der menschelijke persoonlijkheid tegenover elken geloofsdwang, zelfs elken dwang tot gelooven. Want tien en twintig Kristenen behoeven slechts, van verschillend standpunt uit, elk van hun vrijheid van geloofsformuleering gebruik te maken, opdat elk denkbeeld van een belijdende kerk verdwijne en daardoor de vrijheid van denken gevestigd worde.

Juist hierin ligt de zwakheid, immers de zeker niet gewilde, maar toch onloochenbaar innerlijke onwaarheid van Kalvijns beginsel. Het volkomen ernstig aankleven van dat beginsel werd voor hem onmogelijk gemaakt door de omstandigheid, dat hij ook, en even vurig, begeerde, wat van te voren juist door dat beginsel uitgesloten wordt. Individueele vrijheid van geloofsformuleering en een belijdende kerk gaan natuurlijk niet samen. Aan die vrijheid moeten dus op willekeu-

---

delijk wezen wel voorkwam [Pro Farello, bl. 319 bovenaan]),... et subscripseritis Athanasii symbolo, ego vester ero; nihil contra vos movebor. Sin aliter, erit quod ferre non licebit." Daarvoor staat nu het verstand van Myconius stil. „Quid, roept hij uit, quid est igitur quod istos movet, nisi spiritus dissidii, ne quid dicam aliud? Utinam vel Evangelium non tractaremus, vel pacis in Domino spiritum recto animo quaereremus!"

Dat Myconius zoo oordeelde, is hem niet euvel te duiden, daar hij, om anders te kunnen oordeelen, Kalvijn had moeten zijn of Kalvijn anders, namelijk met meer kalme waardigheid, had moeten zien optreden.

rige wijze grenzen worden gesteld. Kalvijn moest er wel toe komen, anderen een vrijheid te ontzeggen, waarop hij voor zichzelf aanspraak maakte. Of liever: hij behoefde er niet meer toe te komen. Met welk recht verbood hij Caroli, omtrent de waarde van het gebed anders te denken dan hij? Ook Caroli beriep zich in allen ernst op de Schrift [1]). Juist daarom, waarschijnlijk, verloor Kalvijn alle gematigheid en waardigheid uit het oog. Niets maakt meer den toorn gaande dan het besef, dat iemand gebruik maakt van dezelfde vrijheid als wij, maar tot een door ons bestreden doel.

In zijn antwoord op dien brief van Myconius, geeft Bullinger over den strijd tusschen Caroli en Kalvijn al ongeveer dezelfde meening te kennen, die door zijn korrespondent werd gekoesterd. Dat antwoord verdient ook nog om een andere reden de aandacht; namelijk voor de vraag, of Kalvijn Caroli al dan niet heeft belasterd.

Dit toch is onwedersprekelijk: Waren het feiten, die Kalvijn tegen Caroli aanvoerde, dan zal wel niet uitsluitend Kalvijn met die feiten bekend zijn geweest. Nu bewijst dat

---

[1]) Zie Pro Farello, bl. 328 vlg: „Axiomata Caroli et probationes." De „probationes" van Caroli beginnen zelfs met deze verklaring: „His suppositis, probo conclusiones his rationibus quae sequuntur ex scriptura desumptis." — In diezelfde maand Juli werd iemand ter oorzake van het geloof en omdat hij de predikanten bedroefd had in de gevangenis gezet. In het Registre du Conseil de Genève (20 en 27 Juli 1537) leest men (Herminjard IV, bl. 258 noot 11): „Ici est parlé de Io. Collogny, détenu pour paroles touchant la foi, dont est suspeconné (sic!) katabaptiste. Est arresté que puysque desjà il a assés tenu prison, que l'on le face venir icy et lui soyent faictes remonstrances et commination, que, s'il est plus trouvé en telle offence, l'on le mettra pour ung an entier en prison, en pain et eaue . . . De Collognye est arresté luy dire qu'il se souvienne de l'arrest sur luy faict et qu'il ne contriste point les prescheurs. Aultrement sera mys l'arrest en exequution sur luy."

antwoord van Bullinger, dat hij zelf nieuw ophoorde van Kalvijns beschuldigingen, en de Heeren of de predikanten van Bern er hem dus niets van hadden gemeld, zelfs niet nadat Caroli het Protestantisme had verlaten [1]. Want dit geschiedde tegen het einde van Juni, terwijl het antwoord van Bullinger gedagteekend is van 23 Juli. Zoo weinig schijnt Bullinger geneigd zelfs nog op dien datum aan de aantijgingen van Kalvijn geloof te slaan, dat hij Caroli wel niet vrijspreken wil, maar evenmin kan veroordeelen. Het komt mij voor, dat deze eenvoudige uitspraak nog al zwaar moet wegen [2]. In het afgetrokkene toch mogen wij Kalvijn, helaas! niet onbekwaam achten, om ten behoeve van hetgeen in zijn oog de goede zaak was, ongeoorloofde middelen te gebruiken. Men denke aan den gelogen titel van Pro Farello. Ook laat zich zeer wel de reden aanwijzen, waarom Kalvijn het noodig kan geacht hebben Caroli zoo zwart mogelijk te maken. Caroli's beschuldigingen moesten de Hervorming bij de Katholieken, allermeest in Frankrijk, — waar Kalvijn met den geest nog zoo vaak vertoefde, — in zeer kwaad gerucht brengen en de vervolgingen der

---

[1]) Fabri schrijft er van 31 Juli: „Atque ideo iustas lueret poenas longe maiori supplicio dignus."

[2]) „Quod Carolum attinet, hominem neque absolvere, neque damnare possum. Ex aequo enim Calvini accusationem et Caroli repurgationem ignoro, nisi quod dira quaedam legimus appensa in epistola Calvini ad D. Grynæum (die Grynæus, op verzoek van Kalvijn, bij eenige ambtgenooten had rondgezonden), ad quae certe obstupui, necdum intelligo quo spectent. Nihil de his scripserunt Bernates. Nihil ergo de his iudicare possum, nec, si possem, debeo." En niet minder deze van Myconius (Herminjard IV, bl. 266): „Adfirmavit idem (waarschijnlijk Morelet du Museau) Carolum propemodum delyrare, unde quidam devinant, quae facit non bene sibi conscium facere (een onderstelling die natuurlijk bij Kalvijn niet opkomt). Equidem nescioo quid rei sit. Quamdiu fuit apud nos, taliter egit, ut iurassem bonum esse virum."

Protestanten wettigen. Hoe kon de koning van Frankrijk met rust laten een partij, die den eigen grondslag der kristelijke beschaving wegnam. Hoe meer Caroli bleek een nietswaardig persoon te zijn, hoe minder de Katholieken zich op zijn getuigenis konden beroepen [1]).

Ook dientengevolge, door de verwikkeling van deze aangelegenheid met den toestand der Protestanten in Frankrijk, kwam Kalvijn met zijn verzet tegen Caroli in een scheeve positie. Zijne onderscheiding tusschen bijbelsche en konfessioneele orthodoxie ware beter door hem gemaakt in een tijd van vollen vrede. Voor de meesten was zij te fijn, en nam zij zeer natuurlijk den schijn aan van willekeur. In elk geval hadden Farel en Kalvijn, nu zij eens het pleit te Bern hadden gewonnen; nu men hen niet gedwongen had, hunne rechtzinnigheid door het onderteekenen van de oude symbolen te staven, zich kunnen onthouden van alle, van nu aan immers overtollige, polemiek tegen de uitdrukkingen „drieëenheid" en „goddelijke persoon" Deze polemiek moest toch in de gemeenten veel misverstand en verwarring wekken. Juist omdat Caroli wel niet in het gelijk gesteld, maar evenmin de konfessie van Kalvijn te Bern bekrachtigd was [2]), schijnt

---

[1]) In een brief van Myconius aan Bullinger, van 26 Juli 1537, leest men: „Carolum audio receptum in Gallias, quod Rex audierit ipsum reclamare Lutheranis. Nescio si res ita habeat. Illud certum est, Evangelii sectatores non ob aliam causam pejus apud illum audire, nisi quod putat eos non recte sentire de divinitate Christi."

[2]) Indien Kalvijn meende, dat hij te Bern het recht daartoe had verkregen, omdat men zijne konfessie daar zou hebben aangenomen, dan verkeerde hij in groote dwaling. „Et mesmement est venuz à nostre notice que vous, Caulvin, ayés escript une lettre à certain Francoys estant à Basle, disante, que vostre confession (te Bern voorgelezen, zie boven bl. 75) soit esté adprouvée en nostre Congrégation et nous [nos] prédicants avoir ycelle ratifiée, — ce que ne ce constera pas, ains le contraire, [savoir] que vous et Pharel avés adoncque esté consantant et accordant de subsigne la

Bern met zekerheid daarop te hebben gerekend. Van zulk een onthouding bleek niets. Integendeel, de Hervormers van Genève hadden op een kerkelijke vergadering te Gex [1]),

---

nostre faicte au dit Basle, et vous tenir d'ycelle. Dont nous esbaïssons que tachés d'y contrevenir par tels propos, vous prians vous en voulloir déporter. Aultrement, serons contrainct d'y pourveoir d'aultre remède." (Terwijl het adres van dezen brief achter den naam van Farel plaatst: „prescheur de l'Evangile", heet Kalvijn op datzelfde adres: „Lecteur en la Saincte Escripture à Genève." Welke reden Bern mag gehad hebben om tusschen Farel en Kalvijn een onderscheid te maken?)

[1]) In het gebeurde te Gex bezitten wij, naar het mij voorkomt, een kostbare aanwijzing omtrent hetgeen in deze aangelegenheid, en van de zijde van Kalvijn, aan de vergaderingen van Lausanne en Bern zal zijn voorafgegaan. Aangaande hetgeen Caroli tot zijn aanval op Kalvijn c. s. heeft bewogen, zijn wij zoo onvoldoende ingelicht, dat wij elke aanwijzing op prijs moeten stellen. Welnu, indien Kalvijn nog na de vergadering van Bern de menschen lastig viel met zijn polemiek tegen de termen „triniteit" en „persoon;" indien hij dat nog deed, na toch zelf de konfessie van Basel en dus het gebruik van die woorden te hebben goedgekeurd, wat zal Kalvijn dan wel gedaan hebben, toen er in deze zaak nog niets was voorgevallen! Met dat tirannieke dat hem eigen was, heeft hij zeker, waar hij kon, den lieden aan het verstand pogen te brengen, dat men wèl den Vader, den Zoon en den heiligen Geest God mocht noemen, daarnevens Gods eenheid handhavende, maar niet, volstrekt niet van „drieëenheid" spreken. Is het wonder, dat een Caroli de subtiele onderscheiding moede werd, en met andere woorden zeide: Zoo iemand het woord niet wil, het is omdat hij de zaak niet wil. Kalvijn zelf meende wel, dat zijn eigen orthodoxie van te voren vaststond als een rots. „Eo autem gravius hoc nuntio perculsi sumus, quod id ne timere quidem nunquam in mentem venerit," schreef hij na vernomen te hebben, dat de verdenking van Caroli zeer gereedelijk door vele kerken was gekoesterd. Maar welke reden had Caroli, om in dogmaticis een *peccare non posse* omtrent Kalvijn aan te nemen?

vermoedelijk in Augustus gehouden, de oude polemiek hervat en met hunne bijzondere terminologie de vergadering lastig gevallen. Den 13[den] dier maand noodigde de Raad van Bern hen uit, op het grondgebied van Bern hunne bijzondere meeningen over het zinledige van de traditioneele dogmatische termen anderen niet langer „in te scherpen" [1]).

Zij moesten niet wanen, dat, gelijk Kalvijn het wilde doen gelooven, te Bern de konfessie van Kalvijn was aangenomen. Integendeel: Kalvijn en Farel hadden daar juist de eerste Helvetische konfessie, die van Basel [2]), onderteekend, en volgens den Raad van Bern kwam het nu niet te pas, zich aan te stellen, alsof alleen hunne formuleering van de beide geheimzinnige leerstukken door Bern was goedgekeurd. Dit had bovendien zijne gevaarlijke zijde voor de rust der gemeenteleden. Want indien de bijzondere konfessie van Farel en Kalvijn tot standaard van rechtzinnigheid werd verheven, was niemand veilig wanneer hij de rechtzinnigheid dier beide predikanten eens overluid in twijfel trok [3]).

---

[1]) „Nous sommes esté advertis par aulcungs de nous prédicants, tant de la terre de Gex que aultres, que cherches tousjours de leurs inculquer vostre intention et opinion de la nullité des moctz trinité et personne."

[2]) „Quae personarum mentionem continet", zegt Kalvijn zelf in een door hem gestelden brief van de predikanten van Genève aan die van Zurich (30 Aug.), C. R. Th. Ep. I, bl. 119. (Zie straks.)

[3]) De schoonvader van Caroli heeft het ondervonden. Toevallig juist van den 13[den] Aug. is een zeer karakteristieke brief van dien schoonvader, opgenomen in Herminjard's Correspondance (IV, bl. 277). Men had hem gezegd: Gij en uwsgelijken geeft uwe dochters liever aan kettersche vreemdelingen dan aan uwe medeburgers. Daarop was hij boos geworden en had hij geantwoord: Wat? mijn schoonzoon een ketter? Farel is een ketter! Dat woord was hem slecht bekomen. „Desquelles (parolles), schrijft hij, Messieurs de ceste ville (Pontareuse), semblablement la communauté, m' ont prins en cause pour icelles, et en sommes en proucès, en

De officieele vermaning van Bern bleef niet zonder vrucht. Het was dan ook inderdaad hoog tijd, dat het van nu aan zonderling vechten tegen de oude termen: „triniteit en persoon" ophield. Partijkiezen was dringend noodig. Waar moest het met de groote kristelijke leerstukken heen, indien men zich voor hun formuleering aan allerlei haarkloverijen overgaf en elke leeraar zijne eigene redaktie had. Merkwaardig snel is bij Kalvijn de verandering van toon. De zooeven aangehaalde brief van Bern is van 13 Augustus, en reeds den 30sten dierzelfde maand wordt door Kalvijn en de andere predikanten van Genève een brief gericht aan die van Zurich. Dit schrijven, door hem opgesteld, maakt natuurlijk geen melding van de vermaning uit Bern, heeft den schijn van uit de eigen beweging der predikanten te zijn voortgekomen. Maar voor ons, die èn dezen brief èn den brief van Bern van 13 Augustus kennen, is het niet onvermakelijk te zien, met welk een assurantie Kalvijn, alsof hij het nooit uit het oog had verloren, aan die van Zurich verkondigt, wat eerst een groote veertien dagen geleden Bern hem zelf onder het oog had moeten brengen. Bern had geschreven: Vergeet niet dat gij bij ons de konfessie van Basel hebt onderteekend. En nu schrijft op zijn beurt Kalvijn: hoe weinig bang wij zijn voor de termen „triniteit en persoon" blijkt daaruit, dat wij het vrije gebruik van die woorden in de Kerk altijd gewild en de konfessie van Basel hebben goedgekeurd, die den term „persoon" bezigt. Dit is zeker tamelijk naïef [1])! En hoe toevallig, dat wij in de brieven van

---

sorte que en sommes vesneus jeusques là de vous envoyer quérir, pour scavoir de vous comment voulés faire." De brief is namelijk gericht aan Farel zelf, om hem nederig vergeving te vragen. Men kan zich licht voorstellen, hoe weinig dit van harte zal zijn geschied, en hoe groot dus de pressie van buiten zal zijn geweest.

[1]) Brief van Bern aan Kalvijn (13 Aug.): „Nous sommes esté advertis... que cherches tousjours de leur inculquer vostre opi-

Kalvijn over den twist met Caroli nooit een syllabe over die konfessie van Basel vernemen voor en aleer Bern hem met zooveel nadruk aan het onderteekenen van die konfessie heeft herinnerd! Zonder deze handigheid van Kalvijn al te breed te willen uitmeten, mogen wij uit de omstandigheid, dat hij haar noodig achtte, afleiden, hoe sterk een overwicht door Bern werd geoefend; hoe deze machtige steun der Hervorming in Zwitserland heerschte over de gewetens van klein en groot. Kalvijns houding zou waardiger zijn geweest, zou van minder menschenvrees hebben getuigd, wanneer hij ruiterlijk geschreven had: wij voor ons zouden ons liever blijven verzetten tegen de oude termen der katholieke Kerk, maar Bern wil het anders; wij gehoorzamen, omdat die termen geene onwaarheid behelzen, en wij, door te Bern de konfessie van Basel te onderteekenen — een daad, waaraan Bern ons onlangs heeft herinnerd — ons recht tot verzet hebben prijs gegeven. Maar zoo openhartig kon Kalvijn reeds niet meer wezen. In zijn zendbrief aan Grynæus en de andere kollegaas was juist dat gewichtige feit: zijn onderteekening van de konfessie van Basel, die de oude termen gebruikte, verzwegen [1])!

---

nion de la nullité des mocts trinité et personne... Vous avés... subsigné la nostre (confession) faicte au dit Basle."

Brief v Kalvijn aan Zurich (30 Aug.): „Ab eius modi enim vocibus quam non abhorreamus, hinc liquet, quod liberum earum usum in Ecclesia constare semper voluimus et Confessionem Helveticam Basileae editam nobis piam sanctamque videri pronunciavimus, quae tamen personarum mentionem continet."

[1]) Men herleze nu den vroeger aangehaalden brief aan Grynæus e. a. Over de konfessie van Basel daarin geen woord. Daarentegen: „Fratres pronuntiarunt in nostra Confessione nihil improbandum se animadvertisse" „Sycophanta ille (nl. Caroli) in exilium actus est; nos plane absoluti, non a crimine modo, sed ab omni quoque suspicione". Hier is niets niet waar, maar tevens niets, dat de volle waarheid meldt. Kalvijns rechtzinnigheid was te Bern erkend, maar indirekt gelaakt zijn gebrek aan takt,

Nu het dus gebleken is, dat Kalvijns geloofwaardigheid in zijne als historisch bedoelde mededeelingen niet boven elken

---

aan voorzichtigheid, daarin openbaar, dat hij in de jeugdige Hervorming onnoodig een twistappel wierp.

Misschien zeggen wij te weinig. Dat „Nos plane absoluti... ab omni suspicione" was toch eigenlijk te sterk gesproken.

Althans terstond na de synode is de stemming te Bern anders. Eerst, 13 Aug., de weinig vriendelijke brief van Bern over het gebeurde te Gex; bovendien leest men, in dit eigen schrijven van de predikanten van Genève aan die van Zurich (30 Aug): „Proinde non videmus quid in nobis desiderent Aristarchi illi qui nos astute nimis agere cavillantur." Met dat schampere woord Aristarchi moeten de Heeren van Bern bedoeld zijn.

Indien die Heeren Kalvijn en zijne ambtgenooten beschuldigden van „astute nimis agere", hadden zij hem dan kort te voren geabsolveerd „ab omni suspicione"? Dan moet tusschen het begin van Juni en 13 Augustus een volkomen verandering in de stemming van Bern hebben plaats gegrepen: een verandering weinig vleiend voor Kalvijn. Hadden zij hem beter leeren kennen? Reeds meer dan eens hebben wij hem niet vrij bevonden van eenig „astute agere." Deze brief is er een nieuwe proeve van.

Men zegge niet, dat wij Kalvijn niet ten volle aansprakelijk mogen stellen voor hetgeen hij schreef als sekretaris van het kollege van predikanten. Een râture in het nog aanwezige koncept van Kalvijns eigen hand (Openb. Biblioth. v. Genève, Mss. n⁰. 106) bewijst, hoezeer hij zich slechts met moeite bewust bleef van de hoedanigheid, waarin hij de pen voerde. Aan zijn reis naar Lausanne gekomen; de reis, die ondernomen werd tot bijstand van Viret (zie boven); leest men nu: „Calvinus quoque, cum... accurrisset" enz.: alles in den derden persoon; maar dit staat in de plaats van een oorspronkelijke, later doorgehaalde redaktie: „Ego quoque cum illuc... accurrissem," en verder de geheele paragraaf in den eersten persoon (verg. Herminjard IV, bl. 284). Het autographon van Kalvijn vindt men afgedrukt Corpus Reform. en bij Herminjard. De tekst, dien Trechsel geeft in zijne Die Protestantischen Antitrinariër vor F. Socin, Heidelberg, 1839, I, 273, heeft varianten, afkomstig van een latere hand.

twijfel is verheven, zij het ons vergund ten aanzien van de houding van Bern tegenover Caroli op stelliger toon dan in den aanvang van ons onderzoek te spreken. Het komt mij alleszins waarschijnlijk voor, dat de strijd met Caroli in zijn groote trekken het volgende verloop en deze fysionomie heeft gehad:

1º Caroli ziet in de Zwitsersche Hervorming een soort van Nieuw-Katholicisme, gekant tegen misbruiken, maar geroepen en gezind om de oude kristelijke leerstukken te handhaven. Op dien grond omhelst hij de Hervorming.

2º Deze Nieuw-katholieke geest doet hem het vertrouwen verwerven van de Regeering van Bern toen zij voornemens was in hare nieuwe provinciën de Hervorming in te voeren. Hij wordt dus eerste predikant van Lausanne en in een aanzienlijker positie geplaatst dan die aan zijne ambtgenooten in het nieuwe gebied van Bern ten deel viel.

3º Met dien geest bezield, poogt hij van zijne aanzienlijker positie gebruik te maken tot het oefenen van eenig oppertoezicht op de kerken zijner omgeving; ook tot het houden van een wakend oog op Genève, waar Farel en Kalvijn een veel radikaler opvatting van de Hervorming vertegenwoordigen, in zoover als zij, zelfstandig tegenover geheel de dogmatische tra-

---

Is deze brief het bewijs, dat het evangelische: „zijt listig als de slang" niet geheel vergeten werd, hij toont ons tevens, dat Kalvijns geweten niet volkomen gerust was ten aanzien van de wijze, waarop ook door hem tot dusver de strijd was gevoerd. Aan het slot lezen wij: „Plus satis hactenus inter Christi ecclesias odiis et contentionibus certatum fuit. Quibus malis nunquam ita laboratum fuisset, si m u t u o s e c a n d o r e c e r t a t i m o m n e s e x c e p i s s e n t Iam vos per sacrosanctum Christi nomen obtestamur, ut si quid ulla in re a nobis peccari existimetis, eius n o s n e g r a v e m i n i a d m o n e r e" Dit is de welbekende zalvende wijze, die gevolgd pleegt te worden, wanneer men wel gevoelt, dat juist niet alles in den haak is geweest. Bij eenige zelfkennis, had Kalvijn de voorlichting van anderen niet noodig Aan „candeur" laat zijn gedrag te wenschen over.

ditie der Kristenheid, alles onmiddellijk willen putten uit den Bijbel, gelijk zijzelf dien verstaan. Om in dien zin het werk der Reformatie te kunnen bevorderen, verklaren de genoemde Hervormers zich hier en daar tegen de traditioneele formuleering van triniteit en kristologie, en bieden zij den Raad van Genève een geloofsbelijdenis aan, waarin het genoemde Schriftbeginsel krachtig uitgesproken en van de genoemde traditioneele termen gezwegen wordt.

4⁰ Waar moet dat heen? Caroli ziet zijn eigen, Nieuw-katholiek, Hervormingsplan in gevaar en acht het oogenblik gekomen, om het eigenaardige van dat program scherper te doen uitkomen. Hij verkondigt daartoe van den kansel van Lausanne een leer omtrent het gebed voor de dooden (misschien ook omtrent de Mis), die zooveel mogelijk rekening houdt met de behoefte van een gemeente, aan wie het nieuwe geloof van overheidswege is opgelegd.

5⁰ Daarover ter verantwoording geroepen door Viret, straks ook door Kalvijn, den man in wien zich het radikaler Hervormingsprogram belichaamde, houdt hij niet alleen het zoo even vermelde gevoelen over het gebed voor de dooden staande, maar brengt hij den strijd op een ruimer gebied. Men verwerpe desnoods deze of gene Nieuw-katholieke handhaving van oude godsdienstgebruiken, mits men niet rake aan de oude dogmatische termen: triniteit, homoousie enz. en daarmede aan het gezag der oude œkumenische konciliën. Want indien hieraan door de Hervorming wordt getornd, zet zij de eerste schrede op een weg, die tot een volledige breuk met de groote kristelijke overlevering moet leiden. — Farel en Kalvijn worden uit dien hoofde door Caroli wegens hunne geringschatting van die symbolen aangevallen en van Arianisme beschuldigd.

6⁰ Hiermede was de hoofdkwestie uitnemend gesteld. Hadden de oude symbolen normatief gezag, dan was ieder een ketter, die hunne onwaarde staande hield, al zou hij duizendwerven verzekeren, dat hij het dogma aannam, door de

Kerk in die symbolen geformuleerd. Misten zij normatief gezag, dan was ieder vrij, voorloopig om het rechtzinnig geloof te formuleeren gelijk het hem goeddacht, maar weldra ook om als uitlegging van den Bijbel zijne persoonlijke overtuiging uit te geven voor de ware heilsleer.

7⁰ Voor de autoriteiten van Bern kwam de kwestie evenwel niet in dezen afgetrokken vorm, maar veeleer vastgeknoopt aan een personenkwestie. Men had daar niet te beslissen over de vraag, of rechtzinnigheid bestaanbaar was met geringschatting van de oude symbolen, maar of Farel, Kalvijn en Viret, die van deze hunne geringschatting geen geheim maakten, als Arianen waren aan te merken. Dat kon Bern in gemoede niet verklaren. Caroli had zijne beschuldiging van Arianisme gegrond, minder op uitspraken van de beschuldigden, dan wel op deze aprioristische stelling: Wie de formule van Athanasius verwerpt, verwerpt het geloof van Athanasius. In dat apriorisme verviel men te Bern niet. Zoo bleef er geen enkele reden over, om Farel en de overigen Arianen te noemen. Zij ontvangen een attest, dat hunne persoonlijke onschuld bevestigt.

8⁰ Wil dit getuigschrift zeggen, dat Caroli zich bedrogen heeft? In de kwestie de facto natuurlijk ja. Maar evenzeer in de kwestie de jure? In het allerminst niet; zoo weinig, dat Bern den eisch van Caroli aangaande de rechtsgeldigheid van de oude symbolen overnam, door de konfessie van Basel te doen onderteekenen.

9⁰ Maar Caroli had nog iets anders geleerd, dat met de symbolen-kwestie slechts uitwendig samenhing: zijne leer over het gebed voor de dooden (en de Mis). Deze leer wordt als anti-evangelisch te Bern veroordeeld, en hijzelf om deze leer afgezet (ook verbannen?). Kalvijn heeft tusschen Caroli's betrekkelijken triumf en zijne nederlaag op de synode van Bern niet behoorlijk onderscheiden. Caroli's veroordeeling is in geen enkel opzicht een erkenning van de juistheid van Kalvijns beginsel.

10⁰ Het attest van Bern, dat geen melding maakt van Kal-

vijns onderteekening van de konfessie van Basel, stelt door deze zijne onvolledigheid den uitslag van den strijd in een licht, dat niet gunstig genoeg is voor Caroli. Caroli heeft dit zien aankomen. Wij weten thans, dat de Raad van Bern hem in de kwestie de iure gelijk gegeven had en dit niettemin niet uitsprak in het getuigschrift. Wat was van zulk een wankelmoedig lichaam te verwachten?

11° Nog woont Caroli een vergadering van het konsistorie bij, dat de strijdende partijen tot verzoening hoopt te brengen. Het hoopt dit niet zonder eenigen grond. Kalvijn en Farel hebben de konfessie van Basel immers onderteekend: wat zal Caroli dan zijn beschuldiging van Arianisme langer staande houden? Caroli denkt er anders over; wantrouwt misschien, en niet zonder reden, het gebruik, dat Kalvijn van dat terugnemen der beschuldiging zal willen maken; en eer, wegens de mislukte poging tot verzoening, de zaak andermaal voor den Senaat komt, verlaat hij heimelijk in den vroegen morgen de stad, God dankende dat hij haar achter den rug heeft [1]). Bern denkt er niet aan, hem de afreis te bemoeielijken of hem te achterhalen ten einde hem over de grenzen te brengen. Men laat hem gaan.

Deze voorstelling van de zaak zal, vrees ik, eenige verbazing wekken. Men is tot heden zoozeer onder den indruk geweest van de smaadredenen, door Kalvijn tegen Caroli uitgesproken, dat men het met dien Caroli niet ernstig genoeg heeft kunnen opnemen, om de noodige aandacht te schenken aan zijn polemiek tegen de Hervormers van Genève. Ik ben de eerste om toe te geven, dat mijne voorstelling, streng genomen, niet geheel bewijsbaar is. Maar de stukken, waarop zij rust, zijn door mij onder de oogen van den lezer gebracht.

Mijn oordeel over den strijd kan niet onzeker zijn. Caroli

---

[1]) „Je remercie Dieu lequel par sa grâce m'a tiré honorablement d'une bande laquelle de long temps me desplaisait" (reeds hierboven aangehaald).

heeft beter en vroeger dan Kalvijn ingezien, hoe weinig radikaal de Hervorming der zestiende eeuw bereid, of in staat was, te werk te gaan. Kalvijn heeft op het punt der œkumenische koncilien toegegeven en ten aanzien van drieëenheid en kristologie de roomsche dogmatiek eenvoudig overgenomen. Het strekt Kalvijn zeker tot lof, dat hij althans een oogenblik er aan gedacht heeft, zijn godsdienstleer van de overgeleverde dogmatiek te emancipeeren, maar hooger zou hij staan, wanneer hij zijn poging daartoe had volgehouden in weerwil van Bern.

HOOFDSTUK II.

KALVIJNS NEDERLAAG IN 1538.

Indien er ooit een kerkelijke beweging is geweest, die minder dan anderen de leus: soevereiniteit in eigen kring, in het schild heeft mogen voeren, dan is het de Zwitsersche Hervorming geweest, ook in zoover zij door Kalvijn wordt vertegenwoordigd. Zij is verwekt, gevormd, gevoed, op de been gebracht en gehouden door de wereldlijke macht. De invloed, dien het volk onmiskenbaar op die Hervorming heeft gehad, zou zonder beteekenis zijn gebleven, indien de Staat de zaak niet ernstig en aanhoudend ter harte en ter hand had genomen.

Al het belangrijke doet de Staatsmacht. Staatkunde geeft den doorslag. Bern gelast verdraagzaamheid en gelast beeldenstorm, niet naar veranderend geloofsbeginsel, maar naar den eisch der opportuniteit. Bern schrijft aan de godsdienstige beweging hare vaste grenzen voor, wel ver van in dezen het gezag van Schrift of geweten onvoorwaardelijk te erkennen [1]).

---

[1]) Bern aan de Predikanten „im Savoyer Land", in dato 5 Januari 1537, bij Herminjard n⁰. 600: „L'Advoyer, petit et grand Conseil de Berne à tous ministres de la Parolle de Dieu . . . salutation. En apprès vous advertissant estre venuz à nostre notice, comme aulcuns entre vous soyent d'opinion d'ensuivre leur fasson

Tot den Raad van Genève wenden zich de predikanten dier stad, want die Raad moet de kerk van Genève inrichten overeenkomstig Gods woord.

Zij wenden zich tot dien Raad in een fransch stuk [1]), dat onze aandacht verdient, vooral om de vereischten, waaraan in hun oog een goed ingerichte kerk heeft te beantwoorden.

Eerste voorwaarde: Veelvuldige en tevens heilige en eerbiedige viering van het Avondmaal. Met het oog op dat doel is noodig de kerkelijke tucht, de macht der sleutelen: uitbanning van de weerspannigen jegens Gods woord.

Tweede voorwaarde: psalmgezang en openbare gebeden.

Derde voorwaarde [2]): onderwijs aan jonge kinderen, teneinde daardoor 1° de zuiverheid der leer te bewaren; 2° de kinderen in staat te stellen rekenschap te geven van hun geloof en 3° dat geloof in de gemeente voort te planten van ouder op kind.

Vierde voorwaarde: een wet op de huwelijken, ter vervanging van de matrimoniale bepalingen „der pauselijke dwingelandij."

Tot verwezenlijking van die voorwaarden stellen de predikanten de volgende artikelen van kerkelijke „politie" voor aan den Raad, opdat deze moge doen wat des Raads is; d. i.:

---

de faire, touchant les cérémonies et sacraments, en aultre sourte que nous l'avons advisés conformez à nostre réformation de nostre Eglise. Surquoi.. commandons que, en tous endroits, vous ensuivés et observés la réformation et mandement que sur ce avons faict, lesquels nous commis vous communiqueront."

[1]) Bij Herminjard N°. 602. Het moet van de eerste helft van Januari zijn, en wel op grond van (A) in dato 15 Januari van dat jaar.

[2]) „Tiercement, il est fort requis et quasi nécessayre, pour conserver le peuple en poureté de doctrine, que les enffans dès leur jeune eage soyent seullement instruicts qu'ils puyssent rendre rayson de la foy, afin que la sentence de la doctrine évangélique soit diligemment... baillée.. de père en filz.

ze invoere, nadat hijzelf die artikelen zal bevonden hebben overeen te stemmen met Gods woord.

1° De Avondmaalsviering. In beginsel, moet zij plaats hebben elken Zondag. Maar wegens den zwakken toestand der gemeente heeft het den predikanten „goed gedacht," haar voorloopig te doen plaats hebben eenmaal in de maand [1]) in een van de drie kerken, maar altijd voor de geheele gemeente.

2° De kerkelijke tucht. De predikanten zijn van oordeel, dat indien zij in het Katholicisme weldra opgehouden heeft de goede vruchten te dragen, die men er in den aanvang van mocht plukken, dit geweten moet worden aan een misbruik, dat zij wenschen te vermijden. Het Katholicisme heeft namelijk de tucht ontnomen aan de gemeente, en haar opgedragen aan den Bisschop. Daarom slaan zij voor, dat de Raad van Genève benoeme een zeker aantal personen, die een goed getuigenis hebben in de geheele gemeente. Onder die personen zal de stad in wijken worden verdeeld. Die opzieners, want wij zullen het woord bisschoppen nu niet mogen gebruiken: — het maakt vaak zulk een belangrijk onderscheid of men al dan niet een naam aan een vreemde taal ontleent, — die opzieners moeten het oog houden op ieders gedrag;

---

[1]) „Mais," luidt de opportunistische overweging, „pourceque l'infirmité du peuple est encore telle qu'il y auroyt dangier, s'il estoyt si souvent célébré, ayant esgard à cela, il nous a semblé bon que enz." Wat blijft er toch over van dat zoogenaamd nederig buigen voor het gezag der Schrift, wanneer overleggingen van menschelijke wijsheid de werking van dat gezag telkens mogen wijzigen? Men vraagt het zich vooral, wanneer men zich uit Kalvijns Institutio herinnert: „Haec consuetudo quae semel quotannis communicare iubet, certissimum est Diaboli inventum." De weg, die van 52 kommuniën tot 12 leidt, kan toch niet, van 12 tot 1 doorgetrokken, alleen daarom bij Satan uitkomen!

zoodra het ergernis [1]) geeft, er verslag van doen aan een der predikanten, die dan hebben te beginnen met broederlijke vermaning. Baat zij niet, dan zullen zij dreigen met een openlijke aanklacht. Blijft ook die bedreiging zonder uitwerking, zoo zullen zij de zaak voor de gemeente brengen. Als ook dit laatste middel is uitgeput, zullen de predikanten overgaan tot de kerkelijke uitbanning[2]). Die uitbanning had zware gevolgen: uitsluiting van het avondmaal en van allen gemeenzamen omgang met de leden der gemeente; een Paria-toestand [3]),

[1]) „Notable vice" bl. 160; te verg. bl. 161: „Les vices sont ceux que vous aves ouy . . . nommés de St. Paul, et tels semblables."

[2]) Dit belangrijk artikel van kerkelijk strafrecht is zeer slordig gesteld. Allerlei rekbare uitdrukkingen (evenals in art. 19 van de Profession de foi, van 10 Nov. 1536, die de inwoners van Genève zouden bezweren): „ayant l'oil sur la vie et le gouvernement d'un chascun; et s'ils voyent quelque notable vice a reprendre en quelque personne, qu'ils en communiquent avecq quelcung des ministres, pour admonester quicunque sera celluy lequel sera en faulte et l'exorter fraternellement de se corriger.... Et comment tout cela n'a rien proffité, adoncques on cognoëstra s'il veult persévérer...., et lors sera temps de l' excommunier." Hoevele rechtmatige vragen zijn hier niet te doen! Wat beteekent „vie et le gouvernement d'ung chascun?" Wat gold toen als „notable vice?" Wie is het subjekt van „pour admonester?" Wie heeft den kerkelijken ban uit te spreken? Wat, eindelijk, moet er gebeuren, wanneer die opzieners eens juist een predikant zagen vervallen in „notable vice"? Afgescheiden van de vragen, waartoe aanleiding geeft de (opzettelijk?) slordige redaktie van een artikel, dat, om geen instrument van ondragelijke dwingelandij te worden, door de grootste nauwkeurigheid zich moest kenmerken, rijst nog een andere vraag op uit hetgeen hier niet wordt gezegd. Wat, indien bij deze opzieners of bij een hunner gebrekkige waakzaamheid werd gevonden, als gevolg hetzij van nalatigheid, hetzij van medeplichtigheid, in welke mate dan ook? Konden de predikanten, in dat geval, het initiatief nemen?

[3]) „Et qu'il soyt dénoncé aux aultres fidelles de ne converser poënt familièrement avecq luy." Een hardheid, die evenwel niet

waarin de Paria evenwel gehouden bleef „de preken geregeld bij te wonen om voortdurend onderwijzing te ontvangen." Toch zou het kunnen zijn, — en dit geval wordt voorzien, — dat men met die geheele excommunicatie „den spot dreef." Dan, zegt ons dokument, kan de Kerk niets meer doen, maar dan zal de Raad hebben te overwegen, of hij zulk een verachting van God en zijn Evangelie ongestraft mag laten.

Aan de invoering van kerkelijke tucht moet, beweren de predikanten verder, een andere maatregel voorafgaan. Eer een kerk tucht kan oefenen, moet er een kerk zijn, en een kerk, beweren zij (13 Januari 1537), is er nog niet. Men weet niet wie te Genève tot de ware Kerk van Kristus behoort, terwijl er duidelijke blijken zijn, dat velen aldaar zich nog niet bij het Evangelie hebben gevoegd [1]). De predikanten geven uit dien hoofde den Raad in overweging, alle inwoners van Genève te nopen tot een belijdenis van hun geloof [2]), opdat aan het licht trede, wie zich bij het Evan-

---

voortvloeide uit den geest des tijds, want in Farels sommaire van 1534 las men juist. „Mais en toute autre sorte beuvant et mangeant avec luy, pour le gaigner et retirer. Ainsi fault converser avec l'excommunié, en toute charité." Zie Herminjard IV, bl. 161 noot 13.

[1]) Verg. het slot onzer inleiding, laatste noot.

[2]) Herminjard, wiens gevoelen altijd zwaar behoort te wegen, wil in de Belijdenis, waarvan hier sprake is, de Belijdenis in XXI artikelen terugvinden, die wij in Hoofdst. I hebben onderzocht en waarvan Kampschulte en anderen beweren, dat zij reeds den 10den November 1536 door Farel aan den Raad werd voorgesteld (zie boven bl. 29 noot 3). „Peut on admettre," vraagt Herminjard (IV, bl. 162, noot 14), „que, si celle-ci avait été réellement présentée et approuvée deux mois auparavant, les pasteurs n'en eussent pas rappelé l'existence an moment ou ils demandaient que chacun rendît raison de sa foi? Nous croyons, par conséquent, que la Confession de Foi attribuée à Farel n'a été rédigée qu'après la présentation du mémoire du 13 Janvier 1537 (het stuk waarvan hierboven sprake is)." Met allen eerbied voor den zeldzaam nauwkeurigen geleerde, aan wien wij de grootste verplichting hebben,

gelie schaart en wie liever bij het rijk van den Paus blijft.

---

moet ik toch vragen of het doel van de konfessie, waarvan in het stuk van 13 Januari 1537 gesproken wordt, niet een ander is dan het doel, dat Farel zich blijkens den titel met de konfessie der XXI artikelen voorstelde? Deze laatste heet: „Confession de la foy laquelle tous Bourgeois et habitans de Genève et subiectz du pays doivent iurer de garder et tenir." Daarentegen, in het stuk van 13 Januari 1537 wordt gewenscht, „que tous les habitans de vostre ville ayent a fère confession et rendre raison de leur foy (welke die ook zij); pour cognoëstre lesquelz accordent à l'Évangille, et lesquelz ayment mieux estre du royaulme du Pape." Is dus niet de konfessie der XXI artikelen een grondwet, die bezworen; de konfessie van 13 Jan. 1537, daarentegen, een voorstel, waarover gestemd moet worden? Of liever: 13 Jan. wordt omtrent den inhoud der konfessie, die elk burger zal hebben af te leggen, niets vooruit bepaald. Tusschen het denkbeeld, uitgedrukt in het opschrift van de konfessie der XXI artikelen, en het denkbeeld, uitgedrukt in het stuk van 13 Jan. 1537, is een groot verschil, dat gemakkelijk genoeg verklaard wordt, wanneer wij de eerste dateeren van 10 November 1536. Toen duurde de illusie van 21 Mei 1536 (zie slot onzer Inleiding) nog voort; dientengevolge wordt voorgeschreven wat alle burgers gelooven moeten. Twee maanden later is de illusie verdwenen, en zoekt men een verklaring uit te lokken omtrent hetgeen de burgers gelooven willen. Ik geef dit voor niets dan een gissing.

Maar zie hier toch een plaats in La Vie de Calvin van Nicolas Colladon, die er sterk voor pleit (C. R. C. O. XXI, bl 58 vlg):

„Et advint tout ceci l'an 1536 au commencement de Septembre. Mais un peu apres il (Calvin) fut aussi esleu Pasteur. Estant ainsi declaré Pasteur et Docteur en ceste Eglise avec legitime election et approbation, il dressa un brief formulaire de confession et de discipline, pour donner quelque forme à ceste Eglise nouvellement dressée. Il fit aussi un Catechisme .....Et d'autant que lui et ses compagnons Ministres voyoyent que c'estoit un mespris des Sacrements, de recevoir les gens à la Cène, qu'on ne seust (sût) s'ils avoyent renonce aux idolatries et superstitions Papistiques, ils requirent les Magistrats de procurer que le peuple...

Men had te kiezen tusschen Jahweh en Baäl [1]). Erasmus was intijds overleden. Thans was het woord aan Kalvijn en zijne ambtgenooten die, als hij, in het bezit waren van een onfeilbare uitlegging van het Woord Gods. Zij besluiten hun brief met de verzekering, dat het door hen voorgestelde, zoo het bleek met

---

iurast la confession de foy." Colladon onderscheidt dus zeer stellig tusschen „un brief formulaire" (de konfessie, volgens ons, van 10 November 1536) en „la confession de foi (die in den brief van 13 Jan. 1537 is bedoeld)". Tot dezelfde onderscheiding leidt ons verder Kalvijns eigen mededeeling in de voorrede van zijn (latijnschen) katechismus (C. R. C. O. bl. 319): „Iam vero confessionem, solenni iureiurando ab universo populo editam, non sine ratione adiungendam curavimus". Uit het verband blijkt, dat dit een konfessie was, waarin ook de drieënheid behandeld werd. Dat was, gelijk wij zagen, niet het geval in de eerste konfessiën, die van 10 Nov. Er moeten dus twee konfessiën zijn geweest, waarop Kalvijn den eed verlangde; daargelaten of zij beide, dan wel alleen de laatste, ook werkelijk bezworen zijn. Zie ook Beza, Vita Calvini C. R. C. O. XXI, bl. 126: (eerst „doctrinae quaedam formula," daarna „populus coactus ut in christianam religionem . . . paucis capitibus comprehensam iuraret").

[1]) Het recht om een geheele bevolking partij te doen kiezen tusschen het protestantsche en het oude geloof, heeft Kalvijn gepoogd te vestigen op het Oude Testament, dus op een goddelijk bevel, eigenmachtig door hem van toepassing verklaard op het Genève der zestiende eeuw. Men kan het betoog vinden in de voorrede van zijn (latijnschen) katechismus (C. R. C. O. V. bl. 319 vlg.). Die toepassing, ofschoon eigenmachtig, was niet willekeurig. Zijn oordeel maakte hem die tot plicht. Als voorganger der gemeente (dit moet hij dus 13 Januari 1537 reeds geweest zijn, zie boven bl. 28) had hij anders geen rust. „Quare non alia lege pacem ac quietem obtinere cum nostris ipsorum conscientiis potuimus, quam ut solenni professione nomen Christo darent, qui in eius populo censeri, atque ad spirituale sacrosanctumque illud epulum admitti vellent."

Het alternatief: Jahwe of Baäl; Kristus of Belial, werd dan ook niet zonder reden door mij gebruikt. Zij komt voor in, en is ge-

den Bijbel overeen te stemmen, zou worden ingevoerd, niet als vrucht van menschelijk overleg, maar als de eigen wet van het Opperwezen zelf.

Wel had de Raad een soortgelijke verzekering van noode,

---

heel in den geest van Kalvijns Epistolae duae de rebus hoc saeculo cognitu apprime necessariis, uitgekomen te Basel in 1537, te vinden C. R. C. O. V, bl. 323—312. De eerste Epistola handelt de fugiendis impiorum (natuurlijk: der Katholieken) illicitis sacris et puritate christianae religionis observanda; de tweede; De christiani hominis officio in sacerdotiis papalis ecclesiae vel administrandis vel abiiciendis.

De tegenstelling van Jahweh en Baäl, Kristus of Belial komt voor C. R. C. O. V, bl. 246 en bl. 297. De oud-testamentische vergelijking van afgoderij met fornicatio wordt toegepast op het Katholicisme, bl. 248. Ook 1 Cor. 8: het eten van afgodenoffers doet natuurlijk goede diensten. Zie bl. 250. Kalvijns afschuw van de katholieke religie, waarin hij was opgevoed, gaat zoover, dat hij schrijft (bl, 252): „hoc modo inter nos, quod dico, prius constiterit, nullum usquam in gentium superstitionibus magis execrabile exstitisse sacrilegium, et quod veram pietatem vel opprimeret gravius, vel contumeliosius afficeret, quam sunt hodie nonnulla quae passim in regno papae visuntur." Daarom: geenerlei gemeenschap met het papisme, van welken aard ook, zelfs niet in uitwendige dingen. Er waren er genoeg, die hem, den „intransigent" bij uitnemendheid, om zijne gestrengheid uitlachten. „At mihi (bl, 266) sane videre iam quosdam videor, frivolam intempestivamque hanc meam morositatem irridentes, qui rem non ita magni ponderis perinde urgeam, ac si in eo cardine tota religionis summa verteretur." Maar het brengt Kalvijn niet tot andere gedachten: „Eos igitur omnes hortor, primum, ut omni contentione posita, secum despiciant, num pro facili levique delicto sit ducendum, quo Paulus (1 Cor. 10, 20 sqq.) Dominum ad pugnam provocari, quo adversus Christum peccari, quo mensae daemoniorum communicari, quo Christi mensam repudiari tradit."

Even onverbiddelijk is de tweede brief: de sacerdotio papali abiiciendo, waaruit slechts dit eéne (bl. 302: „Iam neminem fore

want de predikanten voorzien groote moeielijkheden bij de toepassing dezer artikelen [1]).

In de hoofdzaak nam de Raad den voorslag aan. Hij dekreteert een kerkordening en een geloofsbelijdenis [2]). Op eén punt was er afwijking: Het Avondmaal zou slechts vier maal in het jaar worden gevierd. Voor het overige, theoretisch, volledige overeenstemming tusschen Raad en predikanten. De toekomst moest leeren, of deze overeenstemming in de theorie bestand zou zijn tegen het verschil, dat zich gewoonlijk openbaart bij de waardeering van de bijzondere gevallen, waarin de theorie moet worden toegepast. Konflikten waren het eerst te verwachten naar aanleiding van het artikel, betreffende de kerkelijke tucht. Het natuurlijk ver-

---

existimo, cui quidem in aliqua frontis particula pudor haereat, qui conscientiae innocentiam in tenendis profanis illis sacerdotiis testari ausit: quorum quae purissima videntur, tantum exsecrabilis nequitiae secum trahunt."

[1]) Het laatste artikel in dit schrijven betreft den katechismus, dien de Raad alle kinderen moest doen leeren. In Januari of Februari werd uitgegeven de „Institution puerile de la doctrine chrestienne", opgesteld door Kalvijn; het geschrift, waarvan onlangs de fransche tekst is teruggevonden. De onderwijzing is vervat in vragen en antwoorden. De vrager heet „Le Maistre", Het kind noemt hem evenwel zoo niet, maar, althans na de eerste vraag, „mon père."

Het zou ons te ver voeren wanneer wij dezen katechismus uit een pedagogisch oogpunt wilden kenschetsen. Alle godsdienstige vrageboekjes gaan, in mijn oog, aan het groot en onverantwoordelijk euvel mank van het kind te doen van buiten leeren wat het gevoelen moet. Le Maistre. bijv. „Sens tu par cela aulcun amendement de vie?" Lenfant „Ouy... aussi ie sens l'augmentation de ce bien en moy" en elders. Zie C. R. C. O. XXI, bl. 101—114. — Eigenaardig, bl. 113: Le Maistre: „Par quelles paroles deffend il linjure de la femme et des enfans"? Lenfant „Ne fais point paillardise." Reeds op bl. 105 wordt het kind onderricht omtrent de kerkelijke tucht (administration des clefz).

[2]) In dato 16 Januari.

langen van den Raad, om de rust der bevolking, en het even natuurlijk verlangen der predikanten, om de zuiverheid der gemeente te verzekeren, moesten tot botsing leiden. De bevolking toch betoonde weinig opgewektheid om de konfessie te bezweren [1]). Straks kwamen Anabaptisten en Kata-

---

[1]) Verg. A. Roget, l'Église et l'État à Genève. Beza: „Quod etsi non pauci recusarent (het bezweren der konfessie) dedit tamen Dominus XX Julii anno 1537, ut palam praeeunte publico scriba, a Senatu Populoque Genevensi in christianae religionis et disciplinae simul capita iuraretur." Dit is overdrijving, zie (A) In dato 29 Juli 1537. Toen besluit de Raad: „que lon donne ordre faire que tous les dizenniers amerront leurs gens dizenne par dizenne en lesglise Saint-Pierre et la leur seront leus les articles touchant la Confession en Dieu et seront interrogues sil veulent cela tenir, aussi sera faict le serment de fidelite à la ville." Ook toen was men nog niet gereed. Inderdaad, hoe kon men verwachten, dat vrije burgers zich zouden laten knellen tusschen het dilemma: òf de konfessie bezweren, òf in ballingschap gaan? Want met niets minder werd gedreigd; zie (A) In dato 12 Nov. 1537. De ware toedracht der zaak is deze. 16 Januari: In beginsel wordt tot het doen bezweren der Artikelen besloten; 1 Maart: Item des articles l'on advise de suyvre le mieulx que se porra (A); 17 Maart: Des articles. Az estes resolus que lon doibge aller par les maisons et leur proposer les dits articles et il doibge assister un sindique accompagnes du capitaine. 1 Mei: Item des articles lon advise de suyvre le mieux que se porra; 20 Juli: Eed van eenigen; 29 Juli: Na herhaalde aanschrijving, weder eed van eenigen; 19 September: Beaucoup ne sont point venus iurer; 30 Oktober: Calvinus a propose que aulcungs hont iure la mode de vivre, les aultres non; ja, 12 Nov.: Hier furent demandes les gens dizenne par dizenne quil (qui) navoyent encore fait le serment de la refformation et plusieurs veinrent et des aultres non (A). Men was er 12 Nov. dus nog niet. Het ging waarlijk niet van harte Den 11den Nov. was een geheele straat niet opgekomen om te zweren. — Men kan de krisis reeds voorspellen. Verg. A. Roget, t. a. p bl. 12 vlgg. Ziehier daarentegen het stichtelijk verhaal van Staehelin (t. a. p. bl. 127; zelden heeft een geschiedschrijver meer dan hij het gelaat der dingen

baptisten, Wederdoopers en Voorstanders der Onderdompeling, de moeielijkheden vermeerderen. Den 13den Maart 1537

---

onkenbaar gemaakt): „Zuerst die Rathsmitglieder selber beschworen die Confession. Dan traten die Bürger in ihrer vollen Zahl herzu je zehn und zehn und thaten dasselbe." Dyer, ofschoon veel minder optimistisch, valt in een andere dwaling: „The oath taken by the people towards the close of the previous year to observe the confession had been administered collectively; but now Calvin succeeded in persuading the government that it should be offered to them individually. This ceremony accordingly took place in St. Peter's church, on Sunday the 29th of July, 1537 and following days" (bl. 74 vlg.); geheel in strijd met de door ons aangehaalde berichten. A. Ruchat durft schrijven: „Les magistrats (IV, bl 440) de Genève avaient pris toutes les mesures possibles à la prudence humaine pour établir leur réformation sur de bons fondements. Cependant divers mauvais esprits . . éclatèrent et excitèrent des troubles l'an 1537. Le sujet de leur mécontentement fut la confession de foi, . . . qui avait été imprimée et publiée, et reçue généralement par toute la bourgeoisie." Zelfs Kampschulte (bl 290) oordeelt nog te gunstig. „Es kamen hie und da Fälle von Widersetzlichkeit vor; indess der Rath liess sich nicht wankend machen und nach einigen Wochen (uit deze uitdrukking zou men waarlijk niet opmaken, dat een zaak, 20 Juni begonnen, 12 Nov. nog niet haar beslag had ontvangen; zie dan ook daartegen bl. 300 bij Kampschulte) wurde das Geschäft der Eidesleistung als in der Hauptsache erledigt angesehen. Von der grossen Menge war scheinbar der Eid mit vielem Eifer geleistet worden." De historici zijn waarschijnlijk op het dwaalspoor geleid door de onware verzekering van Kalvijn zelf, in 1538 afgelegd in de voorrede van zijn (latijnschen) katechismus (C. R. C. O. V, bl. 320); „Quae erat postulati nostri aequitas, facile impetravimus, ut plebs decuriatim convocata in confessionem istam iuraret. Cuius in praestando iuramento non minor fuit alacritas quam in edicendo senatus diligentia." Sommigen, gelijk Kampschulte, bl. 290 n. 2, hebben wel overdrijving, maar niet de volkomen onjuistheid van deze verklaring vermoed. Wie kon dan ook a priori denken, dat Kalvijn in 1538 zoo bezijden de waarheid zou voorstellen wat eerst in 1537 had plaats gegrepen!

vind ik ze het eerst in de Régistres du Conseil vermeld. Ook Colladon's Leven van Kalvijn plaatst de eerste aanraking van Kalvijn met de Anabaptisten in het begin van 1537; Beza, in zijn Vita, het eerste dispuut met de Anabaptisten op den 18den Maart van dat jaar. De Raad is terstond tamelijk bevreesd voor hun invloed, en heeft dus liever niet, dat zij in het openbaar disputeeren [1]: de geesten waren te Genève nog niet sterk genoeg, om het te verdragen. De ontvouwing van hunne gronden kon wel eens gevaarlijk werken [2]. Zij zullen daarom gehoord worden in den Raad der Tweehonderd. Een oogenblik geeft men toe aan Farel, die er op staat, dat zij in het openbaar worden gehoord, en een openbare diskussie grijpt plaats [3].

Maar men komt op de inwilliging terug. Voortaan geen theologisch colloquium meer in het publiek. Men acht het veiliger, hen met verwijdering uit de stad te bedreigen, en Farel aan te zeggen, dat hij zich van alle diskussie met hen onthoude [4]. Toch worden hunne „dwaze" stellingen door den Raad gevonnisd, die zich genoeg op de hoogte achtte, om ze in strijd te noemen met de H. Schrift.

Alacritas? Dezelfde Kalvijn die dit in '38 schreef was 30 October '37 naar den Raad gegaan en zijn spreken was aldaar op de volgende wijs genotuleerd: „Calvinius a propose que question se porrait engendrer entre les citoyens a cause que aulcungs hont iure le mode de vivre, les aultres non," Alacritas? En 12 November beslist de Raad, que leur (die den eed weigeren) soit faict commandement que sil ne veulent icelle refformation iurer qu'il vuydent la ville et allent aultrepart demorer ou il vivront à leur plaisir."

[1]) „ pour la tendreté des esprys"

[2]) (A) In dato 14 Maart

[3]) (A) In dato 14, 16 en 17 Maart.

[4]) (A) In dato 18 Maart: „Icy est este mys en avant le propos de la dispute et pourceque cest chose plustot engendrant different et diverses opinions que union et plustot faire vaxiller a la foi que estre ferme... est arreste que des icy en avant icelle dispute cesse.

Uitgenoodigd om God vergeving te vragen en tot Hem terug te keeren, geven de Anabaptisten ten antwoord, dat zij niets terugnemen, tenzij men hun het bevel der Schrift toone, dat jonge kinderen gelast te doopen!— Wat daarop de Raad heeft geantwoord, meldt de geschiedenis niet, maar wel, dat hij voortaan den broedernaam hun onthoudt [1]). Nadat zij betuigd hebben, in hun geweten geen vrijheid te vinden tot het verloochenen van hun leer, worden zij den 19den Maart 1537 ten eeuwige dage verbannen verklaard [2]).

Dit kostte den Raad minder moeite dan het voltrekken van het vonnis. Na dien 19den Maart verdwijnen de ketters niet. Er schijnt veeleer een zekere wending in hun voordeel plaats te grijpen. Men schijnt zelfs in den Raad te meenen, dat de predikanten ten hunnen aanzien overdrijven [3]). Den 20sten Juli komt een Katabaptist, Collogny, nog vrij met de bedreiging van een jaar lang op water en brood te zullen worden gezet [4]); een bedreiging, waarom hij zich niet veel bekreund schijnt te hebben. Althans den 27ste dierzelfde

---

Au surplus que lon leur dye que il se retirent de nostre ville, ... et dire a Mr. Guillaume que des icy en la il ne entre en telle dispute sans nostre sceu (su) et que iamais lon ne doege (doive) oyr tels catabaptistes ny leurs consors.

[1]) (A) t. a. p. „Nota que premierement lon les appelloit freres mais puisque ils sont dissonans a nostre esglise que lou ne les y appelle plus car il ne veulent prier avecque nous."

[2]) „Hont respondu (nl. de Katabaptisten) que leur conscience ne leur porte de tenir aultrement que ils tiennent. Pourqouy est pronunce ilz soyent perpetuellement bannys. (Hierboven reeds aangehaald in een ander verband.)

[3]) In dato 13 Juli: „Mr. Coraulx (de oude, blinde kollega van Kalvijn) est este icy et remontra certaines choses et luy sont faictes les remonstrances de ne blasmer point ainsy les choses que ne sont pas, mesmement qu'il parle des Katabaptistes desquels ne nous apparoit en facon que soit."

[4]) „Que lon le face ... comminations que ... le mettra pour ung an entier en prison en pain et eaue."

maand wordt zij herhaald en Collogny vermaand, niet om met zijn ketterij God niet langer te beleedigen, maar om daarmede de predikanten niet langer te „bedroeven" [1]). Ook nu wordt blijkbaar de hand niet gehouden aan het besluit: den 7den September [2]), den 5den Oktober [3]) nieuwe klachten van de predikanten over de Katabaptisten. Geen wonder, dat Farel ongeduldig begint te worden [4]). Wat baatte het hem en Kalvijn, dat de Raad had ingestemd met hunne konklusiën van 13 Januari; de konfessie en de artikelen had bezworen, en dus beloofd had de kerkelijke tucht te handhaven, wanneer tegen het einde van dat jaar ketters, door den Raad zelf veroordeeld, nog niet anders gestraft werden dan met machtelooze bedreigingen. Op die wijze werd het gezag der predikanten bij den Raad tot een schijn, bij de bevolking tot eene aanfluiting.

De arme Raad bevond zich tusschen twee vuren: òf ontstemmen de predikanten, òf ontstemmen een vrije bevolking, niet gesteld op inkwisitie en geloofsdwang. De Anabaptisten te treffen was licht werk. Maar wat, indien de geheele stad, in het geheim of openlijk, medeplichtig was aan het verzet tegen de predikanten! Daarbij kwam, dat dit ketterrichten en op-

---

[1]) „De Collognye (want de spelling blijft zich niet gelijk) est arreste luy dire quil se souvienne de larrest sur luy faict et quil ne contriste point les prescheurs; autrement sera mys larrest en exequution sur luy." De zielloosheid van den Raad, gelijk men ziet, is groot.

[2]) Herminjard IV, bl. 298 en aldaar noot 6.

[3]) (A) In dato.

[4]) In zijn brief aan Fabri (Herminjard t. a. p): „Heri coram Senatu egimus de perturbatoribus reipublicae christianae. Sed, ut vides, qui nescio quid moliuntur in sui et aliorum ruinam partes tuentur nocentes paci et aedificationi. Sane mini videretur expedire ut omnes fratres sedulo admonerent omnium quorum opus est hic cessantes in tam gravi negocio, nam miseri .. indormiunt: excitandi sunt.

leggen van eeden Bern niet bijzonder aanstond. Het zou spoedig blijken.

Welk een opschudding bracht het te weeg, — daar de gemoederen toch reeds aan het gisten waren; nadat maanden achtereen de Raad met taai geduld bij tientallen een deel der bevolking naar St. Pierre had gedreven, om het getal dergenen, die de konfessie hadden bezworen te doen toenemen; terwijl in weerwil daarvan velen, en van de aanzienlijksten, den eed bleven weigeren, — toen twee gekommitteerden van Bern, in November naar Genève gekomen, zich aan een maaltijd, in tegenwoordigheid van velen, zelfs van den syndikus Curtet, het woord lieten ontvallen:

„Zij die de konfessie gezworen hebben, zijn meineedigen;" [1]) met andere woorden: de geheele eed is een vertooning; het volk kan niet meenen, wat het zweert!

Koren op den molen van de oppositie [2]). Wat vermochten Farel, Kalvijn, de geheele Raad, zonder en tegen Bern?

Hun kerkelijke politiek te Genève moest daarom eerst haar pleit winnen te Bern. Farel en Kalvijn spoeden er heen.

Met welk gevolg? Wij hebben vooreerst de lezing van Kalvijn, medegedeeld in de notulen van het konsistorie. Zij hadden te Bern het woord van de Berner gekommitteerden overgebracht. De Raad van Bern had daarop de konfessie, die men te Genève deed bezweren, gezien en zeer goed gevonden. Eindelijk had de Raad nieuwe gekommitteerden gekozen, die te Genève publiek zouden komen aanzeggen, dat het woord der vroeger gekommitteerden volstrekt niet gesproken was in naam van den Raad [3]). Wel neen! — Fraaier kon het niet.

---

[1]) (C) In dato 26 November. Herminjard IV, bl. 329 noot 14.

[2]) Tegen 4 December schreef Grynæus er al over aan Kalvijn; „de conatibus improborum apud vos valde dolet".

[3]) (C) In dato 10 December. Men mag dus aannemen, dat Kalvijn en Farel den 9de uit Bern waren teruggekeerd.

Maar wij hebben ook brieven van den Raad van Bern. De eerste is van 6 December en aan den Raad van Genève gericht. Bern heeft gehoord door de gekommitteerden, die onlangs te Genève waren geweest; dus door de twee, die het harde woord hadden gesproken; en ook langs anderen weg, dat er oneenigheid was gerezen te Genève ter oorzaak van „de konfessie", zoodra deze was gedrukt en uitgegeven. Ook andere dingen had Bern gehoord, waarover het, gelijk over het eerste, zeer bedroefd was. Bern zal een nieuw gezandschap zenden, om de geschillen bij te leggen, en beveelt inmiddels onderlinge verdraagzaamheid aan op zeer ernstigen toon [1]).

Ziedaar alles! Hetgeen Bern bij monde van Kalvijn heet te zeggen, is afdoende; hetgeen Bern op hetzelfde oogenblik werkelijk zegt, laat alles in het midden. Waarom heeft de Raad van Bern niet in dezen brief aan den Raad van Genève geschreven: Trekt u het zeggen onzer gekommitteerden niet aan! Het was een los daarheen geworpen woord. Het droeg geen officiëel karakter?

Het tweede schrijven van Bern [2]) is de Instruktie aan de nieuwe gekommitteerden, die de vorige brief beloofde. Het is van den 8sten December en gesteld in het duitsch of liever in een brabbeltaal, die duitsch bedoelt te zijn. Dadelijk te begrijpen is alleen, dat de gekommitteerden de rust te Genève moeten trachten te herstellen, en dat Bern de konfessie goedkeurt. Waar de Instruktie op die kwestie van den meineed komt, is zij tamelijk duister [3]). Waarschijnlijk moesten

[1]) C. R. Th. Ep. I, bl. 130.

[2]) t. a. p., bl. 131.

[3]) Ziehier hetgeen daarop betrekking heeft: „Ir soellend ouch jhnen fürhalten mitt guten geschickten und tugenlichen Worten als jr woll thun koennend den miszverstandt das ettich vermeint in obangereckter Confession standind die X gebott, so sy nun die Confession schwerind werdind sy meyneidig etc. das soellend jr jnen ussreden und erlüteren, das es die meyning nitt het etc."

de gekommitteerden, naar de bedoeling van den Raad, tot de oppositie te Genève het volgende zeggen: wanneer gij, (gelijk dan ook werkelijk het geval was) beweert: „aan de konfessie trouw zweren, is trouw zweren aan de Tien Geboden, die in de konfessie staan vermeld, en dat kunnen wij immers niet doen, daar wij zwakke menschen zijn en vooruit weten, dat wij toch niet al de Tien Geboden zullen houden; waartoe dus een valsche eed afgelegd?" — wanneer gij, oppositie, dat zegt, dan berust uwe redeneering op een misverstand, want die beteekenis heeft het zweren van de konfessie niet.

Kan men het onmiskenbaar verschil tusschen den brief van 6, en de Instruktie van 8 December verklaren door aan te nemen, dat Farel en Kalvijn nog niet waren aangekomen, toen de brief van 6 December werd verzonden? Wanneer men bedenkt, dat de scriba van het konsistorie te Genéve reeds 10 December hun rapport omtrent het te Bern verhandelde notuleert, dan moeten zij dienzelfden dag of daags te voren teruggekomen, dus minstens 7 December uit Bern vertrokken zijn, en daar althans den 6de hebben vertoefd.

Het bezwaar, dat het harde woord van de eerste gekommitteerden niet in den brief van 6 December wordt gedesavoueerd, blijft niet alleen, maar verkrijgt dubbel gewicht, wanneer men weet, dat ten slotte de Instruktie van 9 December een doode letter bleek te zijn. „Die potten sind nit verritten", leest men in een post-scriptum van de Instruktie; de boden of gezanten zijn niet weggereden. Hugues Vandel, te Genève woonachtig en aldaar een tegenstander van Kalvijn, nu tijdelijk te Bern, had den Raad dier stad verzekerd, dat een nieuw gezantschap overbodig was, omdat de rust te Genève was hersteld! Het heeft veel van ironie [1]). Een

[1]) Kalvijn zelf had later (12 Jan. 1538) ook dien indruk (in zijn brief aan Bucer): „verum, ut intelligas quam serio, audita levi quadam obscuri rumusculi aura, quo res bene pacatae ferebantur, protinus (legati) revocati sunt" C. R. Th. Ep. I, bl. 138.

woord van Berns gekommitteerden had een bestaande gisting ernstiger evenredigheden doen aannemen Met een enkelen regel kan de Raad van Bern dat woord krachteloos maken. Die regel is geschreven, maar wordt niet verzonden omdat de oneenigheden voor het oogenblik zijn bijgelegd! Wat, deed dat hier ter zake? Het kwam er voor den Raad gelijk voor de predikanten op aan, te weten, of Bern den eed, dien de predikanten verlangden, al dan niet voor een vertooning hield.

Zonderling is het bovendien, dat de Instruktie gelast een misverstand te bestrijden, dat bij de burgerij van Genève was gerezen, terwijl de Instruktie, zoo zij inderdaad den wensch van Kalvijn, het doel van zijn reis, wilde vervullen, de verkeerde opvatting had te bestrijden, niet van die burgerij, maar van Berns eigen gezanten.

Hoe het zij, de Instruktie bleef voorloopig doode letter en den 9den December berichtte de Raad van Bern aan dien van Genève, wat wij uit het post-scriptum der Instruktie reeds weten! [1])

Dit bericht van Bern, dat den 13den December in den morgen te Genève aankwam, wekte daar natuurlijk groote teleurstelling, zoodat men het zelfs noodig vond, Farel andermaal naar Bern te zenden, thans evenwel zonder Kalvijn. Daarop ging den 28ste dierzelfde maand een nieuwe brief

[1]) „Nous avions desia ordonne et esleuz nous ambassadeurs pour aller ver vous suivant ce que le VI de ce moys nous avons escript lesquels demain feusent partir si ne feust le rappourt que Huge Vandel nous a faict disant que vous esties en bone tranquillite. Dequoy summes tres jojeulx. Sur ce avons retenuz nostre ambassade. Ce neanmoings vous prions et admonestons de tousiours tascher a civile vorre chrestienne union: ce faisant vous feres vostre prouffit et honneur lequel a promover serons tousiours prests aydant Dieuz auquel prions que vous ayt etc." De datum: „Dimanche IX Decembris" is ook al bevreemdend. Had de Raad zitting, of deed de Raad officieele brieven schrijven, op Zondag?

van den Raad van Bern aan dien van Genève. In de hoofdzaak meldt die brief wat ook de Instruktie van 6 December bevatte [1]). Een direkt desavoueeren van hetgeen de Berner gekommiteerden te Genève hadden beweerd komt dus ook in dezen brief niet voor. Farel en Kalvijn moesten zich tevreden stellen met de officieele mededeeling, dat de predikanten te Bern de Geloofsbelijdenis, die te Genève zooveel onaangenaamheden veroorzaakte, bevonden hadden in overeenstemming te zijn met Gods woord.

Wat kon zulk een flauwe steun baten? Te Genève neemt de ontevredenheid toe met den dag. Sommigen laten zich reeds vrij sterk tegen de predikanten uit, die voor als nog door den Raad worden beschermd [2]). De Anabaptisten steken het hoofd stouter op [3]). De krisis kan niet lang meer uitblijven. Wanneer de predikanten niemand tot de gemeente wilden rekenen die hunne konfessie niet had bezworen; derhalve niemand tot het Avondmaal wilden toelaten die deze voorwaarde niet had vervuld, dan moest de Raad van Genéve zich spoedig geplaatst zien voor de vraag, of hij bereid was tot elken prijs dien eisch der predikanten te handhaven; dan moest de Raad weldra te kiezen hebben tusschen de orthodoxie en de rust der bevolking.

De krisis nadert. Donderdag den 3[den] Januari komen Farel,

---

[1]) „Avous icelle Confession en parthye (?) regardée, aussy la communiqué à nous prédicans, lesquels nous ont rapourte, en plain Conseil, que icelle est selon Dieuz et la Saincte Escripture et par ainsy conforme à nostre religion."

[2]) (A) In dato 1 Januari 1538 „Ici est raporte comment Claude Seres a parle a S. Gervais devant plusieurs gens que M_e G. Farel soit meschant"; t. a. p. in dato 2 Januari „Icy est este parle des iniures quaulcungs hont publie par la ville contre les predicants. Est arreste que iceulx soyent suyvus devant M. le lieutenant par iustice et iustice faicte".

[3]) Brief van Farel aan Libertetus, C. R. Th. Ep. I, bl. 145.

Kalvijn en Corauld den Raad hun voornemen mededeelen, om op den aanstaanden Zondag het Avondmaal te bedienen en dan allen uit te sluiten, die den eed hebben geweigerd. Omtrent dit plan wenschen zij evenwel vooraf het gevoelen te vernemen van den Raad, die zelf besluit de zaak te brengen voor den grooten Raad der Tweehonderd.

Dit geschiedt reeds den volgenden dag, Vrijdag 4 Januari. De beraadslaging is kort; de uitslag niet bevredigend voor de predikanten. Er wordt besloten, dat „het Avondmaal aan niemand zal worden geweigerd." Maar tevens worden zij, die de Belijdenis nog niet hadden bezworen, aangemaand dit te doen [1]. In het allerbelangrijkste valt dus de Raad de predikanten af. Het is een voorteeken van hetgeen volgen moet, wanneer de verkiezingen, die den 3den Februari zullen plaats grijpen [2], eens niet uitvallen in den geest der predikanten. En dit blijkt werkelijk het geval. Tot s y n d i c s voor het jaar 1538 worden gekozen mannen, van wie Kalvijn nog minder dan van de overigen heeft te hopen [3]. Al wordt de schijn nog in acht genomen, op de goede gezindheid van de Regeering

---

[1]) In dato 4 Januari: „Et est sus icelle parle denvoyer querre (chercher) aulcungs non accordans de la dite confession, nommement G. des Clez Mathieu Malich Pierre Ameaulx pour les exorter a faire selon le cours commung. Item est parle que les predicants disent que bonnement ils ne porroient donner la sene aux contrarians a lunion. Est arreste que lon ne reffuse la sene a personne"

[2]) Met het oog daarop hielden „Farel Caulvin et Corald une belle admonition" in den Raad. — De aanteekeningen van (A), die ons zoo levendig verplaatsen in den konfessioneelen strijd dier dagen, worden aangenaam afgewisseld, in dato 22 Jan., met het bericht, dat aan de chirurgijns vau Geneve vergund is „de faire lanathomie... attendu que cela tend a chose necessaire au corps humain."

[3]) Herminjard IV, bl. 361 noot 2. Den 4den Febr. was ook de kleine Raad vernieuwd in denzelfden geest. Amy Porral, de bijzondere vriend van Farel, was niet herkozen.

ten aanzien van de predikanten valt niet langer te rekenen [1]. De ambtgenooten te Bern geven niet langer hun steun [2]. Van die zijde zelfs geen blijk van vertrouwelijkheid [3]. De toestand wordt door Kalvijn geschilderd als allertreurigst. Hij zou een lang verhaal moeten doen, wilde hij dien geheel beschrijven. en durft zelfs niet alles, wat hij op het hart heeft, aan het papier toevertrouwen [4]. Het herstel van de kerkelijke tucht kan hij niet verkrijgen; den kerkelijken ban evenmin als de verdeeling der Gemeente in parochiën: een verdeeling, voor het toepassen der excommunicatie zoo onmisbaar [5]. Men wil hem en zijne kollegaas wel als predikers, maar niet als herders, niet als geestelijke leidslieden en tuchtmeesters [6]. Maar dit een en ander is het ergste nog niet.

Veel wordt door Kalvijn en Farel [7]) geweten aan Bern, aan zijn Raad, aan zijne predikanten [8].

Wat was het geval? Kalvijn vertrouwt den Raad noch de

---

[1]) Brief van Grynæus (Herminjard n°. 682): „Video, Senatus est non syncerus".

[2]) t. a. p. „Video, praesidium a vicinis Bernatibus non est fidele."

[3]) Kalvijn aan Bullinger (N°. 685): („Lutheri responsio) qualis sit, nondum rescire potuimus. Quae, ob propinquitatem, ecclesia nobiscum omnia posset opportunissime communicare, nullo unquam apiculo nos dignata est." Het antwoord van Luther was reeds 26 Jan. te Bern ontvangen, en 21 Febr. had Kalvijn het nog niet gezien.

[4]) t. a. p.

[5]) t. a. p.

[6]) „Quemadmodem enim fertur confusanea haec administratio, vulgus hominum concionatores nos magis agnoscit quam pastores." Herminjard IV, bl. 368.

[7]) Zie zijn brief aan Pellican; bij Herminjard N°. 686.

[8]) Onder dezen was Megander sedert December 1537 niet meer (men had hem afgezet), maar Sebast. Meyer en P. Kuntz. Vooral de laatste had van Anabaptisme verdachte predikanten durven begunstigen: „Conzenus autem (Kuntz), schrijft Kalvijn aan Bucer (12 Januari 1538), qualis sit, vix audeo effari... Farellus narrat, se nunquam vidisse beluam rabiosorem, quam illum novissime expertus

predikanten; maakt zich niettemin telkens illusiën omtrent de mate, waarin Bern hem zal steunen; ziet zich dan natuurlijk telkens bedrogen, en wijt dit, even natuurlijk, niet aan de kortzichtigheid van eigen optimisme, maar aan de onbetrouwbaarheid van Bern. Niets kon voor de eerste ontwikkeling van de Hervorming te Genève ongelukkiger treffen, dan de „incompatibilité d'humeur" tusschen de grootste protestantsche macht en den grootsten protestantschen theoloog in Zwitserland [1]. Die macht was duitsch; die theoloog fransch!

---

est. . . Iudicio quidem nos ab eo vehementer dissidere fateor, nam quos ad Verbi ministerium erigit, dignos esse judicamus qui in patibulum tollantur". . . . De ontstemming was niet weinig toegenomen door het volgende: „Omnibus . . ministris qui vicinis ecclesiis (in het Waadtland) praesunt, interdictum fuit, (van wege Bern) si quid haberent negotii nobiscum aut ullo modo communicarent . . . Et id Conzeno acceptum referimus. —" „Cette mesure violente, schrijft Herminjard, qui contrastait si fort avec l'approbation donnée récemment par les Bernois à la Confession de foi de Genéve, peut s'expliquer de la manière suivante. Berne voulait tout à la fois témoigner son mécontentement à Genève, qui soutenait avec une fermeté inattendue ses droits de juridiction, et imposer aux pasteurs romands de son ressort une prompte obéissance à l'édit qui prescrivait l'introduction des cérémonies bernoises dans tout le territoire conquis en 1536. Le synode assemblé à Berne le 17 Dec. 1537 avait été précisément convoqué pour réaliser cette unité des cérémonies. Nous manquons de détail sur ledit Synode, mais on peut supposer que Farel, qui y fut appelé, avait revendiqué pour les Églises du pays de Vaud le droit de conserver les rites admis dès leur fondation." In een brief van 14 Jan. aan Fabri zegt Farel omtrent deze uitsluiting nog nader: „Colloquia nostra fratribus sunt interdicta et fratrum nobis, scilicet iusserunt praefecti, ne enz."

[1]) Voor de waardeering van de betrekking tusschen Bern en Kalvijn, gelijk voor de beoordeeling van de zwakke zijde des Hervormers is uiterst leerzaam de even open-, als trouwhartige brief van Grynæus

Het was, zoo wij althans Grynæus van Basel gelooven

---

aan Kalvijn (van 4 Maart 1538). Hier volgt daaruit het meest kenmerkende:

„Querelae vestrae (de brief is aan Kalvijn en Farel) sunt Bernatibus plusquam graves. Valde vereor ne Sathan prave vobis illorum acta omnia interpretetur. Alioquin, quo fieri potest ut suspicionibus tam laborent apud vos? Ego certe, ut dicam quod me charitas jubet, persuadere mihi de neutro (van Meijer noch van Kuntz) possum quod tu tibi, Calvine, de utroque non persuasum solum, sed prorsus, ut vides, infixum animo habes Ipsi cum de vobis ad nos scribunt, videntur sentire de vobis optime . . . Tuum contra scriptum, Calvine charissime (misschien de reeds aangehaalde brief aan Bucer van 12 Jan.), longe est infensissimum. Ah! Jesu Christe, quis dabit nobis sensum hunc, ut fratri, ob communem Ecclesiae utilitatem, etiam aliquid de nobis nostroque jure concedere parati sumus? . . . Citius mille ecclesias dissipabimus quam unam colligamus, nisi omnia fratrum vitia dissimulare parati sumus . . . Quid, mi Calvine, si nos de nobis tam multum sentimus, ut nisi alius tribuat quantum postulamus nos dari nobis, fuisse superbus ipse et injurius videatur. Mihi, ut dicam quod sentio, mores Contzeni improbantur. Sunt enim perquam rusticani; at cum video animi propositum et fidem homini quantumvis inculti et erga ecclesiam sedulitatem, non possum certe fratrem abjicere. Cur non inspicimus naturam hominis? Cur non etiam coelum, cur non gentem, cur locum unde natus est in Alpibus mediis. Certe cum talem tecum in Gallia media inter eruditissimos a teneris educato, conferas, cur ipso statim congressu offendere, facile intelliges. Certe sic est negligens officium huiusmodi, ut, nuper tecum, nobis presentibus agens, qui alioquin scribit nec inepte, nec barbare, soloecismos ac barbarismos multos in oratione admiserit? An ego fratrem cordatum eam ob rem, propter quam a doctis istis prorsus explodatur, contemptim habeam? . . . Ac vobis non torvitas, sed urbanitas ac comitas placet, quamquam scis tu, mi Calvine, ista quam fallax hominum humanitas sit. Ergo in eo qui est in Christo philosophatus tam foeliciter (toespeling op Kalvijns I n s t i t u t i o) sublimiorem certe animum requiro ut omnibus omnia fieri possit. Profecto, ars haec, est, quae nisi hoc tempore a nobis usurpetur, mi Calvine, evertes nos prorsus.

„Farellus noster habitus est diu feroculus, sed is incipit prae

mogen, vooral de persoonlijkheid van Kalvijn, die aan de verdeeldheid schuld droeg. Hij uitte zijne persoonlijke antipathiën op een wijze, die men waarlijk niet langer kan vergoelijken met een beroep op de ruwheid dier tijden. Van niemand toch is aan de verkeerde eigenschappen van Kalvijn ernstiger vermaan wedervaren dan van dienzelfden Grynæus, een tijd-, een ambt-, een geloofsgenoot.

Kalvijn joeg alles tegen zich in het harnas; tegelijk Bern en Genève. Toch had meer dan ooit zijn toestand het raadzaam gemaakt, de vermaningen van een Grynæus tot gematigdheid, tot het betoon van voorzichtigheid en liefde op te volgen. Want na de nieuwe verkiezingen waren de predikanten in een veelszins andere betrekking gekomen tot het bewind van de stad. De nieuwe regenten stellen zich in het minst niet partij tegenover hen, maar evenmin warm aan hun zijde. Als Farel belasterd wordt, houden zij hem (2 Maart 1538) de hand boven het hoofd, hem aanbevelende wegens de diensten, door hem aan het Evangelie bewezen [1]).

---

te mitescere. Spero in Christo Jesu, etiam te mitius cum fratribus acturum... Age enim, mi Calvine, existima vel unum tantum momentum apud te fratrem esse tuum Contzenum; juro tibi per Dominum, te multis de causis fratris hujus non solum non pudebit, sed etiam quae tibi nunc vitia videntur, ea, conversis animis, jurabis esse virtutes praestantissimas. Rigiditatem dices esse constantiam, barbariem dices esse simplicitatem; istam officiorum civilium neglectum aliquando honestissimo nomine πατροφιλίαν dices... Scio, profundius in vobis spiritus Domini virtutis suae sanctae vim exercet, quam ut sitis unquam passuri, ob privatam illam contentionem, ecclesiam Christi detrimentum accipere." Deze brief, zoo voortreffelijk wat den geest betreft, wordt slechts bedorven door te veel Latijnsche rhetoriek. Grynæus' briefstijl is gezocht. — Ik volgde den tekst naar de recensie van Herminjard, beter dan die van het Corpus Ref.

[1]) (A) In dato 2 Maart: „Il hont (gekommiteerden van Bern) propose qu'il hont entendu que G. Farel predicant soit blasme en ceste ville quil aye dit a Berne que en ceste ville nous sumes en debat et est blasme G. Farel de avoir porte parolle a Berne que nostre

Maar, en dit geeft de juiste nuance aan, bijzonder diep schijnen zij de zaak niet te onderzoeken, haar veeleer te sussen [1]), om des lieven vredes wil. Zij wenschen blijkbaar elke botsing met de predikanten te vermijden. Indien de predikanten daartoe slechts mede wilden werken!

Het was er verre van af! En dit was niet onnatuurlijk. Zij beseften zeer goed, dat, wanneer zij de leiding der zaken overlieten, Bern terstond die leiding geheel in handen zou hebben. Hun strijd voor de kerkordening, die de Raad van Genève had goedgekeurd en die alle gemeenteleden moesten bezweren, was oók een strijd vòor de zelfstandigheid van Genève op geestelijk gebied. Het zou spoedig blijken, en deze zelfstandigheid de vraag worden, met welker oplossing de predikanten zouden staan of vallen.

Een Raad, geheel bereid Bern in allen deele te volgen, kon, zoo meenden Kalvijn en Farel, alras predikanten gelijk zij waren niet gebruiken. Zij schijnen het er nu reeds voor gehouden te hebben, dat de Raad het op hun val had gemunt en daardoor den ondergang der kerk van Genève zou bewerken [2]).

---

debat estoit que les ungs volent la messe les aultres l'evangille en ceste ville. Surquoi il portent tesmoignage que jamais ledit Farel na porte lesdits parolles a Berne : pourquoi il prient que lon laye pour recommande, car il ha franchement porte l'evangille." Verg. evenwel Herminjard IV, bl 401 noot 2.

[1]) „Sus M. Farel est dict qu'il scroit bon scavoir la verité, mais puisque lesdits seigneurs attestent qu'ils naye pas porte les paroles que lon dit lon leur face celluy honneur de baisser la tout calle (callide?) sans en faire plus de bruyt et que lon vive en paix."

[2]) Ik maak het op uit den brief van Grynæus (Herminjard No. 693) in dato 12 Maart aan Farel en Kalvijn : „Spero . . . vos . . . omnes adversarios superaturos. o Scintillantes igne Sathanae oculos et accensum studium in vestrum ministerium dejiciendum". En . . . . „dum vos vestra virtute . . . labantem istic ecclesiam . . . tueamini." Dit moet wel een terugslag zijn op hetgeen Kalvijn en Farel aan Grynæus hadden geschreven.

De algemeene vraag belichaamt zich in de vraag of Genève toe zal geven aan Berns eisch van volstrekte gelijkvormigheid in de kerkelijke plechtigheden. Bern wil een synode doen houden te Lausanne op den 31sten Maart en verzoekt bij een schrijven van 12 Maart den Raad van Genève, aan Farel en Kalvijn vergunning te geven tot het bijwonen van die vergadering [1]. Maar acht dagen later volgt een tweede brief van Bern aan dien Raad, waarin het verzoek, in het eerste schrijven vervat, bevestigd wordt; nu evenwel met de uitdrukkelijke bepaling, dat Farel, Kalvijn en de overige predikanten zich te voren zullen verklaren voor de gelijkvormigheid op het stuk der ceremoniën (Doop, Avondmaal en de viering van kristelijke feestdagen) [2]. Bern verzekert die gelijkvormigheid te willen „om onzen naburen de gelegenheid te ontnemen, onzen godsdienst te belasteren en te laken, en om de eenheid der kerken te bevorderen [2]."

Men wist, toen deze laatste brief geschreven werd (20 Maart), blijkbaar te Bern nog niet, dat de Raad van Genève reeds den 11den Maart, en dat zonder de predikanten te raadplegen, de vraag omtrent de ceremoniën had uitgemaakt. De Raad had besloten, den predikanten aan te zeggen, dat zij zich niet meer met staatkunde hadden in te laten, niet meer op het gebied van den magistraat zouden treden; en voorts, dat „men zou leven in het woord van God naar de ordonnantiën van de Heeren van Bern [3]!" In de zitting van den volgenden dag worden Farel en Kalvijn naar de synode van Lausanne afgevaardigd en .... wordt Kalvijn ter verantwoording geroepen wegens „zekere woorden" die hij zich veroorloofd heeft in een preek [4].

---

[1]) C. R. Th. Ep. I, 178.

[2]) t. a. p., bl. 179.

[3]) Herminjard IV, bl. 403 noot 2.

[4]) Ik heb mij in den tekst niet met meer bepaaldheid willen uitdrukken, want wat Kalvijn eigenlijk gezegd had, is mij niet

Deze handelwijs van den Raad; dit nemen van een gewichtig besluit in kerkelijke aangelegenheden buiten de predikanten om; een handelwijs, die zeker van weinig hartelijkheid of achting getuigde, schijnt door Farel en Kalvijn niet al te euvel te zijn opgenomen. Althans een veertien dagen later verklaren zij zich bereid aan de bevelen van den Raad te gehoorzamen en naar Lausanne ter synode te gaan [2]. Zij droegen toen evenwel nog geen kennis van den brief van Bern in dato 20 Maart, die het aannemen van de kerkelijke gelijkvormigheid tot voorwaarde maakte van hun deelnemen aan die kerkvergadering. Eerst den 28[ste] besluit de Raad hun den brief te toonen, waarin die voorwaarde staat uitgedrukt [3]. Farel en Kalvijn hebben dus waarschijnlijk kennis gedragen van die voorwaarde op het oogenblik van hun vertrek.

Op de synode van Lausanne worden, blijkens de Acta van 4 April [4], al de broeders het eens. Met algemeene stemmen nemen zij aan en keuren zij goed de plechtigheden en gebruiken van de kerk van Bern [4].

---

duidelijk. Men leest nl. (A) in dato 12 Maart: „Resoluz... denvoyer querre (chercher) Calvinus tochant de certaines parolles quil az dist ab (Herminjard heeft: aut) sermon, que le conseyl lequel lon alloyt tenyr estoyt conseyl du diable." Kampschulte, bl. 308, schrijft: „Ging... selbst Calvin... soweit... dat Rathscollegium als ein Collegium des Teufels zu bezeichnen." Dat kan ik toch in de aangehaalde woorden niet lezen. Ruchat, Staehelin en Dyer vermelden het woord niet.

[1]) Herminjard IV, bl, 403, noot 2.

[2]) (A) In dato 28 Maart: „Resoluz de monstrer ladite lettre az Farel et Calvinus."

[3]) Herminjard IV, bl. 413.

[4]) „Fratres omnes qui ad Laus. Syn. convenerunt, communibus suffragiis ac unanimi consensu admiserunt probaruntque ceremonias et ritus Bernensis ecclesiae, quae nobis in Synodo sunt proposita: nempe, baptisare ad lapidem, sive baptisterium, uti panibus asymis in Coena Domini, hac tamen lege, ut ad nullam certam panum for-

Den 15den April geeft de Raad van Bern officiëel kennis aan dien van Genève van het besluit der synode, met „broederlijk vermaan en verzoek" aan Genève, om dezelfde kerkelijke vormen aan te nemen en daarover in het vriendelijke te handelen met Kalvijn en Farel. Zij, voegt de Raad er bij, hebbén wel eenig bezwaar gemaakt, maar zullen zich toch zeker niet tegen de gelijkvormigheid der kerken verzetten [1]).

Om dit doel beter te bereiken, schrijft de Raad van Bern onder dezelfde dagteekening aan de twee Hervormers, niet op een toon van gezag, maar met „broederlijk vermaan en verzoek." De Raad doet inzonderheid gelden, hoe wenschelijk het is, dat kerken, één wat den grondslag des geloofs betreft, zich evenzeer door uitwendige eenheid onderscheiden [2]).

De Raad van Genève kon natuurlijk, na zijn vorig besluit (11 Maart), geen bezwaar meer maken [3]). Maar waren ook Farel en Kalvijn, door onder de bekende voorwaarde ter synode op te gaan, vooral ook door geen protest aan te teekenen, niet gehouden de beslissing der synode te eerbiedigen?

Zij begrepen het anders. Nog eer die brief van Bern in hun handen was, had een hunner, Coraud, van den kansel reeds woorden gesproken tegen den Raad van Genève, waardoor hij zich van dat lichaam vermaan, straks bedreiging met

---

mam adigantur, sed qui frangi possint, et constituantur qui tales panes suppeditent et curent conficiendos. Neque magis abhorrent a diebus festis." (Hiermede worden bedoeld Kerstfeest, Nieuwjaar, Annuntiatie en Hemelvaart)

[1]) Herminjard No. 700.

[2]) t. a. p. No. 699.

[3]) Ruchat (IV, 451) vermeldt wat tot dusver de ceremoniën van Genève waren geweest: „à Genève au contraire on communiait avec du pain levé, on ne faisait aucune de ces fêtes et l'on baptisait sans fonts de baptème." Toelichting der besluiten van Bern vindt men bij Ruchat t. a. p, bl. 459.

gevangenisstraf, eindelijk die straf zelve op den hals haalde [1]). Toen de Raad in zijn zitting van 19 April (Goeden Vrijdag) tot Kalvijn en Farel ten slotte de kategorische vraag richtte, of zij de ordonnantiën van Bern aannamen, verzochten zij uitstel van alle verandering tot het Pinksterfeest, terwijl zij wenschten, dat inmiddels een nieuwe synode zou worden gehouden [2]).

Een zonderling verzoek, dat met weigering gelijk stond. Aan alle dubbelzinnigheid kwam bovendien een einde, toen op Zondag daaraanvolgende, op Paaschmorgen, Kalvijn en Farel in weerwil van het verbod van den Raad opgetreden waren, zonder zich vooraf aan de ordonnantiën van Bern te hebben onderworpen. Reeds den volgenden dag ontvangen zij hun afscheid van den Raad der Twee-Honderd, hoewel zij nog in de stad mogen blijven, tot men plaatsvervangers heeft gevonden. Maar den 23ste luidt het bevel [3]) van den Algemeenen Raad, dat zij (even als Coraud, die daarvoor natuurlijk zijn gevangenis had te verlaten) Genève binnen drie dagen moeten ontruimen [4]).

Zooveel leeren de Annales Calviniani [5]). Wij hebben ook nog andere berichten.

---

[1]) (A) In dato 8 en 19 April. Den 20ste, Zaterdag vóor Paschen, werd Coraud gevangen gezet,

[2]) (A) In dato 19 April.

[3]) (A) In dato 20—25 April.

[4]) (A) In dato 23 April. Bekend is het eerste antwoord der Hervormers, gegeven onmiddellijk nadat zij hun vonnis hadden vernomen: „Surqouy on respondus lesdits predicans. Est bien az laz bonne heure, si nous heussions servy les hommes nous fussions mal recompenser, mes nous servons ung grand maystre que nous recompenseraz. Calvinus az repondus cecy dessus. Mr. Farel ausy az responduz: az laz bonne heure et bien de par Dieu."

[5]) Merle d'Aubigné, in zijne Histoire de la Réformation en Europe au temps de Calvin, Paris, Michel Lévy, Tome VI (1875) bl. 485 vlgg., heeft zich niet genoeg aan de duidelijke uitspraken van (A) gehouden. Hij schrijft: „Toutefois Calvin devait se demander si la question actuelle, l'acceptation du pain azyme

Ik vind een brief van Farel en Kalvijn aan den Raad van Bern

---

que les Juifs mangeaient dans le temps de Pâques, était assez grave pour mettre fin à son ministère dans Genève. Il ne le crut pas."

Dan haalt hij een plaats aan uit de voorrede van de latijnsche uitgaaf van Kalvijns katechismus, waaruit blijkt, dat de Hervormer in theorie meer prijs stelde op eenheid des geestes dan op eenheid van ceremoniën. Daarop laat hij volgen „Tels étaint les principes de Calvin; *il ne fut plus question du pain levé ou non levé.*" Mais il fut question de tout autre chose... Non, disait-il, l'aspect de l'Eglise n'est pas enore tel que le réclame la légitime administration de notre charge"... Etait-ce le moment de célébrer le repas de la paix? Aux yeux de tout homme de sens, c'eût été une absurdité... Calvin et Farel ayant tout examiné, *prirent donc la résolution* que la circonstance demandait: ils ne donneront pas *la cène le lendemain, jour de Pâque* (21 April)." Maar (A) in dato 19 April zegt uitdrukkelijk: „Az este resoluz que laz cennas se fasse sil est possible fere az laz forme de ladite missive (van Bern) cart az icelle bon se veult tenyr." Straks: „Resoluz daller trover Calvinus et Farel predicans voyr si veulent presche az laz forme az eux proposer abiourduy selon laz missive de Berne, synon daller envoyer querre (chercher) les deuz predicans que M. le ballifz de Ternier nous az presente... M. le Soultier estant revenuz devers Farel et Calvin az refferuz que totallement ne veulent precher ny donner laz cenne, *az laz forme de ladite missive.*"

Zij weigeren niet te preeken en het Avondmaal te bedienen, maar beide te doen naar de wijze van Bern. Op dit laatste komt het aan. Verder Zaterdag: „Az este resoluz encore une foys daller prier Farel et Calvin voyr si veulle precher demaien et donne la cenne *az laz forme de laz missive*, synon en cas de reffus qui se doyjent deporter de prescher demaien cart lon en trovera daultres."

[Men verwondere zich over geenerlei spelling in deze stukken.]

Het is dus geheel ongewettigde grootspraak, met Merle d'Aubigné te zeggen, dat Kalvijn *het besluit nam* dit Avondmaal niet te bedienen. Het was hem *verboden*. Merle d'Aubigné, gelijk ons aanstonds blijken zal, heeft zich laten misleiden door een verklaring van Kalvijn in een zijner brieven. Anders had Merle nooit geschreven: „il ne fut plus question du pain levé ou non levé." Er is in de

(van 27 April), reeds uit Bern gedagteekend [1]). Zij hadden dus den termijn niet afgewacht, maar waren zoo spoedig mogelijk, waarschijnlijk tweeden Paaschdag, vertrokken.

De afzetting van Coraud, zegt deze brief, is een willekeurige daad; de Raad heeft geene zekere bewijzen van zijn schuld. Afgaande op een los gerucht [2]), heeft men hem

---

„Registres du Conseil" hoegenaamd van niets anders sprake. Bl. 503 geeft Merle d'Aubigné het zelf toe, maar hij laat er zich niet door ophouden. „On s'est étonné que, d'après les registres du conseil, il ne fût point fait mention des accusations de désordre et de blasphème enoncées en chaire par Farel et Calvin ainsi que du refus de célébrer la Cène qui en avait été la conséquence. Le silence pourtant n'est pas difficile à comprendre. Ces accusations étaient s*ans doute* le fait le plus important de la journée, et les magistrats, en l'omettant, filtraient le moucheron et engloutissaient le chameau ... Les dissolutions et blasphèmes étaient une matière fort peu agréable et sur laquelle le conseil ne se souciait nullement de s'arrêter." Zoo schrijft Merle d'Aubigné de geschiedenis. In zijn Bronnen wordt gesproken van iets en niet van iets anders. Maar dat andere, waarvan niet wordt gesproken, is toch „zonder twijfel" het belangrijkste geweest. Geheel het gedeelte, waarin Merle d'Aubigné de dagen van 19—23 April verhaalt, is een model van fantastische historiografie. Men zie vooral bl. 485 vlg. en 498.

[1]) Herminjard N. 705; die hierbij aanteekent: "La presénte pièce, non signée, est celle dont les Bernois disent, dans leur lettre du 27 Avril (zie later), qu'elle contient les doléances de Farel et de Calvin."

[2]) In (A) leest men: „Az este deffence faicte az maystre Coreau, de non poien plus prêcher icy, at cause de ce (que), en ses prédications, az blasmé le magistrat et soventefoys. Lequelt Coreau (Coraud) n'az (lees: en a) appellé de ladite deffence aut conseyl des Deux-Cent, proférant que MM. les governeurs avoyen les piés de cyre, et que il pense que du Réaulme des cieu que (ils) croyen que c'est le Réaulme des grenollies. Et plusieurs aultres parolles tropt longues az raconter, ausy en les appellant yvrognez."

gevangen gezet, omdat hij tegen het verbod van den Raad in had gepredikt [1]). De Hervormers noemen dit „een weinig ernstig motief."

En wat hen, Farel en Kalvijn, betreft, men heeft hen verjaagd om twee redenen: ongehoorzaamheid in het algemeen; weigering van de gelijkvormigheid met Bern. Beide gronden zijn valsch. Zij hebben gedaan al wat in hen was, om den Raad te gehoorzamen, en nooit „eenvoudig weg [2])" die gelijkvormigheid verworpen; veeleer betuigd, dat zij wilden overwegen, hoe die gelijkvormigheid zonder nadeel voor de stichting der gemeente tot stand kon komen; een overweging, die de Raad zelf scheen noodig te achten. Deze had er immers zelf in bewilligd, dat de zaak voor een nieuwe synode, de synode van Zurich, zou worden gebracht (die eenige dagen later werd gehouden). Men vroeg ons slechts Coraud's afzetting goed te keuren!

Toen wij dat weigerden, zeggen de briefschrijvers, werd de Raad ontstemd en begon hij het ons lastiger te maken [3]).

Eindelijk het groote punt: het niet bedienen van het Avondmaal op 21 April, op Paaschmorgen. Farel en Kal-

---

[1]) „Il ne l'ont voulsu ralaicher soub aulcune caution, nous déclairan toutesfoys quil ne le tenoyent sinon pour avoir transgresser en ce qu'il avoit presché contre leur deffence, qu'est une raison frivole."

[2]) „Et jamais n' avons simplement rejecté ycelle conformité, mais plus tost au contraire, protesté enz."

[3]) Voor elk die (A) gelezen heeft, is dit iets geheel nieuws. Ziehier wat Farel en Kalvijn schrijven. „Il appert que c'est une vainne couverture, veuz qu'ils estoyent prests de nous accourder que cestuy affaire feust différé jusque à l'assemblée de Zurich moyennant que nous voulsissions accorder que nostre compaignion feust rejecter de l'office. Et pourceque, contre la deffence expresse de l'Escripture, n' avons voulsus consentir, par despict il commencearent de nous presser de plus près." (A) heeft alleen: „Lesdits predicans ont prie de non point volloyr fere chose de noveau jusques az laz penthecoste et que entre cy et la se tiendraz un seyne (synode) az Zhuryt et Estrabour."

vijn beweren met zoovele woorden openlijk de Bediening te hebben geweigerd, niet omdat zij geen Avondmaal wilden vieren naar den ritus van Bern, maar omdat er te veel goddeloosheid heerschte onder het volk en de Bediening gelijk zou hebben gestaan met de ontheiliging van het mysterie [1]).

Wat hiervan zij [2]), zoo gaan de Hervormers voort, nooit zal de Raad het kunnen ontkennen, dat hij tegen alle recht en billijkheid met ons gehandeld heeft, in zoover hij nooit onze

---

[1]) Van de gemeente, die hij anderhalf jaar geleden was begonnen te weiden, hangt Kalvijn dit beeld op: „Assavoir que nous eussions profanés ung sy sainct mystère sinon que le peuple feust mieulx disposé, allégant les désordres et abominations que règnent aujourd' huy à la ville, tant en blasphèmes exécrables et moqueries de Dieu et de son Evangille, que en troubles sectes et divisions; car publiquement, sans ce que aulcune punition en soit faicte, il soit (se) faict mil irrisions contre la Parolle de Dieu et mesmement contre la Cène". — Ook dit is iets nieuws. (A) zegt uitdrukkelijk, dat aan Farel en Kalvijn het preeken op Paschen (en dus ook het bedienen van het Avondmaal) verboden werd, „a z c a u s e d e c e q u i l n e v e u l l e n t p a s o p t e m p é r e r a z l a z m i s s i v e e n v o y e e d e B e r n e;" en straks: „az esté résoluz que, touchant laz Cennaz (la Cène) qu'elle se fasse tan seullement dymenche quil vien (prochain; d. i. 28 April). Van eenig zedelijk bezwaar bij de predikanten geen woord. Het is moeilijk tusschen de beide berichten overeenstemming te brengen, bijvoorbeeld door aan te nemen, dat de Raad de predikanten niet begrepen had. Gesteld, de predikanten hadden geen bezwaar gehad tegen de missive van Bern, dan ware het zoo eenvoudig geweest dit te zeggen, en tevens uitstel van het Avondmaal te vragen op grond van den toestand der Gemeente. Afgescheiden hiervan klinkt het bericht van de predikanten onwaarschijnlijk. Was die gemeente zoó goddeloos, dan was dit een reden om het Avondmaal vooreerst in het geheel niet, maar niet om het Avondmaal op een bepaalden dag niet te vieren.

[2]) Wie in hunne beoordeeling (althans op 1 Mei) van de Berner ceremoniën belangstelt, kan raadplegen hun brief aan de synode van Zurich, Herminjard N°. 708.

redenen heeft willen aanhooren, maar de Twee-Honderd zoowel als het volk tegen ons heeft opgehitst, ons beschuldigende van hetgeen voor God en menschen nooit waar zal worden bevonden.

Het slot van dezen brief is een allerhevigste aanklacht tegen den Raad; een aanklacht, waardoor zelfs de regenten worden getroffen, die voór de verkiezingen van 3 Februari 1538 aan het bewind waren geweest. Toen was de „samenzwering" reeds begonnen. Want in het najaar van 1537 had men te Lyon geweigerd groote zaken te doen met Genève, omdat men te Lyon de tegenwoordige troebelen, het wegjagen der predikanten, had voorzien [1]). Voor ons is de mededeeling van gewicht. Zij helpt bewijzen, dat de geschiedschrijvers zich bedriegen als zij aannemen, dat de verkiezingen van 3 Februari 1538 een geheele omwenteling te weeg brachten in de kerkelijke staatkunde van Genève. Indien de oude regenten gebleven waren, zou Kalvijn en Farel destijds geen beter lot wedervaren zijn. De botsing was van den aanvang onvermijdelijk.

De brief der Hervormers aan den Raad van Bern heeft waarschijnlijk weinig indruk gemaakt op den lezer. Deze zelfverdediging verklaart niets; allerminst, waarom de geheel onschuldige Farel en Kalvijn, eens zoó sterk door den steun van den Raad, plotseling het onderspit hebben moeten delven.

Toen Bern, zonder zelf nog partij te kiezen, maar onder vermaan tot verzachting van het vonnis der predikanten, aan den Raad van Genève deze memorie der Hervormers had

---

[1]) „En ce faisant il se monstrent assés qu'ils ne cerchent que esclandres et scandalles pour diffamer l'Evangille, et de faict il y a six mois passés qui le bruyct en estoit à Lyon et en plusieurs aultres lieux de France, tellement que aulcungs marchands ont voulu vendre marchandises pour grosse somme à payer quand nous serions dechassés En quoi on apperceoit qu'il y aye machinations secrètes de longue main: mesme il ne se sont point contenter de l'ignominie, mais ont criés par plusieurs foys que l'on nous gectât au Rosne."

medegedeeld [1]), geloofde deze Raad nauwlijks zijne oogen. De regenten wisten toch wel, waarom zij de predikanten hadden verjaagd! Zij vinden dus [2]) de zelfverdediging van Farel en Kalvijn „zeer vreemd.” Hoe zijn deze predikanten er toe gekomen, den Raad van Bern inlichtingen te geven, geheel indruischende tegen de waarheid? „Wat? zijn de ceremoniën niet het geschilpunt geweest? Maar Farel en Kalvijn hebben immers op geenerlei wijs zich willen schikken naar de ceremoniën van Bern”! [3]) Durven zij beweren, dat de predikanten alleen op grond van de tweedracht in de gemeente op den 21ste geweigerd hebben het Avondmaal te bedienen? Onwaarheid! Die tweedracht bestond slechts in hun verbeelding. Acht dagen later was immers het Avondmaal gevierd, bediend (door Bernard en de la Mare [4])) naar den ritus van Bern, en dat onder een grooten toevloed van geloovigen!

---

[1]) „Ilz sont aujourd'huy comparu par devant nous Maistre G. Farell et Calvin et faict les doléances comprises en la cédule ceans encluse.”

[2]) Herminjard, N⁰. 707.

[3]) „Car totallement les dit Faret (sic!) et Calvinus n'ont voulsu jamays en sorte que ce soyt, ... observer les cérémonies comme par Vous dites Excellences nous az esté rescript!”

[4]) Men had hen onmiddellijk geraadpleegd over een vraag, waaraan menige bruid veel gelegen was. Twee jaren vroeger, omstreeks denzelfden tijd van het jaar, dus kort vóór Mei, had de Raad in zijn Régistre aangeteekend (Herminjard N⁰. 553, noot 9): „Maistre Christoffle (Fabri, destijds te Genève) le prédicant, a exposé qu'il y a à présent à faire plusieurs nopces, et que plusieurs femmes de ceste ville reffusent couvrir le chiefz des vierges pour tant que l'on y doëbge adviser; car de luy n'est point de propos d'en esposer point, sinon ainsin que porte la S. Escripture. Sur quoy est esté arresté, que l'on advertisse les parans des dites esposées, quil ne les ameinent point le chiefz descouvert”. Maar Einde April 1538 leest men in datzelfde Régistre van den Raad: „Az esté appellé maystre Jaques Bernard, aussy maystre

Bern laat zich door dit antwoord niet afschrikken. Het doet (19 Mei 1538) [1]) andermaal een poging, om Farel en Kalvijn te Genève te herstellen. Zonderling genoeg! Predikanten, uit Genève verbannen wegens hunne weerspannigheid jegens Bern, wenden zich om hulp tot datzelfde Bern, dat hun inderdaad die hulp verleent!

Bern gelast zijn gekommitteerden te Genève, daár te wijzen op het leedvermaak bij de vijanden van het Evangelie; op het recht der Hervormers om nader gehoord te worden; op de verdiensten van Farel in de dagen toen het juk van den bisschop werd afgeschud; maar bovenal op de artikelen [2]), onlangs door Farel en Kalvijn ter synode van Zurich (3 en 4 Mei) voorgesteld; artikelen, overeenkomende met hunne verklaring „in den vollen Raad van Bern" afgelegd, waarbij zij beloofden zich te zullen houden aan de ceremoniën van Bern die te Genève waren ingevoerd [3]).

Henry, prédicans, pour scavoyr si, selon Dieu, les vierges doyge... quant l'on les espouse en l'eglise..... avoyr les cheveux abattus aut non. Lesquieulx on fayct relation que cella n'est poiën contre Dieu et que cella seroit tout esgal, aut les cheveux abattus aut non".

[1]) Kampschulte, bl. 317, schrijft ten onrechte: den 18en Mei.

[2]) Op de synode van Zurich schijnen Farel en Kalvijn, zij het dan ook nog niet volmondig, te erkennen, dat zij hun val te Genève toch ook wel aan zichzelf te danken konden hebben. Daar zeiden zij, dat men ze verjaagd had; „pour avoir peut être été trop sevères", maar dat zij zich gaarne zouden laten onderrichten, indien men hun iets te verwijten had; zie Herminjard N°. 713 noot 2.

Men verg. verder bl. 127 noot 1.

[3]) Het stuk, dat wij hier hebben weergegeven, de instruktie aan Ritter, Huber en Amman, Berns gekommitteerden te Genève, vindt men in het oorspronkelijk d. i. in een bijna onverstaanbaar duitsch, C. R. Th. E p. I bl. 197, vlgg. Maar aan deze in het duitsch gestelde instruktie werd toegevoegd eene fransche redaktie, te vinden t. a. p. bl. 199 en Herminjard N°. 736. Licht vermoedt men het doel van deze re-

Bern was dus merkwaardig vredelievend [1]). Staatkundig gesproken, had het gelijk. Van een tegenrevolutie te Genève had het op den duur voor de bevestiging van zijn eigen gezag in die stad niets te hopen. Niets waarborgde, dat de handhaving van de ceremoniën van Bern te Genève niet een voorwendsel was geweest; een wapen, om Farel en Kalvijn te verdrijven. Bovendien: wanneer door de tusschenkomst van de Heeren van Bern en op hun aandringen Farel en Kalvijn te Genève gerehabiliteerd werden, hadden zij deze predikanten aan zich verplicht, en vonden zij dus in hen een natuurlijken steun, die in anderen niet zoo licht terug te vinden was.

Tot de verzoenende houding van Bern kan ook medegewerkt hebben de grootere inschikkelijkheid, die zich bij Farel en Kalvijn begon te openbaren. Op de synode van Zurich hadden zij de ceremoniën van Bern in de hoofdzaak aangenomen; hadden zij erkend, dat zij „misschien te streng" waren geweest. Den 6den Mei uit Zurich te Bern teruggekeerd, hadden zij te Bern veer-

---

daktie in twee talen. Het duitsche stuk was voor de gekommitteerden, het fransche tevens bestemd om door hen te Genève getoond te worden. De vergelijking van de beide teksten verheft dit vermoeden tot zekerheid. Er is namelijk verschil; en dit verschil heeft juist betrekking op de invoering van de kerkelijke tucht. De duitsche tekst gewaagt daarvan en vergunt aan de gekommitteerden te Genève er op aan te dringen, wanneer zij het oogenblik geschikt daartoe achten. De fransche tekst zwijgt daarvan geheel. Of die Heeren van Bern goede diplomaten waren!

[1]) Reeds in den bl. 125 vermelden brief van Bern aan Genève treedt de wending aan het licht. Bern verzoekt daarin den Raad van Genève te bedenken, dat de gelijkvormigheid ten opzichte der ceremoniën nooit door Bern was opgelegd. Bern had haar begeerd, niet bevolen, zoo verzekert de Raad van Bern, er bijvoegende, dat ceremoniën in de Kerk onverschillige dingen zijn.

Het geheugen van Bern schijnt te zwak, en de betuiging van deze liberale gezindheid te laat te komen. Men herleze de brieven van Bern, in dato 15 April.

tien dagen gewacht [1]) op hetgeen de Raad dier stad omtrent hen zou beslissen, daarmede duidelijk genoeg toonende, dat zij hun toekomst geheel in de handen van Bern stelden. Wat kon Bern meer vleien? Eindelijk; Kalvijn en Farel verklaarden zich tot verder toegeven bereid [2]); tot deze inschikkelijkheid allereerst, de grootste: onder het geleide en de bescherming van Berner gekommitteerden willen zij terugkeeren naar Genéve. Kalvijns zoo even aangehaalde brief aan Bullinger van 20 Mei werd door hem geschreven toen zij op het punt stonden van te vertrekken [3]). En zij vertrokken inderdaad.

Maar te Genève droeg men er reeds den 22sten kennis van, dat zij in aantocht waren. Terstond schreef de Raad dier stad aan de Berner gekommitteerden, dat van het doel dier reis niets kon komen: het vroeger genomen besluit verzette zich er tegen.

De Berner gekommitteerden ontvingen dit bericht onderweg, maar gaven den tocht daarom niet op. Zij verzoeken audiëntie voor Farel en Kalvijn. Het antwoordt luidt [2]), dat men de gekommitteerden gaarne zal hooren, maar dat niet alleen

---

[1]) Zij waren hem lang genoeg gevallen, „Praeter dierum quindecim moram (van 6 tot 20 Mei), quae ingenti taedio non caruit enz. (Brief aan Bullinger van 20 Mei)." Dit lange uitstel was het gevolg van de omstandigheid, dat de gedeputeerden van Bern, die de synode te Zurich hadden bijgewoond, om redenen die aanstonds zullen blijken, eerst 14 of 15 Mei weer te Bern waren, en dat de Raad der stad, nog niet officieël kennis dragende van hetgeen Farel en Kalvijn te Zurich hadden verklaard, natuurlijk ook geen beslissing in hunne zaak kon nemen. De Hervormers hadden niet voor den 18[den] audiëntie bij den Raad.

[2]) t. a. p. „Nobis tamen, schrijft Kalvijn. ad quaslibet potius conditiones descendere visum est, quam non tentare vias omnes quibus Ecclesiae satisfieret."

[3]) Nos ergo iter arripimus... Quia festinant comites, cogor iam epistolam vixdum inchoatam interrumpere."

[4]) (A) in dato 22 Mei.

de Raad over het verzoek betreffende de verbannen Hervormers kan beslissen.

De Raad der Twee-Honderd en de algemeene Raad (of volksvergadering) hadden mede het vonnis der verbanning uitgesproken, en moesten dus worden gekend in al wat dat vonnis wijzigde [1]).

Den 24sten Mei komt de Raad der Twee-Honderd bijeen. De gekommitteerden van Bern worden toegelaten. Zij vragen nu niet meer uitsluitend audiëntie voor de ballingen, maar hunne volledige rehabilitatie. Zij toonen brieven van Basel, Bern, Bienne, Mulhouse, Clarijs, St. Gallen, Shaffhausen en andere steden die op hetzelfde aandringen. De zaak wordt verzonden naar den Algemeenen Raad [2]).

Tegelijk met het verzoek van de gekommitteerden waren er „artikelen" van Farel en Kalvijn bij den Raad der Twee-Honderd ingekomen. Zij waren voorgelezen, maar werden naar luid der notulen bevonden „verscheidene leugens te bevatten "[3]).

Zondag, de 26ste Mei, moet alles beslissen. De Algemeene Raad is bijeen. Weder worden de gekommitteerden van Bern toegelaten [4]); weder de artikelen van Farel en Kalvijn vol leugens bevonden. Met het opsteken der handen wordt er gestemd over de groote vraag. Zij die er tegen waren,

---

[1]) (A) In dato 23 Mei.

[2]) (A) In dato 24 Mei.

3) (A) „Az esté lyseu (lu) les articles que Farel et Caulvin on envoye aulquieulx son contenus plusieurs mensonges."

[4]) „On propose lesdits Srs. ambassadeurs (van Bern) et on delyvre leur charge translatée dallemant en franssoys." Risum teneat, wie zich hier herinnert hetgeen werd medegedeeld bl. 125 noot 3. De pia fraus was nu ten slotte tamelijk onschuldig, en hindert den modernen lezer alleen in tegenstelling met de pretensie van Bern om met een zuiverer godsdienst Zwitserland te begiftigen. Zouden Farel en Kalvijn in het geheel geen kennis hebben gedragen van den dubbelen tekst der instruktie?

moesten de hand opsteken. Zoo goed als alle handen gingen omhoog. Zoo was het vroeger uitgesproken vonnis bevestigd, in weerwil van den aandrang van Bern. Maar veel werd met dit vertoon van zelfstandigheid blijkbaar niet gewaagd, want de gekommitteerden van Bern nemen de zaak met de grootste kalmte op. Zij verzoeken de volksvergadering hunne tusschenkomst ten behoeve van de Hervormers „niet kwalijk te nemen" [1]).

Welk een smadelijke afloop!

21 Mei 1536 en 26 Mei 1538! Den 21sten Mei 1536, vergadering van den Algemeenen Raad; handopsteken; verpletterende meerderheid; de Hervorming ingevoerd, gelijk Farel haar had gepredikt. Den 26sten Mei 1538, weder vergadering van den Algemeenen Raad; handopsteken; verpletterende meerderheid, maar ditmaal om Farel te verbannen; Farel en den man, aan wien Farel zijn volle vertrouwen had geschonken.

Van Nyon, waar zij vertoefd hebben gedurende de onderhandelingen, slaan Farel en Kalvijn andermaal den weg in, die hen van Genève verwijdert. Alle hoop is vervlogen. Den 1sten Juni zijn zij te Bern; een dag of vier, vijf later te Basel. Van hieruit schrijven zij brieven, onder anderen aan Viret en Coraud te Lausanne.

Doornat van den regen en uitgeput van vermoeienis, zoo leest men, hebben zij Basel bereikt. Treurig en verbitterd is hun stemming. De elementen der natuur hebben zij minder wreed bevonden dan de menschen, tuk op hun ondergang tegen alle recht en billijkheid in. Van Bern hopen zij niets meer. Zij hebben de stad verlaten zonder de afscheids-audiëntie af te wachten [2]).

---

[1]) „Lesdits Srs. ambassadeurs voyant cella (het algemeen opsteken der handen), on dist que fayre le rapport à leurs seigneurs . . . et que lon ne il prysse pas az laz male part, car leur dits seigneurs . . . estoyent prest a fere playsir az laz ville come bons combourgeoys."

[2]) „Bernâ discessimus, Senatu insalutato, contra quam deliberatum a nobis in commune foret. Videbamus enim huc quorundam ani-

Niet veel later, maar veel uitvoeriger is de geheel vertrouwelijke brief aan Bullinger te Zurich. Kalvijn is de schrijver. Hij deelt mede wat sedert de sluiting van de synode te Zurich (begin Mei) is geschied. Acht dagen heeft hij te Bern moeten wachten op Kuntz en Erasmus Ritter, gekommitteerden van Bern ter synode van Zurich, zonder wie de Raad van Bern niets in deze zaak kon beginnen, daar de Raad, eer zij terug waren, niet officieël kennis droeg van hetgeen Farel en Kalvijn te Zurich hadden gezegd. Kuntz en Ritter zijn uit boos opzet zoolang mogelijk uitgebleven. Eindelijk zijn zij terug. Een ontmoeting grijpt plaats in het huis van Kuntz, waarbij deze tegen hen uitvaart. Met niet minder hevigheid doet hij het straks in de vergadering van het konsistorie op het Berner Raadhuis. Farel en Kalvijn waren onruststokers. Met hun gezuurd brood bij het Avondmaal hadden zij de anders rustige kerken van Duitschland in beroering gebracht.

De artikelen te Zurich hadden zij wel aangenomen, maar met hoeveel exceptiën! Uit de vergadering komende, had Sebast. Mayer hun op straat gevraagd, of zij inderdaad de nieuwe predikanten van Genève voor wolven en valsche profeten hielden. Toestemmend hadden Farel en Kalvijn geantwoord.

Eenige dagen later waren zij toegelaten in de vergadering van den Raad. Daar was de invoering van de kerkelijke gelijkvormigheid ter sprake gekomen. Zij waren er niet tegen geweest,

---

mos inclinare ut retineremur. Quin etiam jactabantur istae voces, „„Nos nulla fore venia dignos, si tam iustam vocationem abnueremus."'' Dominus tamen exitum nobis aperuit ne quid ex praerupto ageremus. Nam cum postulassemus Senatum nobis dari, in posterum diem diffusi sumus. Quo responso accepto, videbamur nobis abunde nostris partibus defuncti." Herminjard, No 716. Toch leest men in het „Manuel" van Bern onder dagteekening van 3 Juni: „Ceux de Genève ont refusé de recevoir Calvin et Farel. Mais dans le cas où mes Seigneurs auraient besoin de prédicants, ils se souviendront d'eux," naar de vertaling van Herminjard V, bl. 20 noot 4.

mits het langs den wettelijken weg gebeurde, hetgeen zij ontkenden dat tot dusver was geschied. Immers, het besluit was uitgegaan van eenige oproerigen en had ook ingehouden, dat zij, Farel en Kalvijn, in den Rhone moesten worden geworpen.

De vergadering van den Raad leidde tot het ons reeds bekende resultaat. Twee gekommitteerden zouden de Hervormers naar Genève brengen; zijzelf wachten te Nyon; de gekommitteerden doorreizen; hun terugkeer trachten te verwerven; na dat doel verkregen te hebben, Farel en Kalvijn komen afhalen. Maar de Hervormers vreezen, dat deze stap den indruk zal maken, dat zij vergiffenis van schuld komen vragen. En dan: waarom was er onder de gekommitteerden van Bern, die hen zouden vergezellen, geen enkele predikant? Neen. de gekommitteerden moesten hen onmiddellijk Genève binnenleiden, en daar moest hun de plaats worden aangewezen, waar zij rekenschap zouden geven van hun ambt, en, bleek hun onschuld, in dat ambt zouden worden hersteld.

Zoo werd nu besloten en aan de gekommitteerden werden toegevoegd de predikanten Erasmus Ritter en Viret.

Maar eer zij Genève bereiken, komt hun een bode te gemoet. Zij mogen niet binnenkomen. Farel en Kalvijn achten dit verbod tegen alle recht en billijkheid, maar zij volgen den Raad der gekommitteerden. En goed is het ons bekomen, verklaart Kalvijn, want niet ver van de muren der stad lag een hinderlaag en in de poort een troep gewapende mannen.

De gekommitteerden gingen dus alleen. Het overige is ons reeds bekend, en vindt men in de hoofdzaak in dezen brief van Kalvijn terug. Maar de brief voegt er aan toe, dat, toen in den Algemeenen Raad, dat is in de volksvergadering, werden voorgelezen zekere artikelen, waarin de grieven van Farel en Kalvijn waren geformuleerd, deze artikelen in drie opzichten sterk werden gelaakt. Farel en Kalvijn hadden daarin gesproken 1° van de kerk van Genève

als van hun kerk, 2° van de Heeren van Bern, zonder aan deze Heeren eenige begeleidende titulatuur te geven en 3° van de excommunicatie. Dat waren even zoovele bewijzen van aanmatiging, van hoogmoed, van tirannie. De algemeene verontwaardiging klom zoo hoog, dat men verklaarde liever te willen sterven dan hun te woord te staan [1]).

Aan die artikelen, zegt Kalvijn in zijn brief, was men te Genève gekomen door verraad. De gekommitteerden van Bern hadden ze bij zich, maar om ze niet voor te lezen dan in tegenwoordigheid van Farel en Kalvijn.

D[s] Kuntz evenwel had in het geheim een exemplaar naar Genève gezonden door bemiddeling van een verrader, den ons reeds bekenden Pierre Vandel. Zoó Kalvijn.

Nog wordt hier door Kalvijn ook namens Farel medegedeeld, dat zij zich alleen door de autoriteit van de synode te Zurich hadden laten overhalen, om deze laatste poging tot rehabilitatie te Genève aan te wenden. Zij hebben er thans berouw over, want zij zien zeer goed in, dat hun toestand;

---

[1]) Hier volgt de woordelijke aanhaling van hetgeen in den tekst werd samengevat: „(Herminjard N°. 717) Cognitionem ad plebem esse revocandam uterque Senatus pronuntiavit Illic tanta gravitate Ludovicus Ammanus, alter legatus, et Viretus, qui Erasmi ac suo nomine loquebatur, causam tractarunt ut flecti multitudinis animi ad aequitatem viderentur (natuurlijk een zeer subjectieve waardeering van de stemming der vergadering, en nog wel uit de tweede hand, want Kalvijn was er niet bij tegenwoordig geweest): donec, illis egressis, unus ex praesidibus Senatus articulos nostros recitare coepit, quanta potuit invidia, quibusdam etiam illi succinentibus. Ita enim convenerat, ut illo recitante ad inflammandos plebis animos acclamarent .... Decreverunt potius moriendum quam ut ad reddendam rationem audiremus. Articulos quidem attulerant legati, sed cum hoc mandato, ne ante ad populum promulgarent, quam ipsi adessemus, quibus promptum erat tollere, si quid scrupuli exortum esset. Verum aliud fuit Cunzeni nostri consilium, nam clanculum illos submisit per insignem quendam proditorem, cui nomen est P. Vandelio."

na het mislukken dier poging, er niet op verbeterd is. Satan triumfeert in Genève en in geheel Galliё thans nog meer dan na hunne eerste verbanning. De vijanden van het Evangelie, vroeger door de tucht, die te Genève begon te heerschen, huns ondanks genoopt God te verheerlijken, zien met dubbele voldoening, welk een blaam de thans heerschende losbandigheid in die stad op de Hervorming werpt. D[s] Kuntz van Bern heeft in dit alles de hand gehad. Hij is het, die de Kerk aan ondergang heeft prijsgegeven omdat hij anders geen kans zag Farel en Kalvijn ten val te brengen.

Ten slotte vragen de schrijvers van den brief, wie hunne opvolgers zijn? Het ware Genève beter van alle herders beroofd gebleven dan aan deze verraders (Jacques Bernard, Henri de la Mare en Jean Moraud), die het mom van herders dragen, overgeleverd te zijn. Van alle drie, vooral van den eerstgenoemde, wordt een allerongunstigst beeld ontworpen. Door hen, heet het, wordt het ambt van Evangeliedienaar „geprostitueerd". Een postscriptum van Kalvijns eigen hand, — het voorafgaande was gedikteerd, — stempelt dezen brief tot een geheel vertrouwelijk schrijven, een uitstorting des harten aan broeders.

Van dezen brief, zoo vol animositeit, verzekert Kalvijn zelf eenige dagen later (in een schrijven aan Viret en Coraud te Lausanne), dat daarin niets is vervat dan het eenvoudig verhaal van hetgeen voor aller oogen was geschied, zonder bijmenging van gissingen; dat hun geweten voor God daaraan het getuigenis der volkomen waarheid geeft. Deze verzekering gaat te ver. Kalvijn heeft zaken bericht, die enkel op gissing steunden; bovendien op gissingen, waarvan bij ernstig onderzoek of nadenken de onwaarschijnlijkheid zelfs hem in het oog had moeten springen [1]).

---

[1]) 1°. „Iam ex aliis literis intellexistis, schrijft Kalvijn in den aanhef van zijn brief, octavo demum die postquam Bernam appu-

De verbittering van Kalvijn na zijn verbanning is zeker voor een deel te verklaren uit de valsche positie, waarin hij zich geplaatst had tegenover Bern. Hij liet zich door

---

leramus, Cunzenum et Erasmum (Berns gekommiteerden te Zurich) eo se recepisse, qui tamen nihil diligentiae reliquum facturi videbantur. Ita ex composito putavimus patientiam nostram tentari, ut si taedio fracti causam istam abjecissemus, tota culpa speciose in nos conferri posset." Zeker onwaar; immers (zie Herminjard V, bl. 21) in het Manuel van Bern (fransche vertaling) staat: „Nos députés devront, en revenant ici, tenir les chapitres en Argovie;" „c'est à dire, zegt Herminjard, présider les assemblées de pasteurs à Brugg, Aarau et probablement aussi à Thunstetten." Daarvoor waren acht dagen zeker niet te veel. Zij hadden zich dus, integendeel, juist gespoed.

2°. „Recepta (schrijft Kalvijn verder) autem fuerat (conformitas) a paucis seditiosis eodem decreto quo in Rhodanum praecipitari nos oportebat." Zeker onwaar. Kalvijn droeg kennis van de besluiten van 11 Maart, 22 en 23 April en wist dus, dat niet eén en hetzelfde dekreet de ceremoniën van Bern aangenomen en hem verwijderd had. Voorts wist hij, dat deze verwijdering niet beteekende verdrinken, maar in ballingschap gaan. Dat de straf zeer wel, naar den geest des tijds, daarin *had kunnen* bestaan; dat men zeer wel de Hervormers officieel in den Rhône had kunnen werpen, blijkt uit hetgeen Kalvijn zelf, en met het grootste lakonisme, mededeelt omtrent eenige Anabaptisten te Metz (Brief aan Farel, begin September 1538): „Cum apud Mediomatrices omnia religioni infesta forent, et Senatu in ejus excidium conjurato, et adnitentibus furiose sacrificiis illuc quoque fex Anabaptistarum ad excitanda nova offendicula, penetravit. *Duo in Mosellam praecipitati*, tertius exilio cum stigmatis ignominia mulctatus." Dat dit in den Moezel geworpen worden niet door het volk geschiedde, blijkt uit de Chroniques van Metz, uitgegeven door F. Huguenin (Herminjard V, bl. 112): „Messeigneurs de la justice voyant leur obstination . . . les firent prendre et mener au palais, et *furent condampnéz à estre noyé sur le pont des Morts*, et furent menés tous trois, ayant chascun ung sac sur leurs épaules, pour en faire l'exécution." Een hunner kreeg dan gratie en werd verbannen.

3⁰. Nog schrijft hij: „Atque in eo (niet met de gekommitteerden

Bern helpen, om zich op te richten van een val, dien hij, door zich vroeger bij Bern aan te sluiten, had kunnen voorkomen. Terwijl hij zich door Bern laat helpen, beschouwt hij

---

van Bern naar Genéve gaan, maar te Nyon blijven) quidem optime vitae nostrae consultum est: nam postea constitit non procul moenibus collocatas fuisse insidias, in ipsa autem porta considebant armati viginti gladiatores." Het eerste is mogelijk, maar niet bewezen. Van het laatste schrijven de uitgevers van C. R. Th. I., bl. 206 noot 13 te recht: „Si hic non falsis imaginibus et spectris luditur vir bonus, saltem gladiatores isti non a senatu missi esse poterant, contra ius gentium in clientes sociorum impetum ut facerent".

4°. „Articulos, heet het verder van de Bezwaren van Farel en Kalvijn, die in de volksvergadering werden voorgelezen, quidem attulerant legati, sed cum hoc mandato, ne ante ad populum promulgarent, quam ipsi adesssemus, quibus promptum erat tollere, si quid scrupuli exortum esset. Verum aliud fuit Cunzeni nostri consilium, nam clanculum illos submisit per insignem quendam proditorem, cui nomen est Petro Vandelio." Onjuist; immers in de vroeger door ons aangehaalde instruktie van 19 Mei van Bern aan zijne gekommitteerden leest men, hoe zij gelast worden zorg te dragen, dat de verbannen predikanten worden toegelaten „a proposer leurs griefs, selon les articles d é j à envoyés à M.M. de Genève dans une missive cachetée." Herminjard tracht dit afdoend getuigenis te ontzenuwen, door te doen opmerken, dat de gekommitteerden volgens diezelfde instruktie de rehàbililatie van de verbannen predikanten moesten trachten te bewerken en met dat doel moesten „présenter et expliquer les articles proposés par lesdits prédicants à Zurich". Hierop laat Herminjard volgen: „Comment donc le conseil de Berne, qui ne prit connaissance der articles de Zurich que le 18 Mai, aurait-il pu a n t é r i e u r e m e n t en expédier une copie à Genève, lui qui chargeait ses deputés, le 19 Mai, de p r é s e n t e r et d'expliquer aux Genevois les susdits Articles?" De redeneering gaat in meer dan eén opzicht mank. Vooreerst wat Bern den 18den Mei kende, kan Bern ook den 18den en dus „antérieurement" aan den 19den, hebben verzonden. Dan, dat Bern in de instruktie het laat voorkomen, alsof zijne gekommit-

Kuntz als zijn grootsten vijand; dat is, juist dien predikant (na Meganders afzetting), die Berns kerkelijke politiek het best vertegenwoordigt.

Een ander van Berns predikanten, Erasmus Ritter, medegekommitteerde van Bern ter synode te Zurich, houdt hij voor den man die hem opzettelijk tegenwerkt, en op hetzelfde oogenblik neemt hij dien Ritter aan als den man die hem Genève moet binnenleiden [1]).

---

teerden de artikelen nog hadden aan te bieden, die inderdaad reeds naar Genève waren verzonden, is, na hetgeen ons reeds bleek van Berns diplomatische kunsten, onmogelijk noch zelfs onwaarschijnlijk. Eindelijk, wanneer men dit laatste niet wil aannemen: zoodra men leest èn van „articles déja envoyés" en van „articles à présenter", dan vloeit daaruit noodwendig voort, dat hier van een dubbel stel artikelen gesproken wordt. Deze logische konklusie kan niemand minder dan Herminjard in twijfel trekken, aangezien hijzelf zegt, dat de „missive cachetée", waarin de artikelen reeds verzonden waren, de brief is van 27 April. Maar een brief van 27 April kon natuurlijk nog niet bevatten artikelen „proposés à Zurich", waar de Synode eerst in de eerste dagen van Mei uiteenging.

5⁰. Eindelijk: schrijft Kalvijn: „Nam in conventu fratrum Nidonii (lees Nidovii) habito sic (Cunzenum) locutum accepimus: „„Deliberabat Senatus, ut Genevam concederem, ad restituendos istos expulsos (sic enim ignominiose nuncupabat), sed potius abdicarim me ministerio, et patria cesserim, quam ut illos iuvem". Op die synode van Nidau was Kalvijn niet tegenwoordig geweest. Wat Kuntz daar gezegd had, moet het een of ander lid dier synode aan Farel, deze aan Kalvijn hebben medegedeeld. Dus een bericht uit de derde hand, en dat ten aanzien van woorden, waarvan zoo dikwerf de strekking in het nauwst verband staat met den toon, waarop zij worden uitgesproken. Bij zooveel onjuistheden maakt het een pijnlijken indruk, bij Kalvijn te lezen: „quod nobis tamen conscientia coram Deo testatur esse verissimum." Brief N⁰. 718 bij Herminjard.

[1]) Immers ook van Erasmus Ritter heeft Kalvijn geschreven: „Ita ex composito putavimus patientiam nostram tentari, ut si tae-

Hoe dacht men in den kring van Berns predikanten over Farel en Kalvijn? Een brief van een hunner [1]) verdient wel eenige aandacht, omdat die brief, vooreerst, geene vijandige

---

dio pacti causam istam abjecissemus, tota culpa speciose in nos conferri posset," terwijl hij in denzelfden brief schrijft: „Conquesti sumus, nullum ex ministris adiunctum esse legationi... Dati sunt praeterea nobis Erasmus et Viretus".

[1]) Opgenomen in de Annales Calviniani, bl. 231. Daaruit het een en ander: „... Inter hos fuerunt... Farellus et... Calvinus ecclesiae Gebennatum instauratores, uterque insignis erudicionis et pietatis alioqui, preter (sic) id quod forte, ut audio (voorzichtiger kan het niet) intempestiva et immodica securitate sibi magnam accersiverunt invidiam. Unde factum est ut, dum ceremonias a se institutas mordicus tueantur, nec Senatui et toti ecclesiae Gebennatum in imitandis illis ad morem ecclesiae Bernatum cedere sustinem exauctoritati et obligati (oblegati?) sunt, id quod certum dolendum propter scandalum plurimorum... Resistunt Farellus et Calvinus, causantur scandalon piorum et papistarum... Negant ministri ecclesiae pubes (praebere?) coenam, nescio quam dissensionem et mores quosdam parum christianos causantes. Hinc privati ministerio a civitate pulsi sunt. Ego pro restitucione illorum valde strenue (hier schijnt een woord uitgevallen)... Vide, mi Muscule (de geadresseerde), quantum mali afferat suo herere (sic) sensui." Wel had Grynæus twee maanden vroeger aan Farel en Kalvijn mogen schrijven (zie boven): „Vereor, ne Sathan prave vobis illorum (Bernatum) facta omnia interpretetur".

Het eigen oordeel van Bullinger te Zurich, aan wien Kalvijn dien langen vertrouwelijken brief schreef, verschilt niet veel van dat van Ds. Mayer. Hij wil Nic. de Watteville (4 Mei) te Bern „petere sanctis hisce viris Dei, Calvino et Pharello, adsis. Zelum habent nimium, sed veri sancti et docti sunt, quibus permultum censeo donandum esse. Erasmus poterit sibi ipsorum explicare causam".

Ook deze laatste volzin is leerzaam. Bullinger, Kalvijns vertrouwde vriend, laat het toelichten van het gebeurde over aan Erasmus Ritter. Bij Ritter was het dus in goede handen, maar dan ook Kalvijns ongunstig oordeel over dezen Ritter zeer onbillijk.

gezindheid ademt; dan, bevestigt, dat de Hervormers alleen om de kwestie der ceremoniën uit Genève waren verbannen.

Op herhaalden aandrang van Bucer en Capito, predikanten te Straatsburg, bracht Kalvijn weldra een bezoek aan die stad. Van daaruit schrijft hij 10 Juli 1538 een brief aan Louis du Tillet, zijn vroegeren reisgenoot, die naar Frankrijk en in den schoot der katholieke Kerk was teruggekeerd. Het moet een eigenaardig gevoel geweest zijn, dat Kalvijn vervulde, toen hij juist thans aan dezen vriend schreef. Niets scheen du Tillet, die langer van het protestantisme geen heil kon verwachten, meer in het gelijk te stellen dan de ervaring die Kalvijn te Genève had opgedaan. Zoodra men zich dit voor den geest roept, is de brief kenmerkend genoeg. Want van zulk een gevoel als wij niet onnatuurlijk bij Kalvijn onderstelden, straalt in den brief niets hoegenaamd door. Zijn vertrouwen is geheel ongeschokt gebleven. Het komt niet bij hem op, dat du Tillet munt zou kunnen slaan uit al wat, sedert hun scheiding, Kalvijn wedervaren was [1]).

---

[1]) Integendeel „Il m'estoit difficile de vous toucher (het gebeurde te Genève) a demy tels propos, sans les vous déclarer à plein. La déclaration ne m'estoit pas impossible, mais je craignois qu'elle ne vous (men zou eerder verwacht hebben: qu' elle ne me) feust guère plaisante." Daarop deelt hij hem mede dat „er besloten is" (waar? door wien?) een synode te houden, waarop Zurich, Bern, Basel, Straatsburg en Biel vertegenwoordigd zouden zijn, „où il soit déclaré que deuement et fidèlement nous avons administré nostre charge, après en avoir cogneu dilligemment, afin que ce tesmoignage soit comme une sentence légitime pour fermer la bouche aux malings, et aussi en la confusion de ceulx qui ont osé entreprendre un tel acte." Voorts zegt Kalvijn, dat Bern volhardt bij het beweren, dat te Genève alles naar wensch gaat, maar dat Bern dan ook alleen staat met zijn optimisme. Eindelijk: „Il ne tient pas a ceulx de ceste ville (Straatsburg) que je ne suis leur hoste, mais ilz ont assez de charge sans moy, et je pourre vivre quelque temps en me aidant de ce que m'avez laissé." Deze laatste trek is verrukkelijk. Kalvijn, balling van Genève, levende van hetgeen een

Den 20sten Juli was Kalvijn weer in Basel terug, want onder die dagteekening schrijft hij van daaruit aan Thomas (broeder van den ons reeds bekenden Simon) Grynæus. Daár, in Basel, ontving hij een schrijven uit Straatsburg van Capito, die hem bekend maakte met hetgeen men hem in Genève en elders verweet. Van zijn weigering om de ceremoniën van Bern aan te nemen is in dezen brief geen sprake; men legde hém ten laste dwingelandij; het willen herstellen van een nieuwe pauselijke macht; al te groote hevigheid. Aan de autoriteit van Rome had men (zoo zeide, volgens Capito, de oppositie) den dienst niet opgezegd, om zich door de predikanten te laten regeeren. Wij hebben het Evangelie, wij kunnen lezen en hebben de predikanten niet meer noodig. Predikt, riepen zij dezen toe, voor wie naar u wil luisteren; maar laten wijzelf mogen bepalen, wat wij willen aannemen.

Die taal van het gezond verstand klonk natuurlijk den Hervormers [1]) als volkomen onzin in de ooren. Had Kalvijn

---

afvallige van het protestantisme hem geschonken heeft. Zoo toont de werkelijkheid datgene als waarachtig, dat het dogmatisme onmogelijk noemt. Voor Tillet heeft Kalvijn geen hard woord. De brief eindigt: „après m'estre humblement recommandé à vostre bonne grâce, je prieré Vostre Seigneur de vous conduire tellement en sa voie, que vous soiez sainct et incontaminé à son jour," Een relapsus kon dat dus zijn! En zoo schreef de man, die te Genève alles op het spel zette voor een paar ceremoniën en die slechts heil verwachtte van excommunicatie.

[1]) Dit meervoud eischt toch een zekere beperking. Gelijk bij Simon Grynæus was er ook bij Capito een geest van zachtmoedigheid en nederigheid, die de dogmatische betweterij temperde. Zeer schoon schrijft Capito aan Farel, 2 Aug, 1538: „Querelis et apologiis nostri imaginus negotium, specie pietatis . . . Ergo mihi hunc posui canonem: abstine, patere. Vito talionem, tolero improbos, sed ut queam quoties me ad pedes Christi mei abjicio . . . Laboratur apud quosdam nimio studio sua placita defendendi, adversus hanc tentationem obmunio me Pauli moderatione nihil profitentis in Ecclesia quam Christum crucifixum."

haar begrepen, het zou een uitstekende voorbereiding zijn geweest voor de nieuwe taak die hem wachtte. Eenige dagen later toch ontving hij weder een brief uit Straatsburg, ditmaal van Bucer [1]), die er ernstig op aandrong, dat Kalvijn zijne gaven aan een kleine fransche gemeente aldaar zou komen wijden. Farel had reeds een predikantsplaats te Neuchâtel gevonden.

Niet minder kon Kalvijn nut trekken van hetgeen Louis du Tillet [2]) hem schreef uit Parijs, in dato 7 September 1538, in antwoord op dien brief van Kalvijn aan hem, die zoo even werd besproken. De ernstige en liefderijke taal, die deze trouwhartige vriend Kalvijn doet hooren, is tevens uiterst leerzaam voor elk, die heden een billijk oordeel over den Hervormer in dit eerste tijdvak van zijn openbaar leven poogt te vellen. Van eenig leedvermaak over de nederlaag, die Kalvijn had moeten ondervinden, is bij du Tillet geen spoor. Hij ziet in de oppositie, waarvan Kalvijn te Genève het slachtoffer is geworden, meer een wereldsch dan een godsdienstig streven. Maar tevens is hij van meening, dat Kalvijn zelf „eer heeft te overwegen of de Heer hem niet door die nederlaag heeft willen leeren, zich de vraag te stellen: is er in mijn bestuur niets te berispen geweest; heeft willen leeren, zich voor God te verootmoedigen en met vreeze en beving des harten God te bidden, dat het hem gegeven moge worden dit te begrijpen. Dikwerf toch begaan wij fouten, zelfs groote en zware fouten, die wij onszelf niet bewust zijn. Hetgeen wij voor het beste in ons houden, is dikwerf in strijd met Gods waarheid en Gods geest."

Tot deze algemeene opmerking bepaalt du Tillet zich niet.

---

[1]) De inhoud, niet de naamteekening, wijst het uit. Zie C. O. Th. Ep. I, bl. 218; hier waarschijnlijk te vroeg gedateerd; later, en beter, bij Herminjard N⁰ 729, nl. tegen 7 Aug. 1538,

[2]) Herminjard N⁰ 742. Verg. mijne Studiën over J. Kalvijn, bl. 89 en 250.

Vraagt gij mij, gaat hij voort, waarin die fout heeft gelegen? Ik zeg er voor het oogenblik alleen dit van: tot dit ambt waart gij niet geroepen door God. Menschen hebben u aangesteld, menschen hebben u afgezet. Daarbij vervalt gij tot een uiterste in uw oordeel over de roomsche Kerk, waarin gij toch de beginselen van uw Kristendom hebt ontvangen; in die Kerk veroordeelt gij dingen die niet afkeurenswaardig zijn en waarvan tallooze menschen zich met voordeel bedienen, die een goed getuigenis des Geestes in hun geweten hebben. Er is bijgeloof, er is misbruik, maar den kristen betaamt het, van zijn medekristen, die niet openlijk een slechten wandel leidt, aan te nemen, dat hij een goed gebruik maakt van dingen die alleen goed of slecht zijn, naar gelang van het hart waarmede men ze doet.

Ik zeg dit niet, schrijft du Tillet verder, om hierover met u in twist te komen, veeleer om u gelegenheid te geven tot zelfonderzoek en tot rijper nadenken, dan misschien tot dusver uw deel was, opdat de groote gaven die de Heer u geschonken heeft tot Zijne eer en tot heil der uitverkorenen gebruikt mogen worden. Er is iets waarvoor wij ons bijzonder te wachten hebben: het stellen van al te groot vertrouwen in eigen oordeel; het al te spoedig handelen naar onze eerste opwelling; het verkondigen van ongewone, het verwerpen van de gewone meeningen. Wel onderscheidt de geestelijke mensch alle dingen. Maar waar is de volkomen geestelijke mensch? Wie onzer is niet in vele opzichten vleeschelijk, en dat zonder het te weten? Dan luisteren wij naar hem, die zich weet te veranderen in een engel des lichts.

Voorts, wanneer er een beginsel van Gods geest in ons is, moeten wij ons niet inbeelden, dat alleen aan ons die genade te beurt viel of dat wij van dien Geest meer hebben dan anderen. Kristus is de eenige in wien Gods geest woonde zonder mate, elk geloovige heeft slechts een deel. Om die reden hebben wij het oordeel van anderen niet te verwerpen, al strijdt het op het eerste gezicht geheel met het onze.

Ziedaar de hoofdzaak van den brief die te lang is om in zijn geheel te worden aangehaald. Toen Kalvijn dezen brief ontving, was hij niet meer in Basel. Naar alle waarschijnlijkheid had hij die stad in de eerste dagen van de maand September verlaten, gehoor gevende aan de roepstem die Straatsburg hem bij herhaling had doen vernemen. De stemming, waarin hij Basel verliet, was niet juist die, welke du Tillet hem had toegewenscht. Hij verwerpt krachtiger dan ooit den raad van tegenover degenen, die hem verdreven hadden, eenige schuld te belijden of stappen tot verzoening te doen. Bereid tot de belijdenis van allerlei zwakheid tegenover God en „Gods volk", zal hij tegenover zijne vijanden nooit toegeven, dat hij verantwoordelijk zou zijn voor den droevigen staat waarin de kerk van Genève verkeert [1]). Die toestand komt ook niet voor het allergeringste deel op zijne

---

[1]) Wil men de eigenlijke schakeering van zijn bewustzijn, men vindt haar nergens duidelijker aangegeven dan in zijn brief aan de kerk van Genève (bij Herminjard n⁰ 748) van 1 Oktober 1538, uit Straatsburg:

„Quant à nous, s'il est question de débattre nostre cause contre tous les iniques et calumniateurs qui nous vouldroient charger, je scay que non seulement nostre conscience est pure pour respondre devant Dieu, mais nous avons suffisamment de quoy nous purger devant tout le monde... Toutes fois, quant il est question de comparoistre devant Dieu, je ne fais pas de doubte qu'il ne nous aict humilié en ceste sorte, pour nous faire recognoistre nostre cuidance, imprudence, et les aultres infirmitez que de ma part j'ay bien sentyes en moy, et ne fais difficulté de les confesser devant l'Eglise du Seigneur." Daarom laakt hij het ook in Bucer (zie Brief N⁰ 751, aan Farel) dat deze te veel toegeeft: „Hoc mihi in actione Buceri displicet, quod nimia rigiditate nos peccasse confitetur: tum subiungit: „„Sed ubi meliores? ubi doctiores? etc."" Mallem parcius laudaret, sine ulla vitii nota, ne hanc ille solam arripiat in qua videatur sibi habere victoriam."

Deze onderscheiding: schuldig voor God, maar onschuldig voor

rekening. Bovendien is elke stap tot toenadering zijnerzijds overbodig. God zal een beteren weg openen. Bucer heeft niet opgehouden naar Bern te schrijven en daar zal men Bucers woorden niet in den wind kunnen slaan [1]). Naast God is dus zijn hoop op Bern gevestigd, en vooreerst op de zwitsersche synode (zie boven bl. 138 noot 1) die Bern zal bijeenroepen [2]).

Die hoop was bestemd verwezenlijkt te worden. Nog eer

---

de menschen, is mij te fijn, en vrij onverklaarbaar in iemand die het: „Belijdt elkander uwe misdaden" als een goddelijk bevel aanmerkte.

Het is altijd de oude kwaal: zich een groot en ellendig zondaar voor God te noemen is voor niemand bijzonder kompromettant en gaat licht gepaard met de hardnekkige ontkenning van die fouten in onszelf die anderen zien; die anderen, die ons zooveel juister plegen te kennen dan wij onszelf kennen. Zoó Kalvijn in zijn antwoord van 20 Oktober (Herminjard n⁰ 754) op den zoo even besproken brief van du Tillet: „Quelles sont mes faultes en particulier, combien que j'en appercoive beaucoup, j'estime bien toutes fois que je ne voy les plus grosses, ne le plus grand nombre. Pourtant je prie le Seigneur qu'il me les veuille de jour en jour plus évidemment manifester. Celles que vous notez ne me sont point de mise."

Louis du Tillet antwoordde hem daarop 1 December 1538 o. a. dit: „Vous estes contant de confessez des faultes légières que vous voiez en vous, afin que cela vous serve pour fere estimer que n'en avez point d'autres . . . J'eusse bien desiré que m'eussiez respondu d'autre stile que n'avez faict"

[1]) Dat vertrouwde Bucer ook zelf: „Scripsi iterum prolixe Bernam, spero non frustra". Brief (N°. 744) van Bucer aan Farel, in dato 11 September 1538.

[2]) Het bovenstaande resumeert een brief van Kalvijn aan Farel van ongeveer 11 Sept. (Herminjard N⁰ 743): „Spem enim ducit (Sultzer, te Bern) posse nobis et ipsum et senatores qui infesti hactenus fuerunt, nobis reconciliari, si priores benevolentiam literis declare-

het jaar verstreken was, greep de eerste toenadering plaats, en wel tusschen Farel en Kuntz [1]). In Januari van het volgende jaar laat Farel tegenover Kalvijn omtrent Kuntz zich uit op een wijze, die reeds eindelijke verzoening mag doen verwachten [2]), en schrijft hij aan Kuntz op een toon, die zonderling afsteekt bij de hevige invectieven die Kalvijn zich vroeger tegen hem veroorloofde [3]). Kalvijn hoort van het uitzicht op verzoening met groote vreugde [4]). — Ook de predikanten van Staatsburg bleven waarschijnlijk in verzoenenden geest bij hunne ambtgenooten van Bern werkzaam [5]). Den 12den Maart 1539 werden te Morges de artikelen geteekend,

---

mus. Quod, ut est perquam ridiculum, Bucerus pro nihilo habuit. Finge id sperari posse. Unde tamen inciperemus? An nos, quasi offensionis auctores, illos mitigare studebimus.... Libenter.. apud Deum et pios omnes (elders in dezen brief „coram eius populo) fatebor, dignam fuisse nostram tum inscitiam, tum incuriam, quae tali exemplo castigaretur; culpa nostra corruisse miseram illam ecclesiam, nunquam sum concessurus.... Neque enim quisquam hominum est, qui nobis ullam culpae portiunculam transcribere queat."

[1]) Farel aan Kalvijn, 27 Dec.: „Scripsi et multis nec puto aliquid superesse, nisi forte post abitionem nuncii literas Conzeni exceperim quibus gratissimas meas fuisse respondetque amicissime." Deze briefwisseling bezitten wij niet.

[2]) „Spem optimam concepi de Conzeno, ex suis literis et ex iis quae omnes referent de eo (I5 Jan. 1539)." Herminjard, N°. 766.

[3]) Farel spreekt hem aan: „doctissime Conzene, in Domino valde observande".

[4]) Tweede helft van Januari: „Me ut in rebus moestis fieri potest, valde exhilaravit quod indicasti de Conzeni responsione. Quaeso, mi frater (Farel), tam faustis auspicatisque initiis bona fide insistamus.... Conventu opus est, sine quo instaurari nequeunt collapsae.... ecclesiae."

[5]) Zie Herminjard V, bl. 233 noot 14.

waardoor, — met of zonder voorkennis van den Magistraat van Genève; dit is onzeker, — de oude grieven werden vernietigd en de gemeenschap tusschen de verbannen en de fungeerende predikanten van Genève werd hersteld [1]), zij het dan ook tot den prijs van eenige verkorting der waarheid [2]).

Met dezen laatsten brief liggen thans al de stukken voor ons, waaruit op eenig licht te hopen valt. Hoe moeilijk blijft het evenwel een onpartijdig en eenigszins volledig

---

[1]) Herminjard N^{oi} 771. „Praeteritorum conviciorum et injuriarum memoria perpetuo abolitam volumus utrinque, et aures nostres in posterum delatoribus obstructas."

[2]) Ik heb het oog op art. 1: „Primo fatentur fratres Genevenses charissimi satius et consultius, ante ingressum suum ad Ecclesiam Genevensem, plures doctos viros consuluisse, inprimis vero Farellum, Johannem Calvinum et Coraldum, charissimos fratres, qui fidi pastores ejus loci erant et statum eius ecclesiae melius noverant." Treurig, dat men onder een stuk, dat zulk een leugen bevat, lezen moet. „Ego me huic Concordiae accedere profiteor, J. Calvinus." Het artikel moet den schijn geven, alsof de nieuwe predikanten na en in overleg met Kalvijn e. a. naar Genève waren gekomen. Men is de hevige taal niet vergeten, die Kalvijn in zijn brief aan de predikanten van Zurich bezigde ten aanzien van die predikanten, die hem onmiddellijk vervingen Wat de beide anderen, die later kwamen, betreft, Morand en Marcourt: over hen schreef Kalvijn 24 Oct. 1838 (Herminjard V, bl. 168): „Morandus et Marcurtius conjecturam meam fefellerunt. Astutiora captantur a talibus architectis consilia quam quae intelligere extemplo liceat." Morandus had dan ook zoo weinig in den geest van Kalvijn gearbeid te Genève, dat Farel nog 15 Jan. 1539 van hem schreef (t. a. p. bl. 216): „Confessio ac iusiurandum super ea praestitum neque precepto Domini, neque exemplo Scripturae potest approbari."" Sic aperte Morandus. „„Si dixeris (ook dit is een aanhaling van de woorden van M.) eos qui docent hoc vel illo die feriandum, et nescio quae id genus, pseudoprophetas et proditores, — ego te (Farel) ac omnes qui jurarunt, proditores Dei dicam."" En reeds 14 October 1538 (t. a. p., bl. 153): „nihil iniquius Mo-

oordeel over dezen strijd te vellen. Vatten wij voor het minst het aangevoerde samen. De aandacht moet bepaald worden bij de volgende punten.

1⁰ Tusschen Kalvijns houding tegenover Caroli en zijne houding in Genève valt weinig principiëele overeenstemming te bespeuren. Tegenover Caroli handhaaft hij een beginsel, gekant tegen formulierdwang: rechtzinnigheid mag, volgens hem, niet afhankelijk gemaakt worden van de overeenstemming met eenig menschelijk geschrift. Niettemin legt hij de gemeente van Genève een belijdenis op. Hijzelf wil niet zweren bij het werk van Athanasius, maar de gemeente moet zweren bij het werk van Kalvijn.

2⁰ Hij zet te Genève alles op het spel voor twee vragen: die der ceremoniën, die der kerkelijke tucht. De eerste vraag raakt, naar zijne eigen verzekering, geen beginsel; de tweede raakt wel een beginsel, want de noodzakelijkheid der kerkelijke tucht was door hem opgenomen in de konfessie van 10 November 1536. Deze gelijktijdige handhaving, op een zeer kritiek oogenblik, van het niet principiëele en het principiëele, moest schade doen aan de waardigheid en den zedelijken invloed van zijn verzet tegen de regeering zijner stad.

3⁰ Nadat Kalvijn ter synode van Lausanne was opgegaan, — het deelgenootschap aan welke synode Bern zelf afhankelijk had gesteld van het aanvaarden der ceremoniën, — kon Kalvijn, al was hij dan misschien op de synode zelf niet tegenwoordig, die ceremoniën moeielijk meer weigeren [1]).

4⁰ Na van Bern de veroordeeling van Caroli en voor zich·

---

rando odiosissime in fratres agente." Zoo weinig was Henry de la Mare met goedvinden van Farel en Kalvijn predikant te Genève geworden, dat hij den Raad dier stad betuigd had „que Farel et Calvinus l'ont deffendus de non poïent prêcher, et qu'il le tenoyen pour excommunier." (Herminjard IV, bl. 425.)

[1]) Toen men Kalvijn en Farel te Lausanne gevraagd had, of zij de ceremoniën aannamen, was hun ontduikend antwoord geweest, dat de zaak verdiende overwogen te worden.

zelf een attest van onschuld, van rechtzinnigheid; na dus van Bern het meerdere te hebben verlangd, kon Kalvijn niet zonder eenige willekeur aan Bern het recht op het aanprijzen van ceremoniën, dus het recht op het mindere ontzeggen.

5⁰ Hoe kon Kalvijn alles prijsgeven voor de zelfstandigheid van de kerk van Genève tegenover Bern en daarna toelaten, dat Bern ten zijnen behoeve een zekere pressie op diezelfde kerk van Genève oefende?

6⁰ Indien (21 April 1536) de bediening van het Avondmaal door Kalvijn geweigerd werd op grond van den toestand der gemeente, hoe kan dan door Kalvijn de vaststelling van een wekelijksch, of eenig periodiek, terugkeerend Avondmaal worden gewenscht? Een Avondmaal, voorgeschreven op gezette tijden, gepast bij de opvatting van het Avondmaal als opus operatum, stelt aan heiligschennis bloot, zoodra bevoegdheid tot deelneming aan het Avondmaal afhankelijk wordt gemaakt van den altijd onzekeren zedelijken toestand der gemeente [1]).

7⁰ Zelfstandigheid tegenover Bern is Kalvijns program,

---

[1]) Dit hinken op twee gedachten ten aanzien van het Avondmaal of, algemeen uitgedrukt, ten aanzien van den aard van het Sakrament, moest zich wreken, toen, na het vertrek van Kalvijn, zijne getrouwe aanhangers te Genève zich gesteld zagen voor de vraag of zij deel mochten nemen aan de Bediening bij de nieuwe predikanten. Men herinnert zich, hoe Kalvijn zich heeft uitgelaten èn over de gemeente èn over de nieuwe leeraars. Men herinnert zich tevens, dat hijzelf beweerde uit Genève te zijn verbannen, omdat hij Avondmaalsviering in zulk een gemeente gelijkstelde met ontwijding van het Sakrament. Toen nu zijne vrienden te Genève hem schriftelijk vroegen, wat zij hadden te doen, kon hij, meenen wij, aan dit zijn gezichtspunt niet getrouw blijven en tevens hun de Avondmaalsviering vergunnen. Toch ried hij aan zich aan het Avondmaal niet te onttrekken. Deze raad wekte natuurlijk te Genève bevreemding en ergernis. Den 5den Januari 1539 schrijft Kalvijn uit Straatsburg aan Antoine Pignet te Ville-la-Grand (die bezig was zijn handschrift van de Institutio ten behoeve van de tweede uitgaaf van dat werk na te zien): „Caeterum mihi ali-

zoolang hij als predikant te Genève staat tegenover den Raad dier stad; daarentegen volgzaamheid ten aanzien van Bern, zoodra hij uit Genève is verdreven. Wekt dit verschil niet de vraag, of dat program ook slechts een leus was; of het er hem niet vooral om te doen was te toonen, dat de predikanten zich niet door de Heeren van Bern de wet lieten stellen?

8⁰ Het toegeven van eenige eigen schuld op de synode

---

unde scribitur, vehementer offensos fuisse nonnullos argumento epistolae qua fratres Genevenses a schismate (niet deelnemen aan het Avondmaal) dehortabar.... Exposuerat mihi Sonerius nefas illis videri, si coenam Domini cum sceleratis participarent, aut a pravis ministris susciperent." Saulnier had namelijk zelf vroeger de vraag van Genève overgebracht, gelijk Brief n⁰ 755 (bij Herminjard) ons leert, en Kalvijn had toen, na Capito geraadpleegd te hebben, geantwoord: „Tantum debere inter Christianos esse odium schismatis, ut semper quoad licet refugiant, tantam ministerii et sacramentorum reverentiam esse oportere (geheel in den geest van het opus operatum; slechts de term ontbreekt), ut ubicunque extare haec cernunt, ecclesiam esse censeant. Quando igitur Domini permissu fit, ut per illos, qualescunque tandem sint, ecclesia administretur, si ecclesiae signa illic conspicuunt, satius fore si non se a communione alienent." Hoe dit nu te rijmen met Kalvijns verklaring (zie boven bl. 119) in zijn schrijven aan den Raad van Bern in dato 27 April 1538: „Ceque nous n'avons point administré la Çène de Pasque, nous avons protesté publicquement devant la peuple... que nous avions grand' difficulté, que nous mouvait à ce faire, c'est assavoir que nous eussions profanés ung si sainct mystère, sinon que le peuple feust mieulx disposé enz." Voor Kalvijns eigene, in mijn oog evenwel mislukte, poging om de beide uitspraken met elkander te doen rijmen, zie Herminjard V, bl. 213. De cardo rei in die poging is het volgende: „Isti dum ministrum a privato Ecclesiae membro non distinguunt, misera confusione et se et totum negotium involvunt." Zoo blijft de menschheid in hetzelfde zog. Of schreef niet keizer Julianus reeds: „ἔπεί σοὶ ποῦ μέτεστιν ἐμπείριας ὅλωσ τῶν διχαιων, ὅσ οὐχ οἶσθα τί μὲν ἱερέοσ τί δὲ ἰδιώτῃ; (Ep. 62 ed. Hertlein II bl. 583).

van Zurich is moeilijk te rijmen met zijne betuiging aan Farel, dat hij volmaakt onschuldig is, evenmin als zijne booze vermoedens ten aanzien van Erasmus Ritter in overeenstemming zijn te brengen met de door hem uitgelokte en, in elk geval, aangenomen tusschenkomst van dienzelfden Erasmus Ritter, ten behoeve van zijn terugkeer in Genève.

9° De toon van verbittering en minachting, na zijne verbanning jegens de Berner ambtgenooten aangeslagen, zoowel als de overdrijving, waarin hij bij het gewag maken van zijn vonnis tegenover de predikanten van Zurich vervalt; eindelijk, zijne weigering om in zijn mislukken het gevolg van eigen fouten te zien, maken, dat Kalvijn niet vrij te pleiten is van gemis aan waardigheid en matiging, gelijk van vatbaarheid om door de ervaring te leeren.

10° De onvolledigheid onzer bronnen is van dien aard, dat wij ons oordeel moeten opschorten over de vraag, of Kalvijn met zijn onbuigzame oppositie en zijn in de waagschaal stellen van de belangen van Genève, ja van de Hervorming, een zedelijke daad en niet een daad van onverschoonbare halsstarrigheid heeft gepleegd. Dat een jong geestelijke van negen en twintig jaar, aangesteld door de regenten zijner stad, een kerkelijke polietiek staande houdt, in strijd met den uitgedrukten wil der regenten en indruischende tegen de wenschen der bevolking, is zeer groot of zeer klein, al naar gelang van de voorwaarden waaronder hij had te arbeiden, en juist die voorwaarden zijn ons niet dan zeer onvolledig bekend. Kalvijn zelf was zich bewust met alle kracht naar de eenheid der gemeente te hebben gestreefd [1]).

---

[1]) In zijn brief van 1 Okt. 1538 aan de kerk van Genève schrijft hij: „Dieu nous est tesmoing et voz conciences devant son jugement, que cependant que nous avons conversé entre vous, toute nostre estude a esté de vous entretenir tous ensemble en bonne union et concorde," bij Herminjard, N° 748.

HOOFDSTUK III.

KALVIJN IN DUITSCHLAND.

Aanzienlijk was het gehoor, maar klein de eigenlijk gezegde gemeente der fransche uitgewekenen te Straatsburg, toen Kalvijn den 8sten September 1538 optrad [1]). Het aantal der fransche protestanten in die stad was grooter, maar niet allen kwamen geregeld bij Kalvijn te kerk, daar zij of tot de Wederdoopers behoorden of tot het gevoelen dier secte overhelden [2]), die ook in Genève vele aanhangers telde [3]).

Reeds in den aanvang van Oktober kon Kalvijn in zijn kleine gemeente het Avondmaal bedienen en hij deed het, opmerkelijk genoeg, naar den ritus van Straatsburg. Tevens

---

[1]) „Concionem habui die dominico, quae ut omnium fratrum elogiis fuerat apud plebem commendata, multos vidit auditores vel spectatores. In animo est fratribus, si videbunt aliquam ecclesiolae faciem extare, Coenae quoque ministerium concedere." Kalvijn aan Farel, N⁰ 743.

[2]) „Quanquam in paucis illi hic laborandum sit. Laborant enim alii, alii vero tentantur morbo haereseos (der Anabaptisten) qui hic gallice tantum loquuntur." Bucer aan Farel, Herminjard, n⁰ 744.

[3]) „Catabaptistae cotidie suas habent conciones (in Genève)" Farel aan Kalvijn, 18 Sept. '38.

werd ingesteld (zie boven), dat de Bediening alle maanden geregeld zou plaats hebben [1]).

Hoe het Kalvijn wel te moede is geweest in die veelszins nieuwe toestanden, die hij in Duitschland aantrof, hij, franschman bij uitnemenheid, en onbekend met de taal?

Door den dagelijkschen omgang met Bucer en Capito, zijne duitsche ambtgenooten te Straatsburg, werd Kalvijn — de scherpte van wiens blik op geene oefening heeft behoeven te wachten om met groote juistheid te zien — [2]) in de be-

---

[1]) „Nos primam in ecclesiola nostra coenam secundum loci ritum celebravimus, quam singulis mensibus instituimus repetere." Kalvijn aan Farel, eerste helft van Oktober '38 (zie Herminjard N, bl. 140).

Voegen wij hier nog bij wat T. Jo. Zwick aan Bullinger schrijft in dato 9 November 1538: „Gallis Argentorati ecclesia data est in qua a Calvino quater in septimana conciones audiunt, sed et coenam agunt et psalmos sua lingua canunt." Dus Einde 1538 reeds fransche psalmen.

[2]) Verwonderlijk spoedig heeft Kalvijn zich op de hoogte gesteld van de politieke verwikkelingen in Duitschland. In het algemeen mag men zich Kalvijn niet voorstellen als een, gelijk men zegt, abstrakt geleerde. Hij, en dit helpt iemand teekenen, hield nauwkeurig boek. Zie hier, om zoo te spreken, een uittreksel uit het kasboekje van den Hervormer. Het is een afrekening met Farel (Herminjard N⁰ 751): „Quis nobis calculus cum Oporino fuerit (bij wien hij te Basel had gewoond) ex ejus literis intelliges. Grynæi mens fuit ne vinum in rationem veniret, quod a se sumpseramus. Ego tamen, cum vidi Oporinum sponte inclinare, hiscere nolui. Tu septem hebdomadas et biduum apud eum vixisti, ego menses duos et circiter duodecim dies (N. B. om dat cijfer te doen uitkomen, moet men van Kalvijns verblijf te Bazel zijn uitstap naar Straatsburg afrekenen; zie boven). Quod citra notabilem tuam iacturam factum iri puto, sic partiemur: ego quinque coronatos, tu quatuor solves. Octo coronatos dederamus a Belthasare. Unum qui est communi pecunia restabat. Tu sex de tuo numeraveras; ego unum. Ita abs te profecti erant decem ac dimidius. Recepisti per fratris manus

langrijke vragen ingewijd, die op staatkundig kerkelijk gebied de gemoederen van het Duitschland dier dagen bezig hielden en daarin groote verwachtingen opwekten [1]).

Nauwelijks was Kalvijn een maand te Straatsburg, of Bucer vertrok, om, na een bezoek aan den landgraaf van Hessen, Filips den Grootmoedige, naar Saksen te gaan. Met dien landgraaf, met eenige vrije steden, gelijk met Luther en de Saksers had hij te beraadslagen over het teruggeven der kerkelijke goederen aan hunne wettige bestemming [2]).

Kalvijn maakte van de gelegenheid gebruik, om aan Bucer een brief voor Melanchton mede te geven en twaalf artikelen, waarin

---

quinque. Quatuor impensi sunt in victum. Sesqui coronatum adhuc debeo, quem solvam simel atquo licuerit. Hic, nisi velim fratribus esse oneri, de meo vivendum erit. Antea tibi tres florenos et dimidium debebam. E qua summa subducendum erit quod equi domino pretium locationis persolvi, ac dimidium eius quod numeravi matronae a qua lectum habueramus. Sunt autem solidi basilienses plus minus viginti; equus enim sedecim solidis ac dimidio constitit".

[1]) „Germania rerum novarum expectatione trepidat." Farel aan Kalvijn, Herminjard, V, bl. 146.

[3]) „Bucerus... causam habet tractandum de bonis ecclesiasticis, quae cupiunt revocare in legitimum usum"; t. a. p., bl. 145 en de aldaar, noot 23, aangehaalde geschriften over dit onderwerp. Hiermede te verg. (als proeve van hetgeen de kwestie der kerkelijke goederen inhield) Herminjard V, bl. 167, noot 6. „La chambre impériale, qui siégeait à Spire, avait mainte fois, malgré la paix de Nuremberg, évoqué illégalement à son tribunal et jugé des procès suscités par les questions religieuses. C'est ainsi que la ville de Minden, en Westphalie, accusée de vol, pour avoir attibué à sa paroisse reformée un revenu de 60 florins qui appartenait jadis á l'église catholique, fut mise au ban de l'empire, le 8 Octobre 1538, par sentence publique de la chambre impériale. L'exécution de cette sentenee pouvait entrainer la guerre et la ruine complète des Réformés de Minden."

vermoedelijk Kalvijns denkbeelden over de Concordia van Lutherschen en Hervormers waren geformuleerd. Werden die artikelen aangenomen, dan had Kalvijn, zoo schrijft hij zelf, van Melanchton en Luther niets meer te verlangen [1]). Ongelukkig bezitten wij dezen brief noch de hier bedoelde artikelen [2]). Evenzeer als de beide genoemde punten: de bestemming der kerkelijke goederen en de Concordia, boezemt hem de kwestie van het hertogdom van Gelre groote belangstelling in. Hij voorziet, dat Straatsburg er in zal worden betrokken [3]).

Evenwel, eer die maand Oktober ten einde is, worden voor een tijd alle gedachten uit den geest van Kalvijn verbannen door zijn diepe smart over het afsterven van Coraud, aan welk gevoel hij in een brief aan Farel uitdrukking verleent op een wijze, die zijn vriendenhart de grootste eer aandoet [4]).

Weldra vond hij afleiding in zich gedurig uitbreidende werkzaamheid. Eerst enkel prediker, werd hij in den aanvang van 1539 door Capito overgehaald, om ook godgeleerde

---

[1]) „Quos (articulos) si mihi concedat (Philippus), nihil ultra possim ab ipso aut Luthero hac in re exigere".

[2]) Daarentegen schrijft Kalvijn, Einde Maart 1539, aan Farel: „Cum Philippo fuit mihi multis de rebus colloquium: de causa concordiae ad eum prius scripseram, ut bonis viris de ipsorum sententia certo possemus testari. Miseram ergo paucos articulos, quibus summam rei breviter perstrinxeram. Iis sine controversia ipse assentitur enz." Verg. Herminjard, V, bl. 146, noot 24—25.

[3]) „Si de ducatu Gueldrensi armis decernetur cum duce Clevensi, periculum est ne nostri in causam oblique pertrahantur".

[4]) Brief van Kalvijn aan Farel, 24 Oktober 1538 (Herminjard N°. 755): „Coraldi (des ouden blinden Coraud) morte ita sum consternatus, ut nullum ponere modum moerori possim. Nullae diuturnae occupationes animum meum sic retinere queunt, ut non in eam semper cogitationem revolvatur. Miserrima diei tormenta excipiunt acerbiores cruciatus noctis".

voorlezingen te houden, zoodat hij elken dag optrad hetzij als Evangeliedienaar, in engeren zin, hetzij als theoloog [1]). In de maand Mei van datzelfde jaar ontving hij zelfs een officiëele aanstelling tot het houden van theologische voorlezingen.

Tot de kennis van den Kalvijn dier voorlezingen of liever, in ruimeren zin, van Kalvijn als uitlegger bepaaldelijk van het Nieuwe Testament, wensch ik in een volgend hoofdstuk een bijdrage te leveren, omdat ik misschien dienaangaande het een en ander kan mededeelen, dat niet ook elders te vinden is. Na hetgeen Kampschulte over Kalvijns verblijf in Duitschland heeft geschreven (bl. 320 vlgg.), behoeven deze mijne Studiën zich met dit gedeelte van de werkzaamheid des Hervormers niet opzettelijk bezig te houden. Ik heb dan ook alleen dit hoofdstuk opgenomen, om uit de Bronnen hier en daar Kampschulte aan te vullen.

Kalvijn gevoelde zich in Straatsburg spoedig zoozeer te huis, dat hij, na er acht maanden te hebben vertoefd, ernstig aan een huwelijk dacht [2]), ofschoon zijn inkomen niet schitterend mocht

---

[1]) Brief van Kalvijn aan Farel, tweede helft van Januari 1539, Herminjard N^0. 767: „Nuper ad publicam professionem invitus a Capitone protractus sum. Ita quotidie aut lego aut concionor." Herminjard teekent hierbij aan: „Il est naturel de supposer qu'il avait inauguré ces leçons de théologie par l'interprétation de l'Épitre aux Romains." Later, van Mei af, is hij officieel aangesteld en leest hij over den Brief aan de Korinthen. Zie Jacques Bedrot aan Myconius, in dato 12 Mei 1539: „Scholarchae nostri Calvinum stipendio conduxerunt (52 florijnen) ut in theologia legat", namelijk gedurende een jaar, aangehaald bij Herminjard in de zelfde noot.

[2]) Brief van 19 Mei 1539 aan Farel (Herminjard N°. 789): „De conjugio nunc apertius loquar. Ante Michaelis (Mulot, 25 Maart uit Straatsburg vertrokken) abitum nescio an mentionem aliquis forte intulerit istius de qua scripsi (natuurlijk evenzeer aan Farel, maar dien brief bezitten wij niet). Verum semper memineris quid in ipsa quaeram: non enim sum ex insano amatorum genere

heeten. Hij meende blijkbaar in Straatsburg de plaats zijner bestemming te hebben gevonden. Daar verkreeg hij het bur-

---

qui vitia etiam exosculantur, ubi semel forma capti sunt. Haec sola est quae me illectat pulchritudo, si pudica est, morigera, si non fastuosa, si parca, si patiens, si spes est de mea valetudine fore sollicitam. Ergo si putabis conducere, accinge te, ne quis alius antevertat. Sin aliud censes; omittamus. Nihil posthac scribam donec veneris."

Zie hier het een en ander bijeengebracht, dat op Kalvijns huwelijk betrekking heeft en tamelijk karakteristiek is. Den 6den Februari 1540 schrijft hij aan Farel, C. R. Th. Ep, II bl. 12: „Atqui inter tantos motus mihi tantum est otii ut de uxore ducenda cogitare audeam. Oblata mihi erat puella quaedam, nobilis genere, et supra conditionem meam dotata. Ab eo coniugio duae rationes me absterrebant: quod linguam nostram non tenebat, et quod verebar ne sui generis ac educationis nimis memor esset. Frater eius vir pientissimus instabat, nec alia causa nisi quod ita erat amore mei excaecatus ut se ipsum negligeret. Uxor etiam studio simili cum eo certabat, ut dare manus propemodum cogerer, nisi me Dominus liberasset. Quum enim respondissem, nihil me facturum, nisi puella reciperet se linguae nostrae discendae animum adiecturam, illa tempus ad deliberandum petiit". Dat begon waarschijnlijk Kalvijn te verdrieten: „Statim igitur fratrem meum cum bono quodam viro misi, qui mihi alteram adduceret; quae, si famae suae respondeat, satis magnam dotem sine ulla pecunia secum adferet. Mirifice enim commendatur ab iis qui norunt. Si veniet, quod certo speramus, nuptiae non ultra decimum diem Martii proferentur. Utinam tunc adesses, ut benediceres nostro coniugio". Einde Februari aan denzelfde: „Expectamus puellam paulo post pascha: sed si mihi receperis certo te venturum, nuptiae in tuum adventum differentur (t. a p., bl. 25)" Einde Maart: „De coniugio adhuc suspensi sumus: quod ideo me male habet quia instant propinqui nobilis illius puellae, ut eam mihi sumam. Quod nunquam facturus sum, nisi Dominus mentem penitus mihi abstulerit. Quia tamen molestum est recusare, praesertim talibus qui sua benevolentia me obruunt, cupio vehementer me hac difficultate liberatum. Brevi tamen hoc futurum speramus (t. a. p., bl. 30). Weder 21 Juni 1540: „Vereor

gerrecht; daar liet men hem de vrije hand, om ten uitvoer te brengen wat hem te Genève niet geheel was gelukt; daar had hij zijn geliefkoosde kerkelijke tucht; daar mocht hij in het openbaar disputeeren met de Wederdoopers, en schitterende overwinningen over hen behalen [1]. Van daaruit kon hij èn in nadere betrekking komen tot de duitsche Hervormers èn invloed oefenen op het duitsche protestantisme, dat juist in 1539 het recht had op een schoone toekomst te hopen. De gelegenheid bood zich weldra daartoe aan; eerst in Frankfort, waar hij met Melanchton handelde over den toestand der protestantsche kerk en de belangen kon behartigen van zijne vervolgde landgenooten [2]; later in Hagenau, in welke stad

---

ne, si expectare velis meas nuptias, sero venturus sis. Nondum inventa est uxor et dubito an quaerere amplius debeam. Nuper mihi puellam desponsaverant Claudius et frater meus. Triduo postquam redierant, delata sunt ad me nonnulla quae me coegerunt fratrem remittere, quo a conventione illa nos expediret." Maar eindelijk lezen wij in een brief van Libertetus aan Kalvijn in dato 17 Aug. 1540 (t. a. p. bl. 77): „Vale salutata coniuge tua, quam te nuper (dus niet in het najaar; gelijk Staehelin, Bonnet en Kampschulte willen) duxisse audivimus". Over haar Farel aan Libertetus: „Literae tuae ad Calvinium probae et honestae uxoris, adde etiam formosae maritum tardius fuerunt redditae".

[1]) Verg. o. a. Kalvijns brief aan Farel, C. R. Th. Ep. II, bl. 11; 25; 64 vlgg. Deze brieven zijn reeds van 1540. De Correspondance des Reformateurs, ed. Herminjard, loopt helaas! niet verder dan 29 Aug. 1539. Nog eens onze hulde aan deze voortreflijke uitgaaf. De brieven, die Herminjard gaf en die reeds in het Corpus Reformatorum waren opgenomen, zijn door hem zorgvuldig gekollationneerd en veel beter uitgegeven.

[2]) „Profectionem vero illam (naar Frankfort) suscipere mihi nunquam in mentem venerat nisi pridie quam exequutus sum. Verum cum literas a Bucero recepissem, quibus indicabat se nihildum potuisse de fratrum causa agere (de zaak der vervolgde protestanten in Frankrijk en Piemont), cupido mihi statim incessit eo usque concedendi, partim ne fratrum solus negligenter, ut fit in

de vredesonderhandelingen moesten geschieden, waartoe men weleer te Frankfort had besloten. Gelijk de protestanten wilden, zouden de beraadslagingen uitgaan van de grondslagen die te Frankfort waren gelegd [1]). In zijne beoordeeling van dat mislukte colloquium van Hagenau en van den staatkundigen toestand betoont de Hervormer zich een man van zeer praktischen zin [2]), en belangrijk is het te zien, dat hij in zijn praktische politiek tegenover Duitschland zijn franschen oorsprong niet vergeet. Zijn politiek is de ware politiek van Frankrijk. Hij bepleit reeds onder Frans I, „zijn koning," wat eens de staatkunde van Hendrik den IV[de] en van Richelieu zou zijn: een verbond van Frankrijk met de protestantsche vorsten van Duitschland, voor Frankrijk onmisbaar tegenover Habsburg. De koning zelf heeft bij monde van zijne zuster Margaretha van Navarre Kalvijns verdiensten in dit opzicht erkend [3]). Straks

---

tanta rerum turba, tractaretur: partim ut cum Philippo (Melanchton) de religione atque Ecclesiae ratione commentarer". Brief van Kalvijn aan Farel, in dato 16 Maart 1539; een zeer uitvoerige brief, die in zijn geheel dient gelezen te worden, daar hij van den even juisten als veelomvattenden blik van den Hervormer in de kerkelijk-politieke aangelegenheden dier dagen getuigt.

[1]) C. R. Th. Ep. II, bl. 51.

[2]) t. a. p., bl. 64 (Kalvijn aan du Tailly).

[3]) C. R. Th. Ep. II, bl. 62 (ook aangehaald bij Kampschulte, bl. 331): „A Mons. Calvinus Regina Margarete: Et entendez que ledit Seigneur (Koning Frans I) est merveilleusement satisfait des bons services que vous et les autres lui faites par dela desquels il est bien adverti.. [Bijzonderheden ontbreken helaas! Maar de Uitgevers van C. O. teekenen hierbij aan: „Sans doute en travaillant à rapprocher les princes protestants du Roi".] . . . Vous priant que en se que vous verrez que je vous pourray faire quelque bon plaisir que ne m'espargnez et je vous asseure que je m'y employerai de bien bon coeur et feray pour vous et les autres tout ce quil me sera possible et selon la puissance que Dieu m'en donnera. Je vous prie aussi continuer a faire le service au Roy que vous aurez fait jusques icy qui sera lendroit ou je mettray fin à ma lettre escripte enz".

neemt Kalvijn als officiëel persoon, als gevolmachtigde van den Hertog van Luneburg, deel aan het c o l l o q u i u m van Worms, dat uitwerken moest wat te Hagenau niet tot stand had kunnen komen. Aan dit gesprek hecht hij blijkbaar zoo groote waarde, dat hij voor den afloop er van niet denken kan aan de onderhandelingen, die men van uit Genève reeds bezig is aan te knoopen er die zijn terugkeer in die stad beoogden, noch zelfs over de officiëele beroeping, die hij derwaarts ontving van den Raad [1]). Den 12den November is hij te Worms [2]). Hoe lang hij er gebleven is, weten wij niet met juistheid, maar Kalvijns laatste brief uit Worms is van 24 December, en wij weten, dat zijn afwezigheid in het geheel

---

[1]) Kalvijn aan Farel (C. R. T h. E p. II, bl 92): „Caeterum non est quod ante finem conventus Wormatiensis laborent de me recipiendo (te Genève)". Zoo tot 21 Oktober 1540. Maar reeds van den volgenden dag is gedateerd de officieele brief van den Raad van Genève (over den omkeer die daar had plaats gehad, zie Kampschulte bl. 342 vlgg.), waarin men leest: „vous pryons tres affectes vous volloyer transporter par devers nous et en vostre prestine plache et ministère retourner." Reeds den 23ste antwoordt Kalvijn aan den Raad: „Oultreplus il a este ordonne par Messieurs du Conseil de ceste ville que iyrois aveeques aulcuns de mes freres a lassemblee de Wourmes, non seulement pour servir a une Eglise, mais a toutes, au nombre desquelles la vostre est comprise. Je ne mestime pas estre de tel scavoir ne prudence ne exercice que ie puisse estre la fort; mais puisquil est question dune affaire de si grande consequence, et quil a este ordonne non seulement par le conseil de ceste ville, mais aussi par aultres que ie vieng ne la pour me presenter a tout ce ou il plairoit a Dieu de menployer, ie suis contrainct de suyvre etc". Wij geven de data 22 (brief van Genève), 23 Oktober (antwoord van Kalvijn) zooals die in de autografa staan. Een van de twee data moet natuurlijk een vergissing zijn. Verg. evenwel C. R. T h. E p. II, bl. 104, noot 1.

[2]) Brief N°. 252 is door Kalvijn uit die stad gedagteekend.

bijna drie maanden heeft geduurd [3]). Het colloquium al-

---

[1]) N°. 273. Aan het gedwongen otium van Kalvijn te Worms zijn wij een gedicht van hem verschuldigd, het eenige van zijne hand, dat ooit het licht heeft gezien. Het is een Epinicion Christo cantatum, en werd op Nieuwjaarsdag 1541 door hem vervaardigd. Eerst in handschrift verspreid, werd het in 1544 gedrukt, naar een aanleiding die Kalvijns voorrede ons meldt: „Quum nuper ex nundinis Lugdunensibus reversi nostri mercatores edictum attulissent monachi cuiusdam inquisitoris,... in quo phreneticus ille, pro solenni suorum more pios omnes libros damnabat: miratus sum, quam versus quoque meos... recenseri in eo catalogo vidi. Luseram, animi gratia, ante annos quatuor (natuurlijk ruim gerekend), quum essem Vormatiae, breve carmen.... Nec certe aliud habebam consilii nisi ut supprimeretur penitus.... Hoc consequuntur (adversarii) sua importunitate, ut ipsis invitis ac crepantibus, in lucem veniant multa quae alioqui forsan laterent". In 1545 gaf Conrad Badius er een fransche metrische vertaling van, en uit zijn brief aan Beza, als voorrede voor die vertaling geplaatst, kunnen wij dat zoo even aangehaalde „Luseram" enz. van Kalvijn toelichten: „Ie fu par (Gryneus) mené à Wormes à la diète qui se tenoit là, et en faveur de luy ie fu receu au logis ou les Docteurs protestans... estoyent loges, et entre autres M. Jehan Calvin. Or pourceque les grenouilles là assemblées, ou plustost crapaux, de la part du Pape... se trouverent si estonnez et esperdus de la seule précense des serviteurs de Jesus Christ, qu'ils n'oserent iamais lever la teste pour donner mot, plusieurs bons personnages, et singulierement M. Philippe Melanchthon, et M. Jehan Calvin, voyans que Jesus leur Maistre avoit sans coup ferir, rabaissé l'orgueil de ses adversaires, se meirent à composer plusieurs vers à sa louange". Het latijnsche gedicht is te vinden C. R. C. O. V. bl. 417 vlgg. Kalvijn zelf karakteriseert het aan het slot: „Quod natura negat, studii pius efficit ardor. Ut coner laudes Christe sonare tuas". De „laudes Christi" zijn natuurlijk vereenigd met het noodige aan het adres van Kalvijns kerkelijke tegenstanders. Ook Eck vindt zijn plaats onder de gevangenen achter Kristus' zegekar:

„Eccius hesterno ruber atque inflatus Jaccho

daar was in zeker opzicht niet geheel onvruchtbaar [1]), maar

---

Praebeat huc duris terga subacta flagris."

Al even vleiend voor Eck als Melanchtons grafschrift op denzelfde

Πολλὰ φάγων καὶ πολλὰ πιὼν καὶ πολλὰ κὰκ' εἰπὼν
'Εν δὲ τάφῳ "Εκιοσ γαστέρ' ἔθηκεν ἐὴν.

Toen Eck den 10 Mei (zie N°. 309) een beroerte had gehad, schreef Kalvijn aan Farel: „Ekcius, ut aiunt, convalescet: nondum meretur mundus ista bestia liberari".

[1]) Uit een brief, misschien van Kalvijn zelf aan een onbekende, N°. 268 Corpus Reform. (zonder nadere aanwijzing zullen voortaan de Nummers der Brieven die wij aanhalen, die van het Corpus Reform Thesaur. Epistol. zijn) deel ik het volgende mede: „Responsum est utrinque non alio animo venisse quam ut ecclesiae tranquilitati consuleretur. Nostri tamen semper addebant: Si qua inveniri pacificatio poterit secundum verbum Domini. Postea agitatum de modo et ordine actionis.... Putas, opinor, haec omnia intra dimidiam horam fuisse absoluta. Atqui tam actuosae nobis sunt ceremoniae, ut saepiuscule convenire nos oportuerit antequam aliquid transigeretur..... Interim venerat Granvellus qui 25 Novembris urbem ingressus, tertio post die orationem habuit nobis non usque adeo aequam, quod videretur culpam omnium malorum in nos derivare....... Cecinerunt... missam suam de spiritu sancto ut auspicato aggrederentur. Nos etiam solennes supplicationes in templo nostro habuimus. Nemo erat qui non putaret mox futurum ut ad certamen accingeremur. Eo tamen die nobis feriae fuerunt atque etiam postridie. Mercurii vocamur tanquam ad rem maximam seriam...: Orationem habuit (nuncius apostolicus) compositam ex elogiis caritatis,.. exhortatione ad tollenda dissidia.. Petunt adversarii ut in commune respondeatur. Saxo, qui unus est ex professo noster, reclamare et firmis rationibus ostendere, nobis esse seorsum respondendum... Quum ad Granvellum esse ventum, ille vero rogare et suadere ut omnes ordines in aliquam responsionem convenirent. Cursitatum est ultro citroque, octies aut circiter,

leidde toch niet tot de gewenschte uitkomst [1]). Ofschoon door deze ervaring weinig bemoedigd, liet Kalvijn zich niettemin, vooral op aandrang van Melanchton, bewegen [2]) naar Regensburg te gaan. Hij ging 22 Februari 1538, zeer tegen zijn zin, zoowel wegens den tijd dien het hem rooven zou, als ook omdat hij zichzelf voor deze werkzaamheid ongeschikt achtte. Hij verzekert dit laatste bij herhaling. Zulk een verzekering van de zijde van een man, met zooveel rechtmatig zelfge-

---

antequam nostri flecterentur. Postulant demum ut saltem permitteremus, illi agi gratias, nulla Pontificis mentione facta. Hoc a se impetrari passi sunt, ne omnia negarent. Haec omnia fiebant in eius conspectu, et adeo non procul ut exaudire interdum voces aliquas posset. Responsione habita, cuius formam hic quoque habebis, discessum est, quamquam nostris plurimum doluit, vices loquendi tunc sibi fuisse effectum. Cordatiores tamen indicant, nobis tacentibus non parum fuisse effectum eo die. Nam qui olim, imo ante paucos annos, ad latus Caesaris supra omnes electores recipiebatur, nunc ex subsellio loqui coactus fuit. Quum PAULUM Dominum suum nominaret ac honoris causa retegeret, nemo sequutus est, ne ex adversariis quidem: quum Caesaris mentionem faceret, omnes pileum deponebant ... Tertio die formulam nescio quam conscripserunt, in quam pariter consentirent. Illic autem non damnabatur dogma nostrum, sed adhibita moderatione mitigabatur. Ventum est postea ad iustificationem, in qua mirum est quam tumultuose inter se rixati sint."

[1]) Kalvijn aan Farel, Einde Januari 1541, No 273. Over Eck is is zijn oordeel zeer ongunstig. „Non referam hic quanto fastu, quanta audacia, insolentia, impudentia, vociferatus sit ille nugator. Propone tibi effigiem barbari sophistae inter illiteratos stolide exsultantis, et habebis dimidiam partem Ekcii."

[2]) t. a. p. „Ita re infecta discessum: sed quia Caesar promittit se Ratisbonae cogniturum de hac causa, decretum est ut aliquot theologi eo adducerentur. Ubi auditum fuerit Caesarem recta illuc contendere, nos hinc solvemus Me enim Bucero adiunxit senatus. Hoc Philippus non sine magna obtestatione petierat."

voel bedeeld, mag bij onze waardeering van die werkzaamheid niet verwaarloosd worden [1]). Indien men vooral een vredelievende gezindheid moest medebrengen, om in Regensburg met vrucht te kunnen werkzaam zijn, was Kalvijn de man niet, om daar aan Rijksdag en colloquium deel te nemen. Kalvijn verwachtte van de katholieke Kerk zijner dagen niets, hoegenaamd niets, voor de europeesche Kristenheid. Zijne Actes van Regensburg, in welke stad hij tot in de tweede helft van Juni

---

[1]) N⁰ 277; Kalvijn aan Farel: „De me non est in praesentia laborandum. Utinam ea excusatio mihi deesset quam obiicere illis (Genevensibus) cogor. Invitissimus enim Ratisponam trahor, tum quia ipsam profectionem mihi molestissimam prospicio fore, tum quod valde timeo ne diuturna mora futura sit, ut solent saepenumero comitia ad decimum mensem producere, tum quod minime idoneus mihi ad tales actiones videor, quidquid alii iudicent. Sed Deum sequar qui novit cur mihi hanc necessitatem imponat." N⁰ 278; Kalvijn aan den Raad van Genève: „Toutesfois il est intervenu ung empeschement qui ne ma permis de poursuyvre plus oultre, cest que on ma dellegue pour aller a la iournee de Regesbourg laquelle vocation je ne puis eviter, veu que en icelle ie sers a vostre eglise, comme a celle de ceste ville, en tant que cest une cause commune". 25 Februari 1541 schrijft Capito aan Farel: „22 die hinc abierunt Bucerus, Calvinus . . . Incertum an sint ante sextum mensem redituri". N⁰ 285; Kalvijn aan Viret, 1 Maart, uit Ulm: „Equidem, si me interroges, non video causam cur mittar. Verum ut minime sim idoneus, non tamen fuit meum recusare". Van Ulm ging de reis naar Regensburg te water; zij werd volbracht in zes dagen, maar had bij gunstiger wind in vier dagen kunnen afloopen; zie N⁰ 288 initio — Men vindt les Actes de la Journée Impériale tenue en la cité de Regespourg enz. in C. R. C, O. V. bl. 509 vlgg. Te verg. Ranke, deutsche Gesch, IV, 161 vlgg. Wat het persoonlijk aandeel van Kalvijn betreft, zie men diezelfde Actes bl. 568 (vergeleken met N⁰ 308) en bl. 646. Deze Actes zijn een door Kalvijn bewerkte en van een soort van commentarius perpetuus voorziene vertaling van Bucers Acta.

vertoefde [1]), zoowel als zijn pseudoniem geschrift over het Consilium paternum van Paus Paul III bewijzen, dat hij in die kerk louter een bron van zedenbederf en in haar hoofd louter een dwingeland zag, wiens geveinsdheid ontmaskering, wiens toeleg het krachtigst verzet eischte [2]). Ook en vooral hier komt het verschil tusschen den duitsch- en den fransch-protestantschen geest krachtig uit: bij Kalvijn een

---

1) N°. 329.

2) Kampschulte, bl. 334 vlgg. Het pseudoniem geschrift: Consilium admodum paternum Pauli III pontificis romani, datum Imperatori in Belgis per cardinalem Farnesium pro Lutheranis. Et Eusebii Pamphili eiusdem consilii pia et salutaris explicatio is te vinden C. R. C. O. V, bl 461—508. Kampschulte heeft reeds gewezen op bl. 507 vlg, doch zonder de plaats aan te halen. Zie hier het een en ander uit den tekst, dat van een inderdaad blinde woede bij Kalvijn getuigt: „Ne festinent, inquit sanctus pater, annus enim praeteriret, antequam exercitum armare possent. Huc potius incumbant, hoc moliantur, hoc omni cogitatione ac studio persequantur, ut foedus suum augeant ac modis omnibus corroborent. Quis tandem finis? Ut ecclesia ad antichristi libidinem exposita, prodita Turcis patria, ipsi devotis et animis et corporibus in sua ipsorum viscera desaeviant. Mox hic fructus consequetur. Quod truculentissimus ille tyrannus cum scelerato purpuratorum grege totaque faece satellitum, multo licentiosius regnabit, illam inexplebilem avaritiam ac rapacitatem, illam libidinum intemperiem, illam in omnes pios ac probos, gentesque multas innocentes rabiem, quae nunc quodammodo inclusae erumpere toto impetu non possunt, velut fractis repagulis sine lege et modo effundet. Quod romana curia confirmata in perpetuum omnium maleficiorum impunitate, in mendaciis, imposturis, offuciis, et similibus veteris nequitiae artibus liberius lasciviet. Nefaria illa sedes novis fulturis stabilita Christum sanctumque eius evangelium proculcando, impiis ac perniciosis doctrinis orbem excaecando, miseras animas in ruinam praecipitando, ferocius insolescet." Geruststellend voegt Kalvijn er straks bij: „Neque aliquid horum odiose amplifico. Quicumque

uitsluiting, een onverbiddelijke konsekwentie, een zoo goed als volslagen gebrek aan waardeering der tegenpartij, waardoor hij zich zeer onderscheidt van een man als Bucer. Kalvijn tegenover Rome is de vader van alle „Intransigenten".

Het is waar, dat hij geenerlei vertrouwen stelde in de vredelievende gezindheid der tegenpartij, en van den Keizer, hoe welwillend deze zich ook had betoond [1]), geen duurzamen vrede te gemoet zag [2]). Wat de protestanten onverbiddelijk moesten eischen, stond Kalvijn helder voor den geest; even helder, dat de tegenpartij dien eisch nooit zou toegeven, en van diplomatische kunsten wilde hij in deze hoog ernstige aangelegenheid natuurlijk niet hooren [3]).

---

enim expendere volet, quae nunc agit, omnia quae dixi, tunc facturum et forte plura fatebitur. Nec dubito quin multos omnium Ordinum ex iis qui alioqui protestantibus non consentiunt adhuc habeat nostra Germania": een opwekking ten kruistocht tegen het Pausdom aan geheel Duitschland. „Ceterum, heet het als laatste woord van deze geweldige diatribe, quia tot difficultatibus circumsessi vix inveniunt pii quo se vertent, nisi praeteritis hominibus recta in Deum respiciant, hoc agendum nobis est, ut Christi nostri adventum expectemus, qui sua claritate hunc Dei adversarium dissipabit et Spiritu oris sui conficiet." Niet malscher is Kalvijns brief aan Farel, N°. 290; vooral over Contarini.

[1]) Verg. o. a. N°. 323.

[2]) Althans volgens Bedrot aan Kalvijn (27 Juni 1541), N°. 329: [zie evenwel Actes de Ratisbonne, bl. 663 vlg. en Kampschulte, bl. 341 noot] „Putat Calvinus pacem solidam mimine expectandum a Caesare, imo talem nunquam posse sperari, nisi in religione conveniat et in reformatione consentiatur. At quando id futurum existimas?"

[3]) Actes de Ratisbonne, bl. 646 vlg. Daar leest men een Advertissement sur les choses susdictes, hoogstwaarschijnlijk geschreven door Kalvijn: „Car il fault considerer que toute la reformation de l'Eglise, et la concorde des differens (voor Kalvijn dus geheel identische begrippen) gist en trois poinctz.

Men heeft er zich misschien over te verwonderen, dat Kalvijn aan het slot van zijn fransche bewerking van de Acta van Bucerus het noodig heeft geoordeeld de redenen te ontvouwen, die het mislukken van het Colloquium te Regensburg in het oog van sommige lezers moesten verklaren [1]). Hij geeft zich de moeite hen te beantwoorden, die het bevreemdt, dat men niet beter middelen heeft aangewend en niet een beter doel heeft bereikt. Het is ongeloofelijk, zal men zeggen, volgens Kalvijn, dat zulk een Vergadering vijf maanden beraadslaagd heeft, om ten slotte niets uit te richten, terwijl bovendien nog de samenkomst van Worms vooraf was gegaan. Maar, vooreerst, was juist het groote aantal, ter vergadering aanwezig, een bezwaar; dan gebrek aan eensgezindheid, onderlinge achterdocht. Ieder trekt aan zijn eigen eind. Bovendien is men bij de behandeling van geestelijke zaken veel minder verstandig dan bij de behartiging van aardsche belangen. Eindelijk: de Duivel

---

Le premier est touchant la doctrine: c'est à scavoir que tous soyent consentans et conformes en une foy et en une congnoissance de Dieu et de sa vérité, singulierement en la principalle substance sans laquelle la chrestienté ne peult consister. En ce point les Protestans demeurent fermes: et non sans cause. Car il n'est pas question de ceder de leur droict comme on a accoustume en controversies mondaines de quitter une partie pour avoir l'autre, quand on veult venir a une transaction amiable." Die eenheid is te verkrijgen, mits „la parolle de Dieu soit purement et clairement preschée par tout"... Le second point est touchant des Ceremonies, lesquelles sont tellement en nostre liberté qu'elles doivent estre reiglées a edification." Hierbij moet gewaakt worden tegen „Judaisme" en „abus notoire"... Le troisiesme poinct est de la discipline ou de la reigle des mœurs, et des corrections pour punir les delinquans". Algemeene maatstaf van de hervorming der Kerk is: „Parquoy il nest rien meilleur que de revenir a la fontaine et chercher lorigine des choses pour restablir la chrestienté en son droict estat."

[1]) Bl. 681—684.

sluimert nooit wanneer „zijn proces ter tafel komt", en het valt hem steeds licht struikelblokken op den weg te werpen. Ook vergete men niet, dat de goedgezinden niet de meerderheid hadden, en allerminst, dat de Antikrist altijd nog zeer machtig is in de wereld.

Zij, aldus gaat hij voort, die de dwingelandij van den Antikrist verbroken willen zien, hadden van Regensburg groote verwachtingen gekoesterd. De waarheid moest zegepralen! Die schoone hoop is in rook vervlogen. Dit zal velen ontmoedigen, ja doen wanhopen [1]) aan de erkenning van het Protestantisme door de gestelde machten en aan de afschaffing van de thans heerschende superstitiën. Maar men bedenke, dat een belangrijk punt gewonnen is: Gods dienstknechten hebben openlijk getuigenis mogen geven aan de waarheid. Waar dit geschiedt, moet altijd eenige vrucht gekweekt worden. Het is niet weinig hoog aan te slaan, dat alle vorsten en eenige bisschoppen in hun ziel overtuigd zijn geworden van de noodzakelijkheid van hervorming van de leer, in het Pausdom gepredikt. Wat de Duivel en zijn Stedehouder, de Paus, ook mogen beramen, de dingen moeten weldra anders worden: de thans opgeworpen vragen kunnen op den duur niet hangende blijven. De moed dus niet verloren, al stelt de Heer ons geduld nog eenigen tijd op de proef. Want, — en dit is Kalvijns laatste en hoogste troost, — wanneer ook van de zijde der menschen alles volmaakt wanhopig stond, het is de zaak van God, en God zal haar ter hand nemen. Alle vorsten kunnen ons geloof ten zetel verheffen: dat zou geen grond van vertrouwen opleveren. Hun verzet kan ons dus evenmin het vertrouwen doen verliezen. De Heer zelf zal een baan breken voor zijn woord. Reeds is zijn machtige arm openbaar.

Te recht doet Kampschulte opmerken, dat de teleurstel-

---

1) „Pour le moins ilz se pourront desesperer, que iamais l'Evangile puisse estre receu par authorité publicque, et les idolatries et superstitions qui regnent à present corrigées."

lingen, door Kalvijn èn te Worms èn te Regensburg ondervonden, het hare hebben moeten bijdragen om hem het afscheid van Duitschland gemakkelijker te maken. Slechts weinige weken was hij in Straatsburg terug, toen hij Duitschland voor goed verliet en, na velerlei tegenstreven, den weg insloeg naar datzelfde Genève, dat hem Einde April 1538 had verbannen. Den 25sten Juli 1541 stond zijn besluit vast [1]); den 24sten Augustus vernemen wij, dat hij zijn vertrek verhaast [2]). Maar Straatsburg hoopte (1 September) nog, dat hij terug zou komen [3]). Den volgenden dag, naar het schijnt, was hij reeds op weg. Zijn heengaan geschiedde op de voor hem meest eervolle wijze. De Raad van Straatsburg schrijft brieven van aanbeveling aan dien van Basel [4]) en aan dien van Bern [5]). De predikanten van Straatsburg melden zijn lof in een schrijven aan den Raad van Genève [6]). Bij zijn doortocht, schrijft Basel aan dienzelfden Raad [7]), gelijk aan dien van Bern [8]), evenzeer een woord van warme aanbeveling. Den

---

1) N°. 338.

2) N°. 343.

3) N°. 345, De Raad van Straatsburg aan dien van Genève: „Vos per Dominum obtestamur, ut communem ecclesiarum necessitatem vestrae commoditati praeferentes cum nobis ecclesiae universae hic fructuosius inserviturum quam primum remittatis." Evenzoo N°. 348, de predikanten van Straatsburg aan den Raad van Genève: „Venit, dimissus ratione ea... ut nimirum redeat."

4) N°. 347.

5) N°. 346.

6) „Venit tandem ad vos Calvinus, eximium profecto et rarissimum, cui vix secundum, si tamen secundum ullum, organum Christi hodie nobis exstat, si maxime zelum et industriam aedificandae ecclesiae et facultatem spectetis scriptis propagandae et ornandae."

7) N°. 350.

8) N°. 351. Bern had dus twee aanbevelingsbrieven over Kalvijn ontvangen. Toch schijnt de houding van den Raad van Bern tegenover den Hervormer tamelijk koel te zijn geweest. Althans (N°.

7[den] September is hij te Neuchatel, en van daaruit bericht hij Genève zijn aanstaande komst [1]), die eenige dagen later, waarschijnlijk den 12[den], en zeker niet later dan den 13[den], September plaats greep [2]): een triomf, niet slechts persoonlijk voor Kalvijn, maar voor de zaak der Hervorming in Zwitserland en daarbuiten.

Men weet welke verwachtingen in het katholieke kamp door de verbanning van Kalvijn waren gewekt. Kardinaal Sadolet; — in 1477 geboren te Modena; sedert 1517 bisschop van Carpentras bij Avignon; aanhanger van de partij van Contarini, die hervormingen in het Katholicisme verlangde; lid der kommissie, die Paul III had benoemd, om de noodige hervormingen voor te bereiden; in briefwisselling met Erasmus, Bucer, Sturm, Melanchton [3]); een geleerd, achtenswaardig en beminnelijk man [4]); — had, gelijk men weet,

---

354) in een brief vermoedelijk van 11 September schrijft Kalvijn: „Simul atque Bernam appuli, literas obtuli vicario consulis. Postquam legit dixit, Argentinenses et Basilienses petere ut mihi daretur salvus conductus. Respondi hanc postulationem esse supervacuam, quia neque ego facinorosus essem neque in terra hostili versarer. Deinde exposui quid illi intelligerent. Senatus nihilominus crassa ignorantia sic accepit quod de conductu scriptum erat."

[1]) „La presente sera seulement pour vous signifier que ayant entendu à Soleure quil y avoit quelque trouble en ceste eglise, jay este contrainct selon Dieu de me destourner de mon chemin pour veoir sy ie y pourrois aucunement remedier de ma part."

[2]) (A) geeft onder dagteekening van 13 September bericht van Kalvijns komst. Maar verg. N°. 354 noot 7. Kalvijns eerste brief uit Genève is van 16 Sept. 1541.

[3]) Lexikon fur Theologie und Kirchenwesen von H. Holtzman u. R. Zöpffel (1882), in voce.

[4]) C. R. C. O. V. Prolegg. „Magna eloquentia et literarum studiis clarus, nec minus a morum sanctitate laudatus, et ipse aliquo reformandae ecclesiae desiderio tactus augustinianaeque theologiae magis addictus quam romanae, sed cui schismata et novaturientium licentia multo maiora damnos et pericula ecclesiae inferre

een zendbrief aan Genève geschreven (April 1539) omdat hij en anderen van oordeel waren, dat er na Kalvijns vertrek slechts een zachte druk op die stad behoefde te worden geoefend, om haar tot de Kerk van Rome te doen terugkeeren [1]). Eerst in Augustus was die brief door bemiddeling van Sulzer in handen van Kalvijn gekomen, die zich liet bewegen om dien zendbrief te beantwoorden [2]). Hij zette zich terstond aan het werk, en schreef in weinige dagen de beroemde repliek [3]), die alle hoop der Katholieken op Genève's terugkeer vernietigde en die stad deed gevoelen al wat zij in Kalvijn had verloren [4]).

---

videbantur quam quae illi vitia mendaque invidiosius oppugnabant. De quo viro sane nimis severe iudicavit Beza, quum diceret eum ingenii dotibus ad veritatis lucem opprimendam in primis abusum esse."

[1]) De titel luidt: Jacobi Sadoleti Romani cardinalis Epistola ad Senatum Populumque Genevensem, qua in obedientiam Romani Pontificis eos reducere conatur. Lugduni apud Seb. Gryphium, 1539.

[2]) N°. 178 Kalvijn aan Farel: „Epistolam Sadoleti attulerat huc Sulzerus. De responsione non eram sollicitus, sed tandem me compulerunt nostri. Nunc ea me totum distinet. Erit opus hexameron."

[3]) De titel luidt: Jacobi Sadoleti Romani Cardinalis Epistola enz. (zie boven). Joannis Calvini Responsio. Argentorati per Vuendelinum Rihelium. Mense Septembri A°. 1539.

[4]) Analyse en waardeering van de beide geschriften vindt men overal, en beider tekst C. R. C. O. V, bl. 365—416. Hier slechts eén aanhaling, en wel over het motief tot den brief. „Quum audirem, schrijft Sadolet, multa quotidie de vobis, quae partim quidem mihi dolorem, partim etiam spem nonnullam excitarent, ut non diffiderem, nos et vos.... ad eundem consensum cordium esse redituros, visum est spiritui sancto et mihi... scribere aliquid ad vos et eam animi curam ac sollicitudinem, quam pro vobis capio, literis vobis declarare." Het treffendst in den brief is de voorstelling van twee Kristenen, verschijnende voor den rechterstoel van God. De een heeft al de gebreken der kerk gezien, maar is niettemin aan de oude Moeder getrouw gebleven; de ander heeft haar den rug toegekeerd! Het treffendst in Kalvijns antwoord is zijn weigering om zich dit hoog ernstig oogenblik voor te stellen; om dat verschijnen te verlagen tot een rhetorische figuur.

HOOFDSTUK IV.

EEN VERGELIJKENDE STUDIE OVER KALVIJN ALS EXEGEET VAN HET NIEUWE TESTAMENT.

(*Brief aan de Romeinen*).

De beschouwing van Kalvijns Institutio gaf in mijne eerste Studiën aanleiding tot een vergelijking van dit dogmatisch werk met de Summa van Thomas Aquinas. Nu de tijdsorde ons tot de exegetische werkzaamheid van Kalvijn heeft geleid, wil ik ook haar kenschetsen in verband met de gelijksoortige werkzaamheid van dien roomschen leeraar en van andere exegeten.

Voor mij liggen, in de eerste plaats, de kommentaren van Kalvijn op de zoogenaamde paulinische Brieven in de folio uitgaaf die bij J. J. Schipper te Amsterdam het licht heeft gezien in 1667: Johannis Calvini Summi Theologi, Commentarii in omnes Epistolas S. Pauli Apostoli, atque etiam in Epistolam ad Hebræos: nec non in Epistolas Canonicas; dan de kommentaren van Thomas van Aquino in een nova editio van 1881 (Parijs, L. Vivès): Divi Thomae Aquinatis doctoris angelici Commentaria in omnes D. Pauli Apostoli Epistolas.

Aan de genoemde editie van de kommentaren van Kalvijn gaat

vooraf een brief door Kalvijn geschreven aan Simon Grynæus, in dato 18 Oktober 1539 [1]). In dien brief geeft hij rekenschap van het doel van alle exegese [2]), van de overwegingen die hem, Kalvijn, er toe geleid hebben, om nog eens te beproeven wat voór hem reeds door Melanchton, Bullinger en Bucer was beproefd [3]), en eindelijk van het bijzonder oogmerk, dat hij zich met zijn kommentaar heeft voorgesteld [4]). Wat men verder in een Voorrede tot een groot exegetisch werk zou kunnen en mogen verwachten, inzonderheid tot een exegetisch werk, dat de protestantsche Schriftverklaring in tegenstelling met de roomsch-katholieke als inwijdde, wordt hier gemist. Wijsgeerige vorming, — er was reeds

---

[1]) Ook te vinden C. R. Ohes. Ep. I, bl. 402.

[2]) „Et sane quum hoc sit prope unicum illius (interpretis) officium, mentem scriptoris, quem explicandum sumpsit, patefacere: quantum ab ea lectoris abducit, tantundem a scopo suo aberrat, vel certe a suis finibus quodammodo evagatur."

[3]) „Philippus quod voluit adeptus est, ut maxime necessaria capita illustraret Multa quae negligenda non sunt, dum in illis primis occupatus praetermisit: noluit alios impedire quin ea quoque excuterent. Bucerus et proiixior est quam ut ab hominibus aliis occupationibus districtis raptim legi: et sublimior quam ut ab humilibus et non valde attentis intelligi facile queat." Van katholieke voorgangers gewaagt hij in het geheel niet.

[4]) „Dubitavi aliquamdiu, praestaretne quasdam veluti racemationes post ipsos aliosque facere, quibus ea colligerem in quibus iuvare me posse mediocria ingenia arbitrabar: an perpetuum commentarium texere, in quo multa repetere necesse foret, quae ant ab illis omnibus, ant aliquo saltem illorum prius essent dicta. Verum quia illi non raro inter se variant, atque ea re multam praebet difficultatem lectoribus parum acutis.... putavi hunc quoque laborem poenitendum fore, si optimam interpretationem indicando, sublevareme os a iudicandi molestia, quibus non satis firmum est a se ipsis iudicium; praesertim cum ita omnia succincte perstringer instituerem, ut non magnam temporis jacturam facturi essent lectores, apud me legendo quae in aliis habentur."

meer dan eens gelegenheid, het te doen opmerken, — ontbrak aan den geest van Kalvijn. Deze leemte vertoont zich ook hier. Kalvijn heeft blijkbaar niet de behoefte gevoeld om iets mede te deelen over de exegetische methode die hij denkt te volgen; hij toont zich het nieuwe niet bewust, dat de protestantsche exegese had te kenmerken [1]). Ook verzuimt hij ons te zeggen, wat het voorwerp is van zijn exegetische kunst. Het is namelijk, — wie kan het zonder verbazing vernemen? — niet de tekst van het Nieuwe Testament. Kalvijn toch heeft zijn kommentaar zoó ingericht, dat hij, zonder den griekschen tekst over te schrijven of zijn bestaan te vermelden, terstond begint met een latijnsche vertaling er van te geven; hij acht zelfs niet noodig te berichten, dat het een vertaling is: de gewone lezer moet gelooven, dat Paulus zijne brieven heeft geschreven in het latijn.

Na de algemeene voorrede, in den brief aan Grynæus vervat, gaat Kalvijn terstond over tot de uitlegging van het eerste vers van den Brief aan de Romeinen. Niets licht ons in hetzij omtrent den auteur, hetzij omtrent de plaats van waar, den tijd waarin de brief geschreven is, of omtrent het karakter van de gemeente, waaraan hij is gericht.

---

[1]) Wat hier gemist wordt, ontbreekt niet geheel bij Peliicamus, Kalvijns ouderen tijdgenoot en medestander (In quator Evangelisten, item in Acta apostolorum Commentarij, Tiguri. Anno 1582), zie namelijk den Brief aan den Lezer, die als voorrede zijn vertaling en kommentaar inleidt. Het heet daarin al dadelijk: „Ea propter censui literarum sanctarum studiosis... aperire,... quam viam ingressis sim et quem modum servare voluerim.... Utque possit evidentius propositum meum cognosci, videtur ab initio altius repetanda ratio interpretandi authores sacros," hetgeen hij dan ook in hetgeen nu volgt, doet, en wel beginnende met Hieronymus.

Als curiositeit haal ik uit deze voorrede het volgende aan: „Sunt.,. quidam Commentariorum Lectores qui non alium fructum spectant, quam ut otiium fallant, et tempus aliquid agendo transigant." Of er thans nog vele zulke lezers van kommentaren zijn?

Bij Thomas Aquinas ontbreekt evenzeer elke kenschetsing van de exegetische methode, die gevolgd zal worden, maar een „Prologus" handelt kortelijk over de Brieven van Paulus in het gemeen en over den Brief aan de Romeinen in het bijzonder. Het groote onderwerp van al de brieven wordt aangeduid [1]), en in verband daarmede wordt hun systematische volgorde aangewezen [2]). Eindelijk wordt de relatieve datum van den brief besproken [3]) en de vraag behandeld: van uit welke stad de brief werd geschreven [4]), zoodat Thomas het van Kalvijn eenigszins wint in die weetgierigheid, die ten slotte tot het ontstaan heeft geleid van de wetenschap, waaraan wij thans den naam geven van Isagogiek.

Bij Thomas ontbreekt daarentegen een d o o r l o o p e n d e opgaaf van den algemeenen inhoud van den brief. Hij vergenoegt zich met in den Brief twee zeer ongelijke deelen te onderscheiden: het adres (I, 1—7) en het overige, den eigenlijken zendbrief. Voór de uitlegging van de onderscheidene deelen staat echter telkens een zorgvuldige analyse van de perikoop, die de exegeet te behandelen heeft.

Voorwerp van exegese is voor Thomas zoowel als voor Kalvijn alleen de latijnsche vertaling der Brieven. Dat is hun eigenlijke tekst, gelijk het de tekst was van de Groot voor het Oude Testament.

---

[1]) Thomas, I, bl. 3. „Tota doctrina haec est de doctrina Christi." Zie volgende noot.

[2]) „Est enim haec doctrina tota de gratia Christi, quae quidem potest tripliciter considerari. Uno modo, secundum quod est in ipso capite, sc. Christo et sic commendatur in epist. ad Hebr. Alio modo, secundum quod est in membris principalibus corporis mystici: et sic commendatur in epistolis, quae sunt ad praelatos. Tertio modo, secundum qoud in ipso corpore mystico, quod est Ecclesia: et sic commendantur in epistolis quae mittuntur ad Gentiles."

[3]) „Dicendum quod epistola ad Cor. prior est in tempore scripturae" enz.

[4]) „Item quaeritur unde apostolus epistolam hanc scripsit" enz. bl. 4.

Zoodra men, bijvoorbeeld ten aanzien van Caput I, de vertalingen van Kalvijn en die van Thomas met elkander vergelijkt, bespeurt men spoedig, dat de afwijkingen die Kalvijn zich veroorlooft meestal varianten zijn zonder eenige beteekenis hoegenaamd voor de exegese van den tekst. Hierop zijn evenwel een paar uitzonderingen, die een oogenblik onze aandacht moeten trekken.

Het woord ἀφωρισμένος (vs. 1) vertalen Thomas Aquinas [en ook Pellicanus [1])] segregatus, Kalvijn selectus Thomas teekent aan: „segregatus, inquam, vel per conversionem ab infidelibus, secundum illud (Galat. 1, 15): „„Cum autem placuit ei qui me segregavit ex utero matris meae,"" sc. synagogae; vel segregatus per electionem ab aliis discipulis secundum illud (Act. 13, 2): „„Segregate mihi Saulum."" — En Pellicanus: „Vult hoc verbo segregatus significare, se non temere accersitum in hanc functionem, sed ab aeterno electum et destinatum, antequam esset in hanc lucem aeditus (zoo spelt P. dit woord)." Maar Kalvijn wil hiervan niet hooren: „Neque enim iis assentior, schrijft hij, qui eam de qua loquitur vocationem, ad aeternam Dei electionem referunt: segregationem intelligunt, vel illam ab utero matris, de qua meminit ad Galatas; vel qua Gentibus esse destinatum refert Lucas. Simpliciter enim se Deum habere auctorem gloriatur, ne quis eum privata audacia sibi honorem sumere putet."

Dat de verklaring van Thomas Aquinas de voorkeur verdient, zal wel niemand betwijfelen. Kalvijn weet met ἀφωρισμένος niets aan te vangen, want hetgeen hij te kennen geeft als den zin van dat woord („Simpliciter enim" enz.) ligt reeds geheel in κλητὸς ἀπόστολος. Willekeurig is voorts het versmaden van de plaatsen, waar hetzelfde woord voorkomt (Gal 1, 15; Act. 13, 2). Eindelijk moet het vreemd

---

[1]) In omnes Apostolicas Epistolas.... Pellicani Tigurinae ecclesiae ministri Commentarij enz. Zurich, 1539.

heeten, vooral bij Kalvijn, dat er hier een „vocatio Dei" wordt aangenomen, die niettemin niet „aeterna" mag wezen.

Aan het reeds aangehaalde voegt Kalvijn nog iets toe, dat ons misschien bekend maakt met hetgeen hem tot zijn exegese verleidde. Hoofdzaak in zijne exegese is, dat hij de begrippen κλητὸσ ἀπόστολοσ en ἀφωρισμένοσ εἰσ εὐαγγέλιον θεοῦ geheel laat samenvallen. Nu leest men kort na het aangehaalde: „Notandum etiam, officium Apostoli esse Evangelii praedicationem. Unde apparet quam ridiculi sint isti canes muti, qui, quum mitra tantum et lituo, ac eiusmodi larvis sunt conspicui se tamen Apostolorum successores iactant". De polemiek heeft hier blijkbaar aan de exegese geschaad. Kalvijn had het vereenzelvigen van de beide genoemde begrippen noodig, om den gewaanden opvolgers van de Apostelen de les te kunnen lezen. Heeft men deze polemische bedoeling niet, dan zou men uit den tekst eerder opmaken, dat niet elke geroepen Apostel een ἀφωρισμένοσ is. Zoo toch alleen wordt tautologie vermeden.

Het τοῦ ὁρισθέντοσ (υἱοῦ θεοῦ ἐν δυνάμει κατὰ πνεῦμα... Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν) in vs. 4 vertaalt Kalvijn door *declaratus* en Thomas Aquinas door *praedestinatus*, waarin Pellicanus hem volgt. Hierover zal ik niet twisten, daar ik zelf het oorspronkelijk niet begrijp. Evenwel, als Kalvijn aanteekent: „si mavis, *definitus*, acsi diceret virtutem resurrectionis esse instar decreti quo sit pronunciatus Dei filius," kan dit moeilijk juist zijn, daar hier door het weglaten van *mortuorum* (νεκρῶν) de opstanding alleen op Kristus wordt betrokken. Zoodra men uit het oorspronkelijk het woord *mortuorum* in de vertaling herstelt, wordt de geheele stelling onmogelijk, volgens welke deze opstanding als een *decreet* zou hebben gewerkt. St. Thomas laat het woord *mortuorum* recht wedervaren: „Est ergo sensus: quod apparet Christus esse Filium Dei in virtute ex resurrectione mortuorum, sc. ex hoc quod mortuos fecit secum resurgere (Matth, 27, 52), et tandem faciet omnes resurgere (Joann. 5, 28). Vel po-

test intelligi de spirituali resurrectione mortuorum (Ephes. 5, 14)". — Dat Kalvijn κατὰ πνεῦμα door per, en niet, met Thomas, door secundum spiritum vertaalt, kan natuurlijk niet goedgekeurd worden. Vreemd is het eindelijk, dat hij aan het slot van vers 4, blijkens zijn ablativus Jesu Christo domino nostro, de woorden Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν af laat hangen van περὶ (vs. 3), terwijl het toch veel natuurlijker schijnt dien genitivus met Thomas Aquinas op te vatten als appositie of reprise van Παῦλοσ δοῦλοσ enz. (vs. 1) en dus te verlaten: Iesu Christi domini nostri inquam enz.

5° De woorden ἐν ὁμοιώματι in vs. 23, door Thomas en Pellicanus met in similitudinem vertaald, worden door Kalvijn weergegeven met similitudine; beter, zonder twijfel, maar des te vreemder is het nu, dat Kalvijn vs. 25 μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν.... ἐν τῷ ψεύδει vertaalt: in mendacium.

6°. Vs. 32 οἵτινες τὸ δικαίωμα τοῦ θεοῦ ἐπιγινώσκοντεσ ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράσσοντεσ ἄξιοι θανάτου εἰσίν, οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦντες ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦντες τοῖς πράσσουσιν luidt bij Thomas: „Qui cum iustitiam Dei cognovissent, non intellexerunt, quoniam qui talia agunt, digni sunt morte, non solum qui ea faciunt, sed etiam qui consentiunt facientibus"; bij Kalvijn: „Qui cum Dei iudicium cognoverint, quod qui talia agunt, digni sunt morte: non tantum ea faciunt, sed assentientur facientibus". Hier valt het moeilijk te zeggen, of Kalvijn op grond van zijne opvatting van het oorspronkelijk de oudere vertaling heeft willen verbeteren. In elk geval is het duidelijk, dat hij evenmin als Thomas van Aquino dat oorspronkelijk volkomen getrouw heeft teruggegeven: de οὐ μόνον ποιοῦντεσ enz. zijn het subjekt van ἄξιοι θανάτου εἰσίν.

Voor het eerste hoofdstuk van den Brief aan de Romeinen kan de vertaling van Kalvijn slechts op eén punt een exegetische verbetering heeten van die van St. Thomas. Wat den kommentaar betreft, wij mogen niet vergeten, dat Kalvijn zich op bijzondere kortheid heeft toegelegd. Van daar, dat hij niet altijd toelicht, wat werkelijk verklaring noodig

heeft. Een begripsbepaling van de πίστισ ontbreekt, bijvoorbeeld, bij Rom. 1, 17: ὁ δὲ δίκαιοσ ἐκ πίστεωσ ζήσεται. Kalvijn schrijft: „Et certe vitam piorum fidei non adscripsit, nisi quatenus damnata mundi superbia, se ad unius Dei praesidium colligunt." Bedenkt men nu, dat voorafgaat vs. 16: οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον· δύναμισ γὰρ θεοῦ ἐστὶν εἰσ σωτηρίαν παντὶ τῷ πιστεύοντι, dan heeft men aan een verklaring van πίστισ door Godsvertrouwen, in eenvoudige tegenstelling met de „mundi superbia", niet genoeg; dan wil men weten wat de πίστις is, die het leven zal uitmaken van den rechtvaardige; wat zij, namelijk, is in onmiddellijk verband met het evangelie. Erasmus zegt dan ook: „Vita enim ex hoc habet initium, quod submittentes humanum sensum credimus verbis divinis," en Pellicanus: „At justus fide sua, qua promissis Dei acquiescit, vivat." Thomas vat het geloof, hier bedoeld, op als geloof aan het evangelie (evenzoo van Hengel, Interpret Ep. P. ad Rom. Tom I, bl. 101); dus als geloof met een positieven inhoud. Thomas onderzoekt wat gelooven is in onderscheiding van wetenschap, twijfel en meening, en leidt uit de stelling, dat het geloof den rechtvaardige doet leven af, dat het geloof voor de ziel moet zijn wat de ziel is voor het lichaam: „Sicut corpus vivit per animam naturali vita, sic anima vivit per Deum vita gratiae. Primo autem Deus animam inhabitat per fidem."

Er komen een paar uitspraken in dit hoofdstuk voor, die met de leer der rechtvaardiging alleen uit het geloof niet te best overeenstemmen, en van zelf ontstaat de vraag, of Kalvijn bij de exegese van die uitspraken den invloed van zijn dogmatiek heeft ondervonden. Ik heb het oog op vs. 6 en op vs. 13.

Vs. 6 luidt bij hem: „Qui redditurus est unicuique secundum ipsius cpera." Kalvijn teekent er bij aan: „.... In hac sententia non tantum est difficultatis, quantum vulgo putatur". Dit „vulgo" kan natuurlijk alleen slaan op zijne geloofsgenooten en bewijst, dat onder hen aan dezen tekst

werkelijk aanstoot werd genomen. Kalvijn tracht hieraan op de volgende wijze te gemoet te komen: „Reproborum enim malitiam justa ultione si puniet Dominus, rependet illis quod meriti sunt. Rursum quia sanctificat quos olim statuit glorificare in illis quoque bona opera coronabit, sed non pro merito. Neque id evincetur ex hac sententia: quae tamet si praedicit quam mercedem habitura sint bona opera, nequaquam tamen quid valeant, vel quid illis debeatur pretii pronunciat. Stulta autem consequentia est, ex mercede statuere meritum." Dit laatste is niets meer dan een machtspreuk, bovendien in strijd met Rom. 4 : 4; en zij bewijst slechts verlegenheid. — Pellicanus redt zich met te zeggen: „Humano more loquendi deus nobiscum (utitur) in universa Scriptura". Thomas Aquinas houdt zich eenvoudig aan den tekst; onderzoekt waarin het „meritum" bestaat, waarbij hij put uit vs. 7: „Ad meritum tria concurrunt:... patientia; bonitas operis; rectitudo intentionis", hetgeen niet veel verschilt van van Hengels vereenzelvigen van *τὰ ἔργα* met „tota vivendi ratio (t. a. p. bl. 195)". Voorts doet hij opmerken: „Quod autem dicitur „„reddere unicuique secundum opera sua,"" non est intelligendum secundum aequalitatem, quia praemium excedit meritum, sed secundum proportionem, quia bonis retribuet bona, et melioribus meliora. Et eadem ratio est de malis;" eene opmerking, waardoor het goddelijk beloonen ver boven het peil van een eigenlijk afbetalen verheven wordt.

Vs. 13*b* luidt bij Kalvijn: „qui Legem faciunt, justificabuntur". Ook hier verraadt zich het protestantsch rationalisme: „Qui hoc loco abutuntur, zegt Kalvijn, ad erigendam operum justificationem, etiam puerorum cachinnis sunt dignissimi.... Quin ex hoc loco argumentari licet, neminem operibus justificari. Si enim ii soli qui Legem implent, per Legem justificantur: sequitur nullum justificari, quia nullus reperitur qui jactare queat Legis complementum". Men bemerkt de methode. Er is voortdurend een dogmatische preoccupatie. Kal-

vijn heeft niet eens opgelet, dat hij in het onmiddellijk volgende vers moest vertalen: „Quum enim Gentes, quae Legem non habent, natura quae Legis sunt faciant enz." [1]), terwijl toch uit zijn opmerking van daareven voortvloeien zou, dat er van dezulken die volbrengen„ quae Legis sunt", nooit spraak kan zijn. — Ook hier is Thomas Aquinas onpartijdiger in zijne exegese, eerlijker in zijn aanvaarden van het gezag der Schrift. Hij laat dit woord niet op zichzelf staan; hij brengt het, gelijk dit op zijn en op Kalvijns standpunt voegde, in verband met uitspraken als Matth. 7, 24 vlgg.; Jacobus 1, 22 vlg., en gaat dan voort: „Sed contra secundum videtur esse quod dicitur (3, 20): „„Ex operibus non justificabitur, omnis caro coram eo.'"' Non ergo aliqui ex hoc quod opera Legis faciunt, justificantur. Sed dicendum est quod justificari tripliciter accipi potest... quantum ad reputationem, ut aliquis justificari dicatur, quando justus reputatur... Et secundum hoc potest intelligi: Factores Legis justificabuntur, id est justi apud Deum et homines reputabuntur. Secundo, per executionem justitiae, in quantum scilicet opera iustitiae exequuntur (met aanhaling van Luc. 18, 14):... Tertio modo, potest accipi justificatio quantum ad causam justitiae, ut scil. ille dicatur justificari qui justitiam de novo accipit, sicut: „„Iustificati igitur ex fide."' Sic autem non intelligitur hic quod factores Legis justificentur, quasi per operam Legis justitiam acquirant. Hoc quidem esse non potest neque quantum ad opera caeremonialia, quae gratiam justificantem non conferebant, neque etiam quantum ad moralia ex quibus habitus justitiae non acquiritur, sed potius per habitum justitiae infusum huiusmodi opera facimus."

---

[1]) Evenzeer heeft Kalvijn, in den Commentarius in Genesin, c. XX, 1 vertaald: „Jehovah dixit Abraham... esto perfectus," maar er in den kommentaar bijgevoegd: „integritas, cuius hic fit mentio, hypocrisi opponitur", alsof dit iets hielp.

Men kan over deze exegese denken zooals men wil, maar men zal moeten toegeven, dat, het schriftgezag eens aangenomen, wat bij Kalvijn zoowel als bij Thomas Aquinas het geval was, de exegetische methode van den laatstgenoemde zich gunstig van die des eersten onderscheidt. Heeft de Schrift gezag en mag zij dus niet geacht worden met zichzelf in tegenspraak te zijn, dan is het beter met Thomas in uitspraken, als Rom 2, 16 en 3, 20, het uitvloesel te zien van een verschillende beteekenis, door de Schrift toegekend aan het woord justificari, dan met Kalvijn op de uitspraak: Wie de Wet volbrengt, zal gerechtvaardigd worden, te antwoorden: dan wordt niemand gerechtvaardigd, want niemand kan de Wet volbrengen. Dit laatste toch is zijn bijzondere meening: de Schrift zelve leert hier het tegendeel, gelijk blijkt uit het reeds aangehaalde vs. 14, maar evenzeer uit vss. 26 en 27: *ἐὰν οὖν ἡ ἀκροβυστία τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου φυλάσσῃ* enz..... *καὶ κρινεῖ ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία τὸν νόμον τελοῦσά σε τὸν .... παραβάτην νόμου.* — De methode van Thomas Aquinas onderstelt natuurlijk een zeer uitgebreide bijbelkennis. Die wordt dan ook inderdaad bij hem gevonden. Onder het lezen van zijn kommentaar staat men gedurig verbaasd van zijne bekendheid met alle deelen des Bijbels. Plaatsen, die op eenigerlei wijze in aanmerking kunnen komen bij den tekst dien hij heeft te verklaren, staan hem blijkbaar terstond voor den geest.

Het valt inderdaad te betreuren, dat Kalvijn zijn èn als dogmatikus èn als exegeet inderdaad grooten voorganger niet heeft gekend. In mijne eerste Studiën over Kalvijn heb ik aangetoond, dat Kalvijn de Summa van Thomas Aquinas niet had gelezen, toen hij zijne eigene Institutio schreef. Uit Kalvijns kommentaar blijkt duidelijk genoeg, dat de Commentaria van den doctor Angelicus hem evenzeer onbekend zijn gebleven. Ware het tegendeel het geval geweest, zijn arbeid had er zeer zeker bij gewonnen. Er is bij Thomas een nauwkeurigheid, een scherpzinnigheid,

die men wegens zijne, even onloochenbare al te groote, uitvoerigheid niet miskennen mag. Hij ziet moeilijkheden, waar Kalvijn overheen glijdt. Men vergelijke de twee exegeten eens ten aanzien van Rom. 3, 3: εἰ ἠπίστησάν τινες, μὴ ἡ ἀπιστία αὐτῶν τὴν πίστιν τοῦ θεοῦ καταργήσει. De vraag is natuurlijk of τοῦ θεοῦ het subjekt dan wel het objekt van πίστις te kennen geeft. Onze Statenoverzetting („het geloof aan God") en Kalvijn schijnen het tweede aan te nemen: „Ergo significat semper mansisse in gente quosdam qui in promissionis fide stantes, ab illa praerogativa non exciderint". In vroeger en later tijd evenwel heeft men den Genitivus het subjekt laten aanduiden; zoo Chrysostomus in zijn 6e Homilie over den Brief aan de Romeinen en evenzoo Erasmus, Pellicanus en ook de Groot, Annott. in N. T., die daarbij 2 Tim. 2, 13 aanhaalt: εἰ ἀπιστοῦμεν, ἐκεῖνος πιστὸς μένει. Deze interpretatie wordt bevestigd door het onmiddellijk volgende γινέσθω δὲ ὁ θεὸς ἀληθής (Rom. 3, 4). Maar voor beide opvattingen laat zich iets, zij het dan ook volstrekt niet even veel, zeggen. Thomas Aquinas geeft ze beide op: „Quod potest dupliciter intelligi. Uno modo, de fide quo creditur in Deum (met aanhaling van Eccles. [van Jesus Sirach] 33, 13)... Alio modo, potest intelligi de fide qua Deus fidelis est implens promissa (Hebr. 10, 23)." Uit hetgeen volgt blijkt, dat Thomas Aquinas aan de tweede interpretatie de voorkeur geeft en thans zal wel ieder het met hem doen. Ook van Hengel vertaalt: „An ita fide ei deneganda fidem Dei tollent".

Indien Kalvijn den leeraar van het Katholicisme niet had verwaarloosd, zou hij ook in staat zijn geweest een billijker oordeel te vellen over hetgeen de katholieke theologie onderwees ten aanzien van die punten, waarop naar zijn oordeel de oude en de nieuwe leer het verst uit elkander gingen. Hij zou dan reeds bij zijn voorganger eene opvatting van het geloof en de goede werken gevonden hebben, die niet zoo ver afstond van de zijne. Bij zijn kommentaar op Rom. 3, 20 gedenkt hij de „scholastici" en de „sophistae", waar-

mede hij wel de roomsch-katholieke theologen zal bedoelen. Hij zegt van hen: „Nam cum sophistis dimidiam iustitiam fingere, ut opera ex parte justificent, frivolum est: sed nihil hac parte proficit, ob hominis vitiositatem". Bij welke sofisten Kalvijn dit gelezen hebbe, zeker niet bij Thomas Aquinas. Ja, men zal zelfs met eenige bevreemding bespeuren, dat het beginsel: de werken der Wet kunnen den mensch niet rechtvaardigen, door Thomas nog op stelliger wijs wordt opgevat dan door Kalvijn. Bij Kalvijn ligt die onmogelijkheid niet, — (trouwens evenmin als bij Pellicanus: „nullum opus potest hominem justificare, quando certum est, a nullo impleri posse homine prout oportet"), — gelijk men toch verwachten zou aan de Wet, maar alleen aan de omstandigheid, dat de mensch de Wet niet kan volbrengen. Denk u den mensch als een niet zondig wezen, en een rechtvaardigheid door de Wet is, volgens Kalvijn, evenzeer denkbaar: „Quod autem, schrijft hij, ex contrario Legis effectu ratiocinatur, non posse ab ea nobis conferre justitiam: sciendum est, aliter non procedere argumentum, nisi tenemus hoc inseparabile esse ac perpetuum accidens, ut suum homini peccatum demonstrans, spem salutis praecidat. Per se quidem, quia ad iustitiam instituit, via est ad salutem, sed obstat nostra pravitas et corruptio, ne quid hac parte proficiat". Zoover als dat „per se quidem enz." gaat Huig de Groot niet, maar hij kent aan de Wet toch een zekere zedelijke macht toe: „Sic et per actus multos legi congruentes acquiritur iustitia quaedam inter homines valens." Ook van Hengel staat aan de zijde van Kalvijn: „carnis enim communione Judaei haud secus quam alii homines impares sunt ad vitae rationem secundum legis praecepta ita instituendam, ut probati habeantur iudicio Dei". Maar Thomas: „apostolus intendit quod ex omnibus operibus Legis, etiam quae praecepta moralia mandantur, non justificatur homo. Lex enim datur ut homo cognoscat quid debeat agere, quid vitare. Ex hoc autem quod homo cognoscit peccatum, quod vitare debet tamquam prohibitum, non statim sequitur quod

illud vitet; quod pertinet ad rationem justitiae, quia concupiscentia subvertit judicium rationis in particulari operabili. Et ideo Lex non sufficit ad justificandum, sed est necessarium aliud remedium per quod concupiscentia reprimatur." De Wet geeft dus, naar Thomas, de „justitia" niet, omdat zij den mensch niet kan veranderen.

In overeenstemming met het aangewezen verschil vinden wij bij vs. 22: „Justitiam Dei per fidem Jesu Christi", het zaligmakend geloof door Thomas meer van zijn ethische, bij Kalvijn meer van de juridische zijde opgevat. Het gevoelen van Kalvijn spreekt duidelijk genoeg uit dezen eénen volzin: „Ideo fide, quia in solam Dei misericordiam et gratuitas eius promissiones nos recumbere necesse est". Het gevoelen van daareven hangt natuurlijk samen met dit tweede. God is soeverein van den mensch. Hij eischt gehoorzaamheid aan zijn wet. Betoont men die gehoorzaamheid, dan geeft hij den mensch zijn gunst. De mensch betoont die gehoorzaamheid evenwel niet. Nu maakt God gebruik van zijn recht als soeverein. Hij verleent gratie en wel door Jezus. Wie heeft er voordeel van? Elk die de verzekering dienaangaande aanneemt. Dit te doen, is het geloof, — het geloof in Gods genade, of in Jezus' werk en woord. Deze exegese vindt men bij Huig de Groot terug: „ex fide in Jesum Christum, id est, in promissa eius vere coelestia" (bij van Hengel: „cujus Jesus auctor est"), terwijl het natuurlijk verder heet: „fides in Christum ubi ad maturitatem quam pervenit.. parit illam admirabilem.. puritatem enz". Anders bij Thomas Aquinas: „Dicitur autem justitia Dei esse per fidem Jesu Christi, non ut quasi per fidem mereamur justificari,... Sed quia, in ipsa justificatione qua justificamur a Deo, primus motus in Deum est per fidem". Niet dus enkel een voor waar houden, dat ons gratie is verleend, is de „fides" maar „primus motus mentis in Deum"; een „credere Deo, qui est proprius actus fidei" gelijk Thomas bij Rom. 4, 3 verzekert. De zedelijke zijde van het geloof, die bij Kalvijn natuurlijk niet ontbreekt, komt hierbij duidelijker

uit. Op het aangehaalde volgt bijna onmiddellijk: „haec autem fides ex qua est justitia, non est fides informis de qua dicitur (Jac. 2, 17): „„Fides sine operibus mortua est;"" sed est fides per charitatem formata, (est fides) „„per quam in nobis habitat Christus"" (Ephes. 3, 17). Haec est fides de qua dicitur (Act. 15, 9) „„Fide purificans corda"". Bij vs. 28 (*λογιζόμεθα οὖν δικαιοῦσθαι πίστει ἄνθρωπον χωρὶσ ἔργων νόμου*) komt Thomas Aquinas natuurlijk op den aard van het geloof terug, en gebruikt hij deze onderscheiding: „ita tamen quod hoc inteliigat sine operibus praecedentibus justitiam, non autem sine operibus consequentibus (met aanhaling van Jac. 2, 17)". Over het leven dat op de rechtvaardiging door het geloof v o l g t, gelijk hij uitdrukkelijk zegt, handelt Chrysostomus [1]) (met Cyrillus van Jeruzalem, Diodorus van Tarsus en Theodorus van Mopsvestia, de voorname vertegenwoordiger van de antiocheensche school) op zijne gewone treffende wijze aan het slot van zijne zevende Homilie. Aan v o o r a f g a a n d e werken denkt blijkbaar ook Huig de Groot, als hij bij *χωρὶσ ἔργων νόμου* aanteekent: „etiamsi absint opera legis, ut in gentibus fiebat". — Uit deze aanhalingen van Thomas en Chrysostomus blijkt, met hoe weinig recht Kalvijn bij dit vs. 28 schrijft: „Fatentur quidem (nostri adversarii) justificari hominem fide: sed non sola: imo penes charitatem vim justificationis reipsa locant, utcunque verbotenus eam concedant fidei". Kalvijn had met die uitspraken rekening moeten houden, evenals met deze, die Thomas Aquinas ten beste geeft bij Rom. 4, 3: „Est autem considerandum quod justitia quam Deus reputat, scriptam expressit (Abraham) non in aliquo exteriori opere, sed in interiori fide cordis, quam solus Deus intuetur". Door zijne onjuiste voorstelling van de leer der roomsch-katholieke theologen op dit punt, heeft Kalvijn zich de

---

[1]) Ed. de Montfaucon, Tom, IX, bl. 489 vlg. De Homiliën over de R o m e i n e n werden waarschijnlijk tegen het eind der 4e eeuw te Antiochië gehouden.

verklaring van Rom. 3, 28 te gemakkelijk gemaakt: hij blijft in gebreke ons te zeggen, wat die woorden χωρὶσ ἔργων νόμου bij hem beteekenen, daar zij toch ook bij hem niet beteekenen kunnen, dat er geenerlei verband zou zijn tusschen de justificatio en de bona opera. Neem de voorstelling, die Kalvijn van de roomsch-katholieke exegese dezer plaats geeft, weg, en het moet terstond blijken, dat tusschen deze en Kalvijns exegese op dit punt geen principieel verschil aanwezig is of kan zijn. Ook hij kan slechts de voorafgaande goede werken als onmisbaar loochenen voor de rechtvaardiging, tenzij hij in strijd zou willen komen met Titus 3, 5: ἡ φιλανθρωπία ἐπεφάνη τοῦ σωτῆροσ ἡμῶν θεοῦ, οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ, ἃ ἐποιήσαμεν ἡμεῖσ; een tekst, door Thomas Aquinas te recht aangehaald bij zijn kommentaar op Rom. 4, 6. Kalvijn vertaalt Titus 3, 5: „Non ex operibus quae essent in justitia quae nos fecissemus"; waarbij hij zelf aanteekent: „Negat eos quicquam operibus fuisse promeritos ut salutis fierent participes." Schrijft hij dan eenige weinige regels later: „Insaniunt ergo qui hominem suis (ut vocant) praeparationibus accedere ad Deum fingunt", dan kan men slechts op nieuw betreuren, dat hij op de groote autoriteit der katholieke Kerk geen acht heeft geslagen. Men moet altijd een leer beoordeelen naar hare beste vertegenwoordigers. Wat voor het overige die praeparationes aangaat, ook daartegen kan Kalvijn geen ernstig bezwaar hebben gehad. In Sessio VI van het koncilie van Trente wordt daarvan geleerd: „Declarat praeterea (Synodus) ipsius iustificationis exordium in adultis a Dei per Christum Jesum praeveniente gratia sumendum esse, hoc est, ab eius vocatione, qua nullis eorum existentibus meritis vocantur, ut, qui per peccata a Deo aversi erant, per eius excitantem atque adiuvantem gratiam ad convertendum se ad suam ipsorum iustificationem, eidem gratiae libere assentiendo et cooperando, disponantur ita, ut tangente Deo cor hominis per spiritus sancti illuminationem neque homo ipse nihil omnino agat, inspirationem

illam recipiens, quippe qui illam et abiicere potest, neque tamen sine gratia Dei movere se ad iustitiam coram illo libera sua voluntate possit. Unde in sacris literis, quum dicitur: Convertimini ad me, et ego convertar ad vos".

Hoezeer, — het zij in het voorbijgaan opgemerkt, — Huig de Groot buiten de konfessionneele geschillen stond, blijkt eigenaardig uit zijn aanteekening op Titus 3, 5. Hij schrijft er niets anders over dan dit eene: „Plerorumque enim mala fuerunt opera". Dat p l e r o r u m q u e heeft een benijdenswaardige naïveteit. Bij van Hengel heet het: „nulla vitae ad legis cuiuslibet praecepta i n s t i t u t a e ratione habita". Mij dunkt, dit heeft geen zin, tenzij ook door hem hier gedacht wordt aan het verleden, anders had hij wel geschreven: i n s t i t u e n d a e.

Het geloof, hoe dan ook opgevat, heeft voor katholieken en protestanten vooral tot inhoud de kracht van den dood van Jezus. Ook de brief aan de Romeinen handelt over dien dood, en het onderzoek van een kommentaar op dien brief is verplicht rekening te houden met de teksten, waarin dit het geval is. Van zelf valt het eerst ons oog op een tekst, die den exegeet groote moeilijkheden baart, op Rom. 5, 6 vlg.: *εἴγε* (of *ἔτι γὰρ*) *Χριστὸσ ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν ἔτι* (in de Recepta, zonder dit tweede *ἔτι*, dat B heeft) *κατὰ καιρὸν ὑπὲρ ἀσεβῶν ἀπέθανεν. μόλισ γὰρ ὑπέρ δικαίου τισ ἀποθανεῖται. ὑπὲρ γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ τάχα τισ καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν.* Bijna zooveel woorden, zooveel moeilijkheden. *Eἶ* of *εἴγε* geeft geen zin; *ἔτι* evenmin [1]). Welk een onbeteekenend woord is dat *ἀσθενῶν*, en wanneer houden wij op zwak te zijn? De woorden *κατὰ καιρὸν* zijn niet met zekerheid te verklaren. Zijn de *ἀσθενεῖσ* en de *ἀσεβεῖς* dezelfde personen? Waarom dan de tweederlei benaming? De onderscheiding tusschen hetgeen *ὑπὲρ δικαίου* en hetgeen *ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ* zal geschieden, schijnt even weinig ge-

[1]) Want men zal wel bezwaar maken met Erasmus een hyperbaton aan te nemen, en te zeggen: *ἐτι γαρ — ἀσθενῶν*, „id est, Nam Christus cum adhuc enz."

motiveerd, als καὶ voór τολμᾷ. Bovendien zou de samenhang tusschen vs. 5 en vs. 8 er bij winnen, indien vss. 6 en 7 er niet waren. Vs. 5 zegt, dat de liefde Gods in onze harten is uitgestort: nu verwacht men een bewijs van die liefde, dat vs. 8 inderdaad vermeldt. Maar men verwacht niet juist een betoog van de bijzondere edelmoedigheid van Kristus, die hier natuurlijk als mensch wordt gedacht, daar anders die geheele vergelijking van hetgeen hij deed met hetgeen de menschen gewoonlijk doen, alle beteekenis verliest [1]).

Het zijn niet alleen de oudere exegeten, die ongaarne hun onvermogen belijden. Prof. Reuss vertaalt, indien dit vertalen heeten mag: „En effet, lorsque nous étions encore faibles, Christ mourut à temps (= dans l'intérêt de la génération contemporaine: idée d'opportunité) pour les impies: or, c'est à peine pour un juste que quelqu'un mourra (car il se peut que quelqu'un ait le courage de mourir pour un homme de bien!) enz." En in den kommentaar schrijft die geleerde: „Ce dévouement, ce sacrifice n'a pas son pareil dans l'histoire des hommes, qui tout au plus — et encore combien c'est chose rare! — se dévouent pour un homme de bien, un ami, un bienfaiteur." Men bewondert het vernuft van de te rekkelijke exegese, maar ontvangt hier geen licht, evenmin als van Huig de Groot, wiens gewone scherpzinnigheid niet uitblinkt in de opmerking: Ἔτι γὰρ Χριστὸσ. „Legerunt hic alii εἰ, alii εἰσ τὸ: sed ἔτι rectum est." Ook de overige moeilijkheden heeft hij niet opgelost. Misschien verdient zijne aanteekening eenige aandacht, als hij, op het voetspoor van Theophylaktus, bij κατὰ καιρὸν schrijft: „Tempore ad eam rem opportuno, Joan. 13, 1; 17, 1; Gal. 4, 4";

---

[1]) Misschien steekt nog in ἔτι γὰρ de ware lezing, die geluid kan hebben ὅτι. Men zou dan verder kunnen gissen, dat vss. 6 en 7 hier ingelascht werden door iemand, die van oordeel was, dat Kristus in vss. 5 en 8 niet genoeg op den voorgrond trad. Ik ben de eerste om toe te geven, dat deze gissing slechts een noodschot is.

maar vooral dit: „Exactis hebdomadibus Daniëlis." Men zou dan kunnen gissen, dat achter καιρὸν het woord ὤφειλε ware uitgevallen. Niet als de eenig, maar als eén der mogelijke verklaringen geeft ook Erasmus op: „intelliges illum idoneo tempore et a Patre praescripto mortem oppetisse." Wat μόλις γὰρ ὑπὲρ δικαίου, vs. 7, betreft, poogt hij zich te redden met: „Syrus legit ὑπὲρ ἀδίκου: sensu optimo!" Voorzeker; maar die lezing is natuurlijk een korrektie.

De exegetische kunst van Van Hengel schiet hier evenzeer te kort. Vooreerst behoudt hij, even als de Groot, in het begin ἔτι γὰρ. Hij vangt zijne verklaring aan met ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν ἔτι, want zoo leest hij. Natuurlijk vraagt hij terstond: „Quid vero illud adjectivum? Hij licht het toe met νήπιοι uit Gal. 4, 3. Alsof dat hier iets kon baten! Volkomen gepast, wanneer gesproken wordt van ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου δεδουλομένοι, is νήπιοι in het geheel niet gepast, waar sprake is van diegenen ὑπὲρ ὧν Χριστὸς ἀπέθανε. Van Hengel denkt er anders over: „Si quis rogat, cur Apostolus hac in gravi oratione tam leni vocabulo usus sit, respondeo, eum meliori uti non potuisse, ut tempore, quo Christus pro impiis mortuus esset, notando praecedentia et sequentia obiter explicaret (met aanhaling van Hand. 17, 20)." Is het mogelijk! Welk auteur, die het recht heeft een pen te voeren, zal ooit schrijven: Toen wij nog onmondig waren is dit of dat voor de goddeloozen gebeurd? Waarom wil men volstrekt zulk een taal opdringen aan een Apostel dien men hoog vereert?

De woorden κατὰ καιρὸν toelichtende, schrijft van Hengel: „nondum, inquam, seriore, quam ut nobis prodesse posset, tempore enz." Kristus te laat stervende, stervende op een tijdstip, waarop niemand er meer baat bij heeft, is zeker een eigenaardige voorstelling! Van Hengel had van Huig de Groot zich een beter weg kunnen laten wijzen. Eindelijk dat ὑπὲρ ἀσεβῶν! Menschen, even te voren zoo vergoelijkend ἀσθενεῖς genoemd, worden op eens „homines flagitiosi et a

Deo alienissimi." Waarom? Van Hengel geeft een lange verklaring van ὑπὲρ, dat iedereen terstond begrijpt, maar zwijgt over ἀσεβεῖσ.

Bij onzen doctor angelicus kloppen wij evenzeer te vergeefs aan. Te loven is, dat hij κατὰ καιρὸν tracht te verklaren, en er niet overheen heeft gelezen. Hij zegt er van: „id est ut certo tempore in morte moraretur," met aanhaling van Matth. 12, 40. Thomas zoekt het blijkbaar in de richting, waarin de Groot het misschien vond. Maar karakteristiek is zijn verklaring van de onderscheiding tusschen ὑπὲρ δικαίου en ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ (van Hengel schijnt die verklaring niet te hebben gekend, ofschoon hij haar eenigszins tot de zijne maakt): „Vix enim aliquis moritur pro homine justo liberando (met aanhaling van Jes. 57, 1)... Nam forsitan quis, id est aliquis rarus ex zelo virtutis audeat mori pro bono... Pro justo intelligamus aliquem in virtute exercitatum, per bonum autem hominem innocentem. Et quanvis secundum hoc justus sit praestantior bono, tamen pro justo vir aliquis moritur. Cujus ratio est quia innocens, qui per bonum intelligitur, magis miserandus videtur propter defectum aetatis vel alicujus hujusmodi. Justus autem, quia perfectus est et absque defectu, non habet in se misericordiae materiam. Quod ergo aliquis moriatur pro innocente, potest ex compassione misericordiae provenire, sed quod aliquis moriatur pro justo, provenit ex zelo virtutis, qui in paucioribus invenitur quam misericordiae passio". Zulk een verklaring teekent in haar fijnheid en beminnelijkheid hem die haar vond. Wij kunnen haar verder laten voor hetgeen zij is, evenals de verklaring van Erasmus, een waar curiosum: „Justum et bonum hoc loco significat rem, ut sit neutri generis". Maar komen wij eindelijk tot Kalvijn.

Reeds zijn vertaling van Rom. 5, 6 vlg. trekt de aandacht. Thomas Aquinas vertaalde (even als de Vulgata): „Ut quid enim Christus, cum adhuc infirmi essemus, secundum tempus Christus pro nobis mortuus est. Vix enim pro justo qnis moritur: nam pro bono forsitan quis audeat mori."

Kalvijn laat *ut quid* weg zonder het ἔτι γὰρ door iets anders te vervangen. Hij vertaalt: „Christus enim, quum adhuc essemus infirmi secundum *rationem temporis*, pro impiis mortuus est. Vix sane pro justo quis *moriatur* nam pro bono forsan aliquis etiam mori *audeat*." De weglating van *ut quid* of iets soortgelijks, alsmede de hier wijd gedrukte woorden bewijzen, dat hij den tekst een weinig geweld heeft aangedaan en dus wel gevoeld heeft, dat in het oorspronkelijk niet alles in de volmaaktste orde was. Gelijk men ziet, brengt hij (op het voetspoor van anderen maar daarom niet met meer recht of goed gevolg) κατὰ καιρὸν tot ἀσθενῶν ἔτι. Ook Erasmus acht deze verklaring mogelijk. Kalvijn zegt in zijn kommentaar: „In versione non ausus sum mihi tantum permittere, ut transferrem, Secundum tempus quo infirmi eramus, qui sensus tamen magis placebat." Ter toelichting van ἀσθενῶν geeft hij: „Et infirmos appellat, qui nihil in se nisi vitiosum habent, nam eosdem continuo post impios appellat"; alsof niet juist de moeilijkheid daarin lag, dat Paulus ze hier niet „impios" noemt. Pellicanus zegt volmaakt hetzelfde: „Infirmos autem vocat, nulla penitus pietatis virtute subnixos, nam mox impios dicit et peccatores." (Ik zag ergens een uitgaaf van Pellicanus aangehaald van 1538, maar heb haar niet kunnen vinden. De mijne is van '39; ik weet dus niet of Kalvijn den kommentaar van Pellicanus heeft gekend toen hij zijn eigen kommentaar uitgaf.)

De onderscheiding tusschen ὑπὲρ δικαίου en ὑπέρ τοῦ ἀγαθοῦ is Kalvijn geheel ontgaan. „Sententia hoc valet: Rarissimum sane inter homines exemplum extat, ut pro justo mori quis sustineat: quanquam illud nonnumquam accidere possit." Toch schijnt er een tegenstelling te worden gemaakt tusschen μόλισ en τάχα (τάχα hic est facile, zegt de Groot, oppositum ei, quod praecessit μόλισ). Is dit zoo, dan mag de exegese de genoemde onderscheiding niet verwaarloozen.

Ofschoon, na al de uitlegging, de plaats duister blijft, is zooveel zeker, — en daarom hebben wij in de eerste plaats op

dezen tekst gelet, — dat het Gods liefde is, die zich betoont in den dood van Kristus. Maar met dit algemeene is natuurlijk niet de betrekking geteekend tusschen dien dood en 's menschen verlossing. Integendeel, de kennis van die betrekking is er veeleer door bemoeilijkt. Is Jezus' dood bewijs van Gods liefde, dan behoeft die dood ons ook Gods liefde niet meer te verwervėn. Maar waartoe was die dood dan noodig?

Den brief aan de Romeinen op dit punt te ondervragen, op het punt van de noodzakelijkheid en dus de beteekenis van hetgeen er met Jezus heeft plaats gehad, is plicht van den exegeet. Heeft de auteur zelf een samenhangende voorstelling gehad, dan moet de exegeet ons haar ontvouwen. Is het den auteur daarentegen niet gelukt zich een helder denkbeeld ervan te vormen, dan rust op den exegeet de taak van aan te wijzen, waaraan het duistere ligt.

Twee plaatsen komen hier vooral in aanmerking: Rom. 4, 25 en 5, 10. Cap. 4, 25 ὅς παρεδόθη διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν καὶ ἠγέρθη διὰ τὴν δικαίωσιν ἡμῶν.

Cap. 5, 10 εἰ γὰρ ἐχθροὶ ὄντες κατηλλάγημεν τῷ θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ πολλῷ μᾶλλον καταλλαγέντες σωθησόμεθα ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ.

Ook hier zijn de moeilijkheden niet gering, gelijk men nauwlijks behoeft aan te wijzen. 1⁰ Men bedenke, dat van de gewichtige stelling, in het eerste lid van 4,25 uitgesproken, tot dusver in dezen Brief geen spraak is geweest. Hoe wordt zij dan hier, als iets bekends, met een eenvoudig ὅς aan het vorige aangehecht? 2⁰. Het schijnt onmogelijk in de beide leden van vs. 25 het voorzetsel διὰ in denzelfden zin te nemen. In het tweede lid schijnt διὰ gelijk te staan met ὑπὲρ. Van Hengel trof dit ook: „Res ipsa loquitur, praepositionem propter cum adiectis aliter in protasi, quam in apodosi, intelligendam esse, si quidem illic quod tollendum est, hic quod afferendum est proponitur." 3⁰. Direkt verband tusschen den dood van Jezus en onze δικαίωσισ is hier

niet; wel tusschen die δικαίωσις en Jezus' opstanding; 4°. Het gevolg van die opstanding, dus Jezus leven, is (volgens 5, 10) een overvloediger bron van behoud dan zijn dood; 5°. door dien dood is er een verzoening tot stand gekomen; die dood is het instrument eener objektieve verandering. Maar wat is er dan objektief veranderd, indien God ons voor dien dood reeds beminde?

Erasmus bewaart hier, gelijk bij meer onverstaanbare plaatsen, een voorzichtig stilzwijgen, en ook van Hengel zegt „propterea tutius existimo hic ab omni explicatione abstinere".

Kalvijn heeft de moeilijkheid, die het laatst werd vermeld, wel gevoeld: „Sed videtur hic secum pugnare Apostolus. Nam si mors Christi, divini erga nos amoris pignus fuit: sequitur nos iam tunc fuisse illi gratos. Atqui nunc dicit inimicos fuisse." Kalvijn vat dus dat ἐχθροί op in den zin van: geen voorwerpen van Gods gunstige gezindheid. „Inimici eramus, quum ad propitiandum Patrem se medium Christus opposuit." Dit is zijn poging tot oplossing: „Respondeo, quia Deus peccatum odio habet, nos quoque illi esse exosos quatenus peccatores sumus: quatenus autem arcano suo consilio nos in Christi corpus cooptat, odisse nos desinit." Een fijne onderscheiding! Men zal den kleinen kunstgreep, die hier gebezigd werd, niet onbemerkt hebben gelaten. Kalvijn had natuurlijk moeten schrijven: God haat ons als zondaren; God bemint ons als uitverkorenen. Dan ware de tegenstrijdigheid al te klaar aan het licht getreden. Nu werd „God bemint ons" veranderd in dat „odisse nos desinit", waaruit de moeilijkheid ontstaat dat de Onveranderlijke verandert.

Over de zwarigheid van het πολλῷ μᾶλλον enz. in 5, 10 spreekt Kalvijn in het geheel niet [1]). Maar wellicht heeft

---

[1]) Pellicanus geeft hier in het geheel geen licht. Wanneer hij werkelijk aan Kalvijn voorafging, heeft deze toch zeer weinig van

de kommentaar op vs. 4, 25 ons reeds bekend gemaakt met zijne opvatting van de betrekking tusschen Jezus' verheerlijkt leven en ons behoud. Daar leert Kalvijn inderdaad: „Nostra enim magnopere interest, distincte monstrari quomodo salutem nobis acquisivit;" een verzekering, die onze belangstelling verdubbelt. Wij vernemen het volgende: „Ac primo quidem dicit, morte Christi expiata esse peccata". Waar zegt de Apostel dit? „Deinde justam resurrectione partam esse justitiam." Andermaal: waar zegt de Apostel dit? De praep. διὰ pleegt toch niet een betrekking aan te duiden als tusschen moeder en kind. „Summa vero est, ubi punctum mortis Christi et resurrectionis tenemus, nihil ad inplendos omnes justitiae numeros deesse." Wij gelooven het gaarne, maar brengt ons dit exegetisch iets verder? Leeren wij daardoor iets beter verstaan, wat de Apostel met zijne onderscheiding van het propter van den dood en het propter van de opstanding bedoelt? Heeft Kalvijn wellicht die onderscheiding over het hoofd gezien? Uit het volgende blijke het tegendeel: „Neque enim dubium est quin mortem a resurrectione separans (voor Kalvijn is er dus zelfs afscheiding), ruditati nostrae sermonem accommodet: quia alioqui verum est, Christi obedientia, quam in morte exhibuit, partam fuisse nobis justitiam: ut etiam proximo capite docebit". Wel mogelijk; maar hier wordt het niet geleerd, en daarin ligt juist de zwarigheid. Waarom de scheiding van dood en opstanding voor onze „ruditas" beter past, is moeilijk in te zien. Kalvijn bepaalt zich dan ook niet tot die opmerking. „Sacrificio, gaat hij voort, quo expiata sunt peccata, inchoatam fuisse salutem nostram: resurrectione fuisse perfectam". Dit is natuurlijk in lijnrechten strijd met het vorige. Want indien de Apostel

---

Pellicanus kunnen leeren. De meerderheid van Kalvijns kommentaar, bij dien van Pellicanus vergeleken, is onmiskenbaar. Ik laat hem verder rusten.

werkelijk elders leert en hier bedoeld heeft: „Christi obedientia, quam in morte exhibuit, partam fuisse nobis justitiam," dan was het behoud, door dien dood bewerkt, reeds volkomen. Wat heeft de zondaar toch meer noodig dan de „justitia"? Het is duidelijk, dat Kalvijn zijn auteur hier niet verklaren kan. Ook het dubbele διὰ wordt door hem verzwakt in den kommentaar: „ . ita nunc dicitur suscitatus ad nostram iustitiam, quoniam sua resurrectione vitam solide nobis instauravit... De justificatione ... imputativa adhuc loquitur". Ook deze allerlaatste opmerking geeft weinig licht.

Huig de Groot heeft zich op vernuftige wijze van de moeilijkheid afgemaakt en van der Palm heeft zijn voorbeeld gevolgd. Bij 4, 25 teekent de Groot aan: „Potuerat dicere qui et mortuus est et resurrexit, ut nos a peccatis iustificaret, id est liberaret. Sed, amans ἀντίθετα, morti coniunxit peccatis quae sunt mors animi, resurrectioni autem adeptionem justitiae quae est animi resuscitatio". Chrysostomus had reeds deze opvatting: (Hom. 9) ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ ἀπέθανεν καὶ ἀνέστη, ἵνα δικαίους ἐργάσηται". Ook hier komt eigenaardig uit, hoe vreemd Huig de Groot was aan de finesses van de protestantsche dogmatiek. Hij rationaliseert het dogma, misschien, waarschijnlijk zelfs, zonder het zelf te weten. Met het kalmste gezicht van de wereld schuift hij het dogma ter zijde. „Mire nos, gaat hij namelijk voort, et a peccatis retrahit et ad iustitiam ducit, quod videmus, Christum mortem non formidasse pro doctrinae suae peccatis contrariae et ad iustitiam nos vocantis testimonio, et a Deo resuscitatum, ut eidem doctrinae summa conciliaretur auctoritas." Dit is reeds geheel het verwateren van het dogma, dat het eind der achttiende eeuw in Duitschland zoo uitnemend zou verstaan. Exegese is dit natuurlijk niet. Bij Cap. 5, 10 dezelfde methode. Bij πολλῷ μᾶλλον καταλλαγέντεσ heet het: „Id est, postquam Deus nobiscum venit ad conditiones, subintellige, quas nos accepimus, iisque paruimus"; en bij σωθησόμεθα enz.: „Vita omnis vim agendi in se continet: et quid potius agat Christus, cui omnis

potestas data est, quam ut malis eximat eos, pro quibus in gratiam patris reponendis tam multa fecit ac passus est"

Het is der orthodoxis nauwlijks euvel te duiden, dat zij zulke Annotationes met ergernis las. Men kan er zich oprecht in verblijden, dat de Groot mede heeft gewerkt, om ons van de heerschappij van het dogma te verlossen, en niettemin betreuren, dat hij leefde in een tijd, waarin hij dit niet kon bereiken zonder eenigszins te kort te doen aan de teksten die hij wilde uitleggen.

Bij Reuss zal men hier wel het juiste vinden: „Voilà, schrijft hij bij 5, 10, voilà donc encore une fois le parallélisme de la mort et de la vie de Christ avec les deux phases de l'existence du Chrétien (4,25)." De zin wordt dan natuurlijk deze: omdat wij geestelijk sterven (der zonde afsterven) moesten, is Kristus (fysisch) gestorven: omdat wij geestelijk herleven moesten (ons als kinderen Gods te legitimeeren hadden in onzen wandel) is Kristus (fysisch) opgestaan Kristus wordt hier dus voorgesteld als oorzakelijk prototype van 's menschen zedelijk leven. Deze verklaring van Reuss treft men reeds aan bij Thomas Aquinas. „Sed quia effectus habet aliqualiter similitudinem causae, mortem Christi, qua extincta est in eo mortalis vita, dicit esse causam extinctionis peccatorum nostrorum, resurrectionem autem ejus, qua rediit ad novam vitae gloriam, dicit esse causam . . . per quam redimus ad novitatem justitiae". Bij 5, 10 teekent Thomas met niet minder juistheid aan: „Posset autem et continuari cum eo quod dictum est: Salvi erimus in vita ipsius a peccato et a poena, et non solum salvi erimus a malis, sed etiam gloriamur in Deo, id est per hoc quod erimus idem in futuro cum ipso (Joann. 17, 21): „„ut sint unum in nobis, sicut et nos unum sumus"". Het begrip der σωτηρία wordt dus door Thomas uitgebreid. Eerst omvat het genezing, redding van den dood: de eerste weldaad van Jezus, vrucht van zijn sterven; dan volle gezondheid, volle krachtsontwikkeling: de tweede weldaad van Jezus, vrucht van zijn leven. Thomas Aquinas verkrijgt

dezen zin door op gelukkige wijze vs. 11 in nauw verband te brengen met vs. 10. Blijft men bij vs. 10 staan, dan kan men natuurlijk het begrip van σωτηρία zoo ruim niet nemen, aangezien dan σωθησόμεθα van vs. 10 uit vs. 9 moet worden aangevuld met de woorden ἀπὸ τῆσ ὀργῆσ. Maar verbindt men op het nauwst vs. 11 met het voorafgaande, dan zegt de auteur: door Kristus' leven zullen wij in dien zin verlost worden van den toorn Gods, dat wij zijn καὶ καυχώμενοι enz.

Dat reeds hier, met Reuss, aan Kristus als ὁ μέλλων 'Αδὰμ moet worden gedacht, blijkt uit de omstandigheid, dat verder in hoofdstuk 5 van niets anders sprake is dan van het volmaakte parallelisme tusschen de zondige menschheid in hare betrekking tot den eersten, en de geloovige menschheid in hare betrekking tot den tweeden Adam

Van Hengel schijnt Thomas Aquinas niet te hebben gekend. Het heeft zich in zijne interpretatie van 5, 10 gewroken, die zeer mat is uitgevallen: „Si per mortem Filii Dei factum est, ut inimici Dei eius amici fierent, multo magis fiet, ut illi, hac reconciliatione semel peracta, ab ira liberentur et ad salutem perducantur, quum vitae eius iam sint participes." Dit verklaart immers hoegenaamd niets. Voor hen die „Dei amici" zijn geworden, is het immers niet meer noodig, „ut ab ira liberentur."

In datzelfde hoofdstuk 5 wacht ons nog vs. 12, verschillend opgevat door Katholieken en Protestanten: διὰ τοῦτο ὥσπερ δὶ ἑνὸσ ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰσ τὸν κόσμον εἰσῆλθεν, καὶ δὶα τῆς ἁμαρτίασ ὁ θάνατοσ, καὶ οὕτωσ εἰσ πάντασ ἀνθρώπουσ ὁ θάνατοσ διῆλθεν, ἐφ' ᾧ πάντεσ ἥμαρτον. Alleen het eerste lid van dit vers is duidelijk: ten gevolge van Adams zonde, die den dood na zich sleepte, is er onder alle menschen (zooals door Erasmus is in het licht gesteld: „T r a n s i r e vero dicuntur quae contagio ab aliis ad alios propagantur") een besmetting des doods (want dat is de kracht van διῆλθεν). Het tweede lid is volkomen onverstaanbaar, want ἐφ'ᾧ is niet te vertalen, al poogt Reuss, op het

voetspoor van Kalvijn („quando quidem omnes peccaverunt"), die woorden terug te geven door: „parceque tous péchèrent", Erasmus door „quatenus" [1]), Huig de Groot door „per quem",

---

[1]) Maar Erasmus is zelf met deze vertaling niet tevreden: „Non ausim affirmare nusquam inveniri ἐπὶ junctum dandi casui, ubi quid declaratur esse in alio... Certe mihi non contigit hactenus aliquid invenire simile." De ongewoon lange Annotatio (5 folio bladzijden waarin deze verstandige opmerking voorkomt, verdient in haar geheel gelezen te worden.

Men vergunne mij er het meest karakteristieke uit aan te halen. De volkomen vrijheid van spreken, die wij thans genieten, is een onschatbaar voorrecht; ook zij heeft evenwel een — maar. De erasmiaansche geest verdwijnt als overbodig. De beste toestand, om met den ouden la Harpe in zijn Cours de Littérature te spreken, is de toestand „qui, sans écarter le danger de parler, ne rend pas cependant le silence indispensable, et permet que le courage de la vérité puisse n'être pas inutile." Doch ter zake.

Het is zeer duidelijk, dat Erasmus door de wonderlijke terminologie en reeds voor hem verouderden redeneertrant van den Brief aan de Romeinen in niet geringe verlegenheid wordt gebracht. „Alii, zegt hij, bl 586 (het aanhangsel van dit hoofdstuk zegt van welke editie) interpretantur in quo, eo quod, sive quatenus..... Quibus posterior sensus arridet, ἐφ' ᾧ, nec ad Evam referunt nec ad Adam, sed ad rem ipsam absolute... Nec haec tamen lectio simpliciter excludit peccatum originis: potest enim accipi omnes peccasse in Adam, in quo et mortui sunt priusquam nascerentur. Nam hic tropus vitari non potest. Alioqui nec peccant, qui nihil agunt, nec moriuntur, qui nondum sunt..... Unde constat sermonem non carere tropologia, quam si excludimus, plurima consequuntur absurda." En straks weder: „Hunc labyrinthum hic non ingrediar altius, tantum attigi quantum satis est ad demonstrandum hunc Apostoli sermonem non carere tropis. Ad haec nescio an Graecus sermo accipiat hunc sensum, ut in Adam dicantur omnes peccasse, velut in hoc latentes. Non enim dixit ἐν ᾧ... Nam ad Hebraeos VII quum Paulus dicit Levi fuisse in lumbis Abrahae, non ait ἐπ' ὀσφύϊ sed ἐν ὀσφύϊ." Erasmus wil volstrekt niet pelagiaan zijn: „Pelagii sententiam damno", zegt hij in deze Annotatio uitdrukkelijk, en elders: „qui facio pro Pe-

waarbij hij ten onrechte aanhaalt Luc. 5, 5; Handel. 3, 16 (?); 1 Cor. 8, 11; Hebr. 9 17. Deze vertaling baat de Groot te minder, omdat hij van een „peccare per Adamum" natuurlijk niet weten wil, en bij dat ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον zich haast aan te tee-

---

lagianis, quorum sententiam aperte detestor?" Maar hij acht de erfzonde hier niet geleerd „Nam si hic sermo, — en uit het oogpunt der hermeneutische methode is zijne opmerking uitstekend, — ita in omnes homines mors pertransiit, in quo omnes peccaverunt, necessarie intelligitur de peccato originis, necesse est, ut quod huic annectitur, usque ad legem enim peccatum erat in mundo, similiter intelligamus, quod haec pars causam reddat dicti superioris." Met het wegvallen van dezen tekst als „telum omnium validissimum" ten behoeve van het leerstuk der erfzonde, acht Erasmus niets verloren: „tuta erit Ecclesia etiam hoc telo destituta." Zijne tegenstanders roepen hem toe: „Sed tota Ecclesia sic (nl. van de erfzonde) hunc locum interpretatur." Maar hij: „An tota Ecclesia sunt tres aut quatuor Doctores?" De tegenstanders hernemen: „Sed in Africano Concilio, Milvetano opinor, pronunciatur anathema in eos qui Pauli locum hunc secus interpretarentur" (bedoeld is hier de Synode van Mileve, in 416 tegen de pelagiaansche ketterij gehouden). Hierop antwoordt Erasmus: „Non hic excutio quantum sit anathematum in illis Conciliis provincialibus . . ., neque puto me usque adeo adstringi eiusmodi Synodis. Alioqui si quis urgeat esse servanda quaecunque in illis decreta sunt, proferam ex illis dogmata quaedam, quae nunc Ecclesia damnat pro haereticis: proferam institutiones, quas nusquam nunc servat Ecclesia: proferam ex universali Synodo, quae prohibuerit hunc locum secus enarrari. Damnarit sane Milvetana Synodus Pelagianam interpretationem, nihil ad me pertinet." Maar ten slotte: „Constat totam hanc Pauli disputationem esse plenam obscuritatibus."

Onze tirones mogen uit deze aanhaling zien, dat voor de kennis van de geestelijke fysionomie van Erasmus en van zijn tijd de Annotationes bij het N. T. niet te versmaden zijn, en tevens dat verbetering van de bijbelsche exegese binnen de grenzen van het Katholicisme alleszins mogelijk was. — Terwijl Erasmus met zijne eigene vertaling van ἐφ' ᾧ door quatenus niet te vreden is, maakt het een zonderlingen indruk te zien, dat van Hengel met dat quatenus weder genoegen neemt T. a. p. bl 491.

kenen: „Frequens est *μετωνυμία* Hebraeis dicere peccatum pro poena, et peccare pro poenam subire." Op dit denkbeeld heeft hij kunnen komen door hetgeen Chrysostomus zegt, Hom. 10 initio. Evenzeer breekt hij het dogma de spits af in zijne Annotatio bij vs. 14: *καὶ ἐπὶ τοὺσ μὴ ἁμαρτήσαντας ἐπὶ τῷ ὁμοιώματι παραβάσεως Ἀδάμ*. Daar zegt hij: „Etiam in eos valuit, qui nihil simile Adamo commiserant, quales Abel, Nce, Abramus, Isaacus, Jacobus, Josephus". *Επὶ τῷ ὁμοιώματι* beteekent dus bij de Groot: zondigen na uitdrukkelijk verbod, maar even zwaar: „Solent graves transgressiones comparari transgressioni Adami, Hoseae 6, 7;" — waar evenwel — al behoudt men de vertaling, A d a m, d. i. de V u l g a t a, — niet van een meer of minder zware overtreding sprake is, maar juist van het verbreken van een verbond, het overtreden van de bepalingen van een verdrag, dus van een positieve wet.

In zijn kommentaar op Rom. 5, 12—21 begint Thomas van Aquino met op den voorgrond te stellen, dat wij den invloed van Adam niet ondervinden „p e r i m i t a t i o n e m", maar door „propagatio". Het begrip van contagium (*διῆλθεν*) ontgaat hem niet: „Propagatione, id est per carnis originem vitiatam." Nauwlijks heeft hij dit gezegd, of hij gevoelt de moeilijkheid: „Sed videtur hoc esse impossibile, quod per originem carnis peccatum ab uno in alium traducatur. Peccatum enim est in anima rationali quae non traducitur per originem carnis, tum quia intellectus non est alicuius corporis actus et ita non potest per virtutem corporalis seminis causari, ut Philosophus dicit d e G e n e r a t i o n e a n i m a l i u m, tum etiam quia... anima... non generetur corpore generato, sunt aliae formae . . . sed potius causatur a Deo". Nu volgt een betoog, dat aan moet toonen, hoe er niettemin overerving is van verkeerde eigenschappen. Er ontstaat evenwel een nieuwe bedenking: Laat er overerving zijn: gebreken, die langs dien weg ons eigen zijn, kunnen geen zonde heeten: „Defectus qui ex vitiata origine trahuntur, non habent rationem culpae . . . Non merentur poenam, sed misericordiam . . . De

ratione culpae est quod sit. voluntaria ... Ideo dicendum est quod sicut peccatum actuale est peccatum personae, quia per voluntatem personae peccantis committitur, ita peccatum naturae quod per voluntatem principii humanae naturae commissum est."

Deze konsekwentie wordt door Thomas Aquinas aanvaard. Het is de menschelijke natuur die zondigt ten gevolge van Adams val. „Videmus ... quod actus peccati exercitus per aliquod membrum, puta per manum vel pedem, non habet rationem culpae ex voluntate manus vel pedis, sed ex voluntate totius hominis ... Similiter a voluntate Adae, qui fuit principium humanae naturae, tota inordinatio naturae habet culpae rationem in omnibus ad quos pervenit, quantum ad hoc quod susceptivi sunt culpae. Et, sicut peccatum actuale, quod est peccatum personae, trahitur ad singula membra per aliquem actum personalem, ita peccatum originale trahitur ad singulos homines per actum naturae, qui est generatio"

Gegeven zekere filosofische premissen, is dit volkomen verstaanbare taal, en ook uit deze voorstelling der zaak blijkt de wijsgeerige ontwikkeling en het verstand van Thomas Aquinas. Lichaamsdeelen staan tot het lichaam, gelijk menschen tot de menschelijke natuur. Een zonde van den voet kan er zijn, al kan de voet geen schuld hebben. Een zonde van de menschelijke natuur kan er zijn, al kan de individueele mensch aan het peccatum originale geen schuld hebben. „Adam peccans vitiavit humanam naturam;" welk bederf bestaat in „amissio" of „carentia originalis justitiae, quae erat primo homini divinitus collata" (in welke bijzondere „collatie," gelijk men weet, het eigenlijke van de katholieke leer van den „status integritatis" gelegen is). Zonder wil, geen schuld. Maar hier is een wil, die van den eersten mensch. „Et propter hoc est unum tantum originale peccatum", die zonde, namelijk, die de menschelijke natuur heeft aangetast. „Ideo Apostolus dicitur: „„per unum

hominem peccatum caet., non peccata."" Voorts is bij Thomas de dood gevolg dier eéne zonde, omdat het verlies van de oorspronkelijk verleende „justitia" mede heeft gesleept het verlies van die kracht, die het uit zijn aard verderfelijke voor ondergang behoedde. „Quia corpus .... secundum naturam suam incorruptibile esse non potest, supplevit potentia divina quod deërat naturae humanae, dans animae virtutem continendi corpus incorruptibiliter."

In de derde plaats wordt de vraag geopperd: „Cum Christus etiam originem ex Adam traxerit, ut patet Luc. 3, 38 videtur quod etiam ipse, eo peccante, peccaverit." Maar deze bedenking wordt met een beroep op Jezus' bovennatuurlijke geboorte opgelost.— Niet lang geleden heeft evenzeer een vrijzinnig vaderlandsch geleerde de bovennatuurlijke geboorte van Jezus onmisbaar geacht voor Jezus' zondeloosheid.

Nog rust niet de onderzoekende geest van den doctor angelicus. Hij maakt zich de taak niet gemakkelijk. „Videtur, schrijft hij openhartig, quod peccatum originale non transeat in omnes: quia baptizati a peccato originali purgentur per baptismum: et ita videtur quod non possint in posteros peccatum transmitterre, quod non habent." Men vergeet daarbij evenwel Rom. 7, 25: „Ego ipse mente servio legi Dei, carne autem legi peccati. Homo liberatur a peccato originali, quantum ad mentem, sed remanet peccati infectio, quamtum ad carnem. Homo autem non generat mente carnales filios, sed carne: et ideo non transmittit novitatem Christi sed vetustatem Adae."

In al deze onderzoekingen begeeft Kalvijn zich niet. Zijn geest heeft een geheel anderen aanleg. Bij Rom. 5, 12 staat hij nauwlijks stil. Na gezegd te hebben, dat wij de weldaad van Kristus nooit beter waardeeren, dan wanneer ons wordt uitgelegd wat voor ons door Adam verloren ging, ontvouwt hij den zin der plaats terstond in dier voege, dat zij niet alleen de erfschuld maar ook de erfzonde schijnt te leeren: „Sunt enim qui contendunt, nos ita peccato Adae esse per-

ditos, acsi nulla nostra culpa periremus, ideo tantum quasi ille nobis peccasset. Atqui diserte affirmat Paulus, in omnes propagatum esse peccatum qui eius poenam luunt." Hij leest dit in de onvertaalbare woorden: ἐφ᾽ ᾧ caet.: „Cur omnis Adae posteritas (subjacet) mortis imperio?... Quoniam omnes peccavimus." En verder: „illa enim naturalis pravitas quam e matris utero afferimus, tametsi non ita cito fructus suos edit, peccatum tamen est coram Domino, et ejus ultionem meretur. Atque hoc est peccatum originale." Straks evenwel: „a Domino excedens, naturam nostram in se corrupit (Adam). Peccavimus igitur(!) omnes, quia naturali corruptione omnes imbuti sumus." Dit igitur is zeker ver van evident. Maar nadere toelichting ontbreekt. Kalvijn brengt geen enkele van de vele vragen ter sprake, die Thomas Aquinas had opgeworpen. De exegeet behoeft niet in eene dogmatische rechtvaardiging te treden van den auteur dien hij verklaart, maar hij mag zijnen auteur niet een ongerijmdheid laten zeggen, dan nadat hij heeft beproefd om haar weg te nemen. De menschelijke natuur bedorven, en niettemin de mensch aansprakelijk voor hetgeen hij is krachtens die natuur: ziedaar zeker een stelling die logisch onbestaanbaar is. Het staat den uitlegger vrij, een ongerijmde stelling als slotsom te geven van zijne exegese, maar het staat hem niet vrij, dit te doen, zonder te toonen, dat hij het met bewustheid doet en niet ten gevolge van eigen gebrek aan scherpzinnigheid.

Den schrijver van den Brief aan de Romeinen is het natuurlijk niet ontgaan, dat de parallel, door hem getrokken tusschen Adam en Kristus, tot misverstand aanleiding kon geven. Uit dien hoofde vraagt hij, Rom 6, 1: τί οὖν ἐροῦμεν; ἐπιμένωμεν τῇ ἁμαρτίᾳ, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσῃ; μὴ γένοιτο. Hij antwoordt dan verder, vs. 3, met een wedervraag: ἢ ἀγνοεῖτε ὅτι ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰσ Χριστόν, εἰσ τον θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν; Aan deze vraag verbindt hij de volgende opmerking over de beteekenis van den kristelijken doop: (vs. 4) συνετάφημεν ουν

αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματοσ εἰσ τὸν θάνατον, ἵνα ὥσπερ ἠγέρθη Χριστὸσ ἐκ νεκρῶν διὰ τῆσ δόξησ τοῦ πατρόσ οὕτωσ καὶ ἡμεῖσ ἐν καινότητι ζωῆσ περιπατήσωμεν.

Om den niet theologischen lezer in dezen ongewonen kring van denkbeelden eenigzins te oriënteeren, zij het mij vergund zoo kort mogelijk de hoofdgedachte van Rom. 6, 1-10; 14 in het licht te stellen. Zij is deze: door den doop wordt de dood van Kristus, wat zijn zedelijke werking betreft, onze dood. Het lichaam, dat nog sterven kan, is vatbaar voor den prikkel der zonde. Kristus sterft en verliest dat lichaam; is dus voortaan in een toestand, waarin de zonde geen vat meer op hem heeft. De onderdompeling is een medesterven en begraven worden van den geloovige met Kristus, welke geloovige dientengevolge in een toestand geraakt, waarin hij een *ἐλεύθεροσ* is ten aanzien van de zonde. — De schrijver beweegt zich hier in de geheel objektieve wereld der idee. Deze verzen zijn de voortzetting van hoofdstuk 5. Wij zijn tot zondaren gesteld buiten ons toedoen, en wel door Adam: wij zijn tot rechtvaardigen gesteld buiten ons toedoen, en wel door Kristus. Door Adam zijn wij, per contagium, gestorven (zie boven); door Kristus, per *σύμφυσισ* (zie vs. 5) levend geworden. Gelijk van den opgewekten Kristus geldt (vs. 9): *θανατὸσ αὐτοῦ οὐ κυριεύει*, zoo geldt van den gedoopten Kristen (vs. 14): *ἁμαρτια οὐ κυριεύσει.*

Aan den kristelijken doop wordt hier een hooge beteekenis toegekend: een ideëele of typische maar ook een praktische beteekenis. Deze laatste kan misschien niet gelukkiger uitgedrukt worden dan het door Chrysostomus (Hom. 10, bl. 527) geschiedde: *καθάπερ γὰρ τοῖσ κάμνουσι τὸ μὴ χεῖρον ἔχειν ἀρχὴ γένοιτ' ἂν τοῦ βέλτιου ἔχειν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς κακίασ συμβαίνει.* De doop is dus voor hem het eerste oogenblik der convalescentie, al weet hij zeer goed dat „rechutes" mogelijk blijven. Hij verwijt namelijk den Kristenen van zijn tijd (bl. 526), dat zij tien, twintig dagen na den doop zich goed houden, maar dan weder terug plegen te vallen in hunne

vroegere ongerechtigheden. Al wat Chrysostomus verder over onzen tekst in het midden brengt, draagt evenzeer een zuiver stichtelijk, parenetisch karakter. Het is er hem uitsluitend om te doen, het licht te doen vallen op het nieuwe leven van den Kristen Aan die typische beteekenis van den doop hecht hij blijkbaar niets: hij maakt er bij zijne vermaningen geen gebruik van.

Geheel anders Thomas Aquinas. De Vulgata, die hij volgt, heeft: „An ignoratis, fratres, quia quicumque baptizati sumus in Christo Jesu, in morte ipsius baptizati sumus?" Kalvijn verbetert, op het voetspoor van Erasmus: „Num ignoratis quod quicunque baptizati sumus in Christum Jesum, in mortem eius baptizati sumus?" Kalvijn geeft daarmede den grondtekst letterlijk terug, al wordt deze er niet verstaanbaarder door. Van beiden kan dus alleen de kommentaar ons zeggen, hoe zij vs. 3 hebben opgevat. — Thomas van Aquino volgt weder zijne ons reeds bekende, zeer voorzichtige, methode. Bij zulke duistere uitdrukkingen als „baptizari in Christo" (of „in Christum") acht hij onderscheidene opvattingen mogelijk. „Quod, zegt hij van onzen tekst, intelligitur tripliciter. Uno modo, secundum institutionem Jesu Christi (Matth. 28, 19).... Secundo, per invocationem Jesu Christi (Act. 8, 12)... Tertio, in Christo Jesu, id est in quadam conformitate ad Christum Jesum (Gal. 3, 27)." Hij zelf schijnt zich te houden aan dit laatste en verbetert dienovereenkomstig zijne vertaling: „in morte ipsius baptizati sumus, id est in similitudinem mortis ejus, quasi ipsam mortem Christi in nobis repraesentantes (2 Cor. 4, 10; Gal. 6 17)." Maar toch laat hij er op volgen: „In morte ipsius, id est per virtutem mortis ejus." De beide verklaringen staan evenwel bij hem niet scherp tegenover elkander. De gelijkheid is de gelijkheid, niet aan een bijzonder feit, maar aan een type. Die gelijkheid is dus oorzaak, in zoover het ideëele type de oorzaak is van hetgeen zich naar dat type vormt: „Sicut igitur eius morti configuramur

in quantum peccato morimur, sic ipse mortuus est vita (heeft mijne uitgave; ik lees evenwel vitae) mortali, in qua erat similitudo peccati." En de natuurlijke gevolgtrekking luidt: „Ergo omnes qui baptizati sumus, mortui sumus peccatis." Opmerkelijk is daarbij zijne mededeeling: „Et inde etiam est quod in sabbatho sancto solemnis baptismus celebratur, (den Zaterdag voór Paschen)."

Men verwachte niet, dat Thomas Aquinas deze gelegenheid zal aangrijpen, om het karakter van den doop als opus operatum te ontvouwen. Hij zegt er geen woord van. Het zou dan ook inderdaad een exegetische fout zijn geweest, indien hij het had gedaan. De doop heeft Rom. 6, 3 geene magische kracht; hij is alleen gewichtig omdat hij de kracht van het type, den dood van Jezus, in het licht stelt. De konklusie van Thomas: „Omnes qui baptizati sumus, mortui sumus peccato;" beweegt zich, als de tekst zelf, in de objektieve wereld der idee. Anders toch had Thomas niet kunnen schrijven: „Conveniens est ut illi qui conformantur Christo quantum ad mortem in baptismo, conformentur etiam resurrectioni eius per innocentiam vitae."

Terwijl ook Erasmus schrijft: „per baptismum inserimur in corpus Christi mysticum," bevreemdt het mij, dat bij Kalvijn dit typisch karakter van den dood van Kristus in het geheel niet tot zijn recht komt. Hij geeft geen andere dan de volgende verklaring: „Haec autem est doctrina, quod mors Christi efficax est, ad nequitiam carnis nostrae extinguendam ac profligandam: resurrectio vero, ad suscitandam melioris naturae novitatem: quodque per Baptismum in istius gratiae participationem cooptamur." Het eigenlijke, waar het op aankomt, is hier blijkbaar niet getroffen. Ook zijn de laatste woorden te duister, om iets duisters te kunnen ophelderen. De parallel tusschen den dood van Kristus en onzen doop is verloren gegaan, ja wordt in het volgende indirekt ontkend: „Non refert quod ista virtus (Baptismi) non in omnibus apparet baptizatis, nam suo more Paulus,

quia ad fideles est sermo, substantiam et effectum externo signo conjungit. Nam scimus fide eorum sanciri et ratum esse quicquid Dominus visibili symbolo offert." Dit een en ander doet hier niets ter zake. Naar die interpretatie wordt het geloof de hoofdzaak, de doop teruggebracht tot een zinnebeeld. Een zinnebeeld kan men missen. Dat Kalvijn zich niet met den schrijver van den Brief aan de Romeinen in het objektieve, in de wereld der idee kan bewegen, treedt in geheel zijne exegese van dit gedeelte van den Brief telkens voor ons aan het licht.Bij vs. 4 hoorden wij hem zeggen: „Haec autem est doctrina, enz. (zie het zoo even aangehaalde)." Maar, zou men geneigd zijn Kalvijn te antwoorden, maar, ik bid u, indien dit de „doctrina" ware van den auteur, had deze zijn leerbegrip toch waarlijk wel iets eenvoudiger kunnen uitdrukken. Door dat συνετάφημεν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματοσ εἰς τὸν θάνατον moet dus een inniger verband zijn te kennen gegeven tusschen Kristus' dood en onze bevrijding van de macht der zinnelijkheid door den doop, inniger dan opgesloten ligt in dat „cooptari in Christi gratiae participationem." Huig de Groot, het is waar, weet er even weinig weg mede: „Immersio totius corporis in flumen,... imaginem gerebat sepulturae"; εἰσ τὸν θάνατον beteekent bij hem: „ad repraesentandam etiam oculis Christi mortem." Waartoe mag zulk een „repraesentatie" wel noodig geacht zijn? Van Hengel heeft de fout van de Groot vermeden door zich aan de interpretatie van Thomas Aquinas te houden. Hij noemt hem evenwel niet, om de goede reden dat hij hem blijkbaar niet kent. Van Hengel schrijft: „Rursus vero V. D. rem acu tetigerunt, .. qui verbis συνετάφημεν αὐτῷ non similitudinem, sed communionem significari monuerunt." Meer kan men van een exegese als die van van Hengel niet begeeren.

De miskenning van het verband tusschen Kristus en den mensch als tusschen de (platonisch opgevatte) idee en de werkelijkheid moet zich telkens wreken. Nergens komt dit

verband duidelijker uit dan cap. 7, 4. Na cap. 6, 6 verklaard te hebben: ὁ παλαιὸσ ἡμῶν ἄνθρωποσ συνεσταυρώθη enz." (waarvan Kalvijn alleen weet te zeggen: „hunc veterem hominem dicit esse affixum cruci Christi, quia eius virtute conficitur"), heet het cap. 7, 4: καὶ ὑμεῖσ ἐθανατώθητε τῷ νόμῳ διὰ τοῦ σώματοσ τοῦ Χριστοῦ. De zin is deze: daar het lichaam van Jezus gedood is, zijt gij der Wet gestorven, want gij zijt dat lichaam, dat (typisch) is de zondige menschheid. Thomas Aquinas geeft dien zin goed aan: „per hoc quod estis facti membra corporis Christi simul cum eo mortui et sepulti... estis." Zoo alleen begrijpt men ook, dat de auteur geen futurum gebruikt. Maar Kalvijn: „Oportuit conscindi chirographum quo tenebamur obligati . . . Hujus . . . chirographi inductione liberati sumus in corpore Christi, dum cruci affixum est." Dit is geen exegese meer. Alsof hier van Jezus' kruisiging en niet uitsluitend van zijn sterven gesproken werd. Het „cruci affixum esse" is hier volmaakt onverschillig Om het gestorven lichaam van Jezus is het hier alleen te doen. Kalvijn schijnt zich in het geheel niet de vraag te hebben gesteld: waarom een auteur, die volgens hem zeggen wilde: door het kruis van Kristus zijt gij verlost van de vervloeking der Wet, schrijft: door het lichaam van Kristus zijt gij der Wet gestorven. Dezelfde opmerking treft ook de aanteekening van de Groot: „Nam Christi crux et mors inter cetera, et hoc a Patre impetravit, ut legis illius imperium tolleretur." Chrysostomus had reeds geschreven: οὐ γὰρ ἁπλῶσ ἀπηλλάγητέ, φησιν, ἀλλὰ διὰ τοῦ θανάτου . . . ἐθανατώθητε γὰρ, φησι, διὰ τοῦ σώματοσ, hier blijkbaar θάνατος en σῶμα, en volkomen te recht, vereenzelvigende (Hom. 12, bl. 546 A) [1]).

---

[1]) Als curiosum doe ik opmerken, dat Kalvijn bij Rom. 7, 5 een verklaring geeft, afwijkende van zijn vertaling, maar waardoor hij onwillekeurig den tekst op gelukkige wijze verbetert. Hij vertaalt zooals de Vulgata en onze Staten-overzetting, maar verklaart: „Hoc est, Lex in nobis excitabat pravos affectus" Erasmus was reeds goed voorgegaan door te schrijven: „ut intelligas Legem ex-

Van Hengel heeft te recht begrepen, dat de hoofdzaak hier is de „communio mortis." Maar het valt te betreuren, dat hij deze juiste opvatting weder eenigszins hare scherpe bepaling ontneemt, door er bij te voegen: „Ergo breviloquentiae sic succurrendum est, ut verbis per corpus Christi addamus „cruci affixi."

Wanneer Kalvijn dat typisch en ideëele karakter van den persoon en het leven van Jezus in den Brief aan de Romeinen gelezen had, zou dit misschien van invloed zijn geweest op zijn behandeling van de leer der Uitverkiezing, gelijk zij in het bekende negende hoofdstuk van dien Brief wordt ontvouwd. Wij mogen deze vergelijkende Studie niet ten einde brengen zonder de beide leeraars, Thomas Aquinas

---

citasse peccandi libidinem." Dat zal wel de ware lezing zijn. In τὰ διὰ τοῦ νόμου schrappe men dus τὰ. Dan is de aanvulling van Chrysostomus: φαινόμενα ἢ γνωριζόμενα (bl. 546 D), die ook Huig de Groot overneemt, niet noodig. Iedere soortgelijke aanvulling geeft eene tautologie. — Omgekeerd weigert Kalvijn in vs 21 κατὰ of διὰ voor τὸν νόμον te plaatsen en met Erasmus te vertalen per Legem, ofschoon alleen iets van dien aard eenigen zin geeft aan dezen zeer bedorven tekst. — Het spreekt van zelf, dat wij bij Kalvijn geen eigenlijk gezegde tekstkritiek mogen verwachten. Juist daarom mocht een der weinige zwakke beginselen daarvan hier niet onvermeld blijven. Men heeft dus destijds reeds iets van de moeilijkheid gevoeld, die voor ons vers 21 onverstaanbaar maakt. Karakteristiek is de vorm, waarin Kalvijn het ons mededeelt: „Quia nomen Legis in proprio sensu accipiunt multi interpretes, subaudiunt κατὰ vel διὰ." — Wanneer men ziet, hoe de exegeten nog heden ten dage bedorven teksten als ernstig voorwerp van verklaring aanvaarden, kan men zich niet verwonderen, dat ook bij Kalvijn en de Groot het blijkbaar korrupte geëxegetiseerd wordt Men herinnert zich de geestige voorstelling van Michelsen in zijne recensie van de werken van ten Sande Bakhuijzen en van Manen. Van het voortbestaan eener zekere goedaardigheid bij de exegeten getuigt de belangwekkende dissertatie, onlangs te Utrecht verdedigd over de tekstkritiek, toegepast op het vierde Evangelie.

en Kalvijn over dit hoofdstuk te hebben gehoord. Alleen het kenmerkende bij de twee exegeten mag hier een plaats vinden.

In het voorafgaande, — zoo begint Thomas zijne uiteenzetting van hoofdst. 9, die wij hier zeer verkort pogen terug te geven, — in het voorafgaande heeft Paulus de onmisbaarheid en de kracht der genade betoogd, en hij begint nu te onderzoeken of die genade alleen door goddelijke uitverkiezing wordt geschonken dan wel op grond van verdiensten, door voorafgaande goede werken, wordt verworven. Aanleiding hiertoe vindt hij in de verwerping van het joodsche volk en in de roeping der Heidenen. Die verwerping moet beschouwd worden in verband met het karakter van de oorspronkelijke waardigheid der Joden. Reeds die waardigheid was het gevolg van Gods uitverkiezing („ostendit quod hujusmodi dignitas proveniat ex electione divina"). Immers, dat niet

---

De kunst van te doen alsof men onverstaanbare teksten verstond, blijkt ook uit de hier telkens gebezigde kommentaren bij Rom. 8, 12 (misschien te lezen: *ἄρα οὖν, ἀδελφοί, ὀφείλετε, ὄντες μὲν ἐν τῇ σαρκὶ, οὐ κατὰ σάρκα ζῆν*, gelijk, ik behoef niet te zeggen de hand van welken filoloog vond, aan wiens kritische virtuositeit de theologische exegeten reeds veel verschuldigd zijn. Het voortdurend gebruik van den 2[den] pers. plur. (*ζῆτε, μέλλετε, θανατοῦτε, ζήσεσθε, ἐλάβετε*) maakt dat *ἐσμὲν* van vs. 12 reeds zeer verdacht. — Van tekstkritiek hier verder zwijgende, vermeld ik alleen nog wat Kalvijn zegt van Rom. 9, 5[b]: „Qui hoc membrum abrumpunt a reliquo contextu, ut Christo eripiant tam praeclarum divinitatis testimonium, nimis impudenter in plena luce tenebras obducere conantur." Zelfs met de lezing: *ὅς ἐστιν*, vat Chrysostomus (bl. 607 D) den tekst reeds op als doxologie (*ἀνεβόησε μέγα, καὶ εἶπεν* enz.). — Huig de Groot evenzeer als Erasmus: „hic locus non est efficax ad revincendos Arianos, quando nihil vetat quo minus ad Patris personam referatur. Itaque qui contendunt ex hoc loco evidenter evinci, Christum aperte dici Deum, aut videntur aliis Scripturae testimoniis parum fidere, aut nihil ingenii tribuere Arianis, aut parum attente contemplati sermonem Apostoli."

reeds de geboorte uit Abraham die waardigheid van zelf medebracht, blijkt uit de omstandigheid, dat van de twee zonen van Abraham, gelijk van de twee zonen van Israël (Jakob), telkens éen van de geestelijke zegeningen van Abraham bleef uitgesloten, telkens slechts éen kind der belofte is. De Apostel verwerpt daarmede de dwaling der Pelagianen „qui dicunt secundum merita praecedentia gratiam dari, cum tamen scriptum sit: „„Non ex operibus enz. (Titus 3, 5)""; en niet minder die van Origenes, „qui posuit animas hominum simul cum angelis esse creatas, et quod pro meritis eorum quae ibi egerunt bene vel male, diversitatem vitae sortiuntur, secundum quem non posset esse verum quod hic dicitur: „„Cum nondum aliquid mali vel boni egissent."" De goddelijke verkiezing van iemand geschiedt dus niet „quia sanctus erat, sed ut sanctus esset (Efes. 1, 4)." Van die goddelijke verkiezing zegt Thomas nu verder, — en hierin ligt voor ons de hoofdzaak —: „Tria ponit in Deo pertinentia ad sanctos, videlicet electionem, per quam intelligitur praedestinatio et electio Dei, quae quidem realiter sunt idem in Deo, sed differunt ratione. Nam ipsa Dei dilectio dicitur secundum quod vult bonum alicui absolute. Electio autem dicitur secundum quod per bonum quod alicui vult, cum alteri praefert. Praedestinatio autem est secundum quod hominem dirigit in id bonum quod ei vult, diligendo et eligendo.... Voluntas Dei est causa omnis boni quod est in creatura; et ideo bonum per quod una creatura praefertur alteri per modum electionis, consequitur voluntatem Dei, quae est de bono illius, quae pertinet ad rationem dilectionis. Sicut autem dilectio de qua hic loquitur, pertinet ad aeternam Dei praedestinationem, ita etiam odium de quo hic loquitur, pertinet ad reprobationem, qua Deus reprobat peccatores." Opdat er geenerlei misverstand zij, voegt Thomas er nog bij: „Nec est dicendum quod ista reprobatio sit temporalis, quia nihil temporale est in volun-

tate divina, sed est ab aeterno;" en later, bij vs. 15: „manifestum est enim quod nihil potest poni ut ratio praedestinationis quod est praedestinationis effectus, etiamsi accipiatur prout est in Dei praescientia"; eindelijk bij vs. 18: „Sic ergo intelligendum est „„Cui vult miseretur"" sc. per suam misericordiam etc.; „„Quem vult indurat"", per suam justitiam: quia illi quod indurat hoc merentur ut indurentur ab ipso".

Ik behoef niet verder te gaan: Thomas' opvatting van hetgeen in Rom. 9 op de verkiezing ten leven en ten verderve betrekking heeft, is volkomen ondubbelzinnig en van dien aard, dat hij al zeer weinig aan Kalvijn te doen heeft overgelaten. Het verschil tusschen de leer der praedestinatie en reprobatie bij den doctor angelicus en diezelfde leer bij Kalvijn, gelijk wij deze laatste reeds uit zijne Institutio [1]) kennen, is in mijn oog volstrekt onbeteekenend. Ik haal ten overvloede nog de volgende uitspraak aan uit Kalvijns kommentaar.

Is het niet alsof wij Thomas zelf hooren, als Kalvijn alles bij vs. 11 op deze wijze samenvat: „Habemus ergo totam electionis nostrae firmitudinem in solo Dei proposito esse conclusam: nihil hic valere merita, quae nihil nisi in mortem possunt: non respici dignitatem, quae nulla est: verum solam Dei benignitatem regnare. Proinde falsum est, ac verbo Dei contrarium dogma, Deum, prout unumquemque gratia sua dignum vel indignum praevidet, ita vel eligere vel reprobare". Ook elders heeft hij het tegen de „sophistae", die zich met de „simplicitas" van den Apostel niet tevreden stellen. Nog eens: wie hij ook met dien naam bedoele, den grooten leeraar van het Katholicisme had Kalvijn op dit gewichtig stuk zijner hervormde leer als zijn broeder moeten erkennen. Maar onze Johannes kende dien Thomas niet!

Ik behoef niet te zeggen, dat Huig de Groot het harde

---

[1]) Zie m. Studiën over Johannes Kalvijn, bl. 180.

leerstuk der dubbele verkiezing niet lijden kan, en het dan ook in Rom. 9 niet gepredikt vindt. Hij, gewoonlijk zoo kort en bondig, wordt in zijn kommentaar op dit hoofdstuk hier en daar eenigszins lang van stof, hetgeen reeds het vermoeden wekt, dat hier iets weg te exegetiseeren viel. Een paar proeven slechts. Bij vs 11 *μήπω γὰρ γεννηθέντων, μηδὲ πραξάντων τὶ ἀγαθὸν ἢ κακόν;* — een vers, waarover Erasmus weder eens zoo vrij is het stilzwijgen te bewaren; — teekent de Groot aan: „Quid hoc portendit? Deum itidem praelaturum populum credentem populo non credenti, .. nulla habita ratione aut operum legalium, quae Judaei fecerant, aut cultus idolatrici enz." Hoe zonderling toch, in de vermelding van Jakob, die nog niets heeft gedaan en toch verkoren werd, te lezen, dat God een volk verkiest, dat wel iets gedaan heeft, nl. geloofd. Hoe zonderling, niet minder, in „niets verricht hebben" te lezen het „niet verricht hebben van werken der Wet"! Bij vs. 18 *ὃν δὲ θέλει, σκληρύνει*, door Erasmus evenzeer onbesproken gelaten, geeft Huig de Groot dit ten beste: „Deus Pharaonem,.. sivit duriorem fieri, ac, qualis esse, ostendit servando .... vivum, molliusque eum tractando, quam merebatur, ut postea tarditatem supplicii gravitate compensaret."

De humaniteit won het bij Huig de Groot van de gestrengheid der exegese; volkomen gelijk bij Chrysostomus, die evenmin besluiten kan de onvoorwaardelijke uitverkiezing te leeren. De voorbeschikking wordt bij hem eenvoudig tot voorwetenschap, juist hetgeen Thomas van Aquino uitdrukkelijk veroordeelt; waaruit blijkt, dat men in de katholieke Kerk heilig kan zijn en theologische dwaling aankleven, daar S. Chrysostomus en S. Thomas onmogelijk beiden waarheid kunnen leeren. De eerstgenoemde schrijft: (Hom. 16 p. 611 E): . . . *ἐκεῖνο εἰδότες ὅτι τὸ σπουδαζόμενον τῷ μακαρίῳ Παύλῳ τοῦτο ἦν, διδάξαι διὰ πάντων τῶν εἰρημένων, ὅτι τοὺς ἀξίους ὁ θεὸς οἶδε μόνος.* Alsof het daarom te doen ware! Straks (aldaar, p. 612 C) *ἐντεῦθεν γὰρ μανθάνομεν, ὅτι οὐ μόνον διὰ τὸν τρόπον τῆς γεννήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ἄξιοι εἶναι τῆς ἀρετῆς τοῦ γεγεννηκότος οἱ παῖδες καλ-*

οὔνται παῖδες ἐκείνου. Een exegeet kan moeilijk zijn auteur meer in het aangezicht weerspreken.

Van Hengel geeft eene exegese, die uit deze zijne vertaling (II, bl. 400) moge blijken: „Priusquam enim gemini nati essent (quum nondum e partu apparuisset, uter maior, uter minor esset), aut boni malive quid patrassent, ut postquam illi nati essent et bonum malumve patrassent) deliberatum Dei consilium, quod altero alteri praeferendo cepisset, ab his initiis exorsum, neque ex operum consideratione, sed e Vocantis voluntate repetendum, utraque in gente effectum sortiri non desineret, Rebeccae dictum est: Natu major subjectus erit natu minori: atque hoc postea eventu comprobatum est, secundum effatum Dei apud Malachiam: Jacobum amore, sed Esavum odio prosecutus sum (re in facto posita amavi et odio habui, i. e. utriusque distinctione me amare et odisse declaravi)." Hij vindt hier dan ook deze leer gepredikt: „Deum oraculo, cui eventus responderit, ante Esavi et Jacobi natales edendo fecisse, ut suum, quo ad communionem secum habendam alterum prae altero elegisset, et quod aliunde quam ex sua voluntate non penderet, consilium etiam apud fratris utriusque sobolem, Israëlitas et Edomitas, effectum sortiretur ad ultimos usque nepotes." Van Hengels latijn is zeker volkomen verstaanbaar, maar wanneer men, na het gelezen te hebben, den griekschen tekst overleest, kan men zijn zin in het oorspronkelijk moeilijk terugvinden. Bij Van Hengel leert de auteur, om kort te gaan: de zedelijke toestand van een volk is met dien van zijn stamvader gegeven. Waarom heet het Τὸν Ἰακὼβ ἠγάπησα? Omdat God den stamvader van dat volk verkoren had. Zou men nu echter die leer verwachten in een perikoop, die op deze wijze aanvangt: οὐ γὰρ πάντες οἱ ἐξ Ἰσραήλ, οὗτοι Ἰσραήλ? De eerste stelling werpt immers de laatste omver! Eene eerlijke exegese erkent liever, dat hij van die volstrekt onsamenhangende taal van Rom. 9, 8—13 niets begrijpt. Wat heeft men aan een uitlegging, die geen redelijken zin kan vinden

dan door den auteur te doen zeggen, dat een volk als τεκνὰ τῆσ σαρκὸσ geliefd is bij een God, van wien dezelfde auteur een oogenblik te voren heeft gezegd dat Hij om der menschen hoedanigheid van τεκνὰ τῆσ σαρκὸσ van iemand te zijn, zich niet bekommert.

Maar welke exegeet, die een dogma vinden of verwijderen wil, doet het niet op zijn beurt! Bij Rom. 11, 32 συνέκλεισε γὰρ ὁ θεὸσ τοὺσ πάντασ εἰσ ἀπείθειαν, ἵνα τοὺσ πάντασ ἐλεήσῃ [1]) schrijft Chrysostomos (Hom. 12 p. 652 D en E): ἐπειδὴ γὰρ ὑμεῖσ ἠπειθήσατέ, φησιν, οἱ ἐξ ἐθνῶν ποτε, προσῆλθον οἱ Ἰουδαῖοι. πάλιν ὥσπερ οὗτοι ἠπείθησαν, προσήλθετε ὑμεῖσ. οὐ μέντοι εἰσ τέλοσ ἀπολοῦνται. συνεκλείσε γὰρ τοὺσ πάντασ εἰσ ἀπείθειαν ὁ θεὸσ, τουτέστιν, ἤλεγξεν, ἀπέδειξεν ἀπειθοῦντας, οὐχ ἵνα μείνωσιν ἀπειθοῦντεσ, ἀλλ' ἵνα τοὺσ ἑτέρουσ διὰ τῆσ ἑτέρων σώσῃ φιλονεικίασ, τούτουσ δι' ἐκείνων, κἀκείνουσ διὰ τούτων." Ook de Groot: „modo hos, modo illos bonis adficit, ubi crediderint;" waarbij evenzeer de omvang van dat τοὺσ πάντασ in het midden wordt gelaten, ofschoon toch niet licht valt in te zien, hoe πάντασ in het eerste lid van den zin een andere beteekenis kan hebben dan in het tweede. Dat Huig de Groot evenwel niet gezind was, dat woord te eng te opvatten; in elk geval niets omtrent het eeuwig verderf van een deel der menschheid wilde beslissen, schijnt wel te blijken uit zijne aanhaling van Origenes: εἰσί γὰρ τινεσ εἱρμοὶ καὶ ἀκολουθίαι ἄφατοι καὶ ἀνεκδιήγητοι περὶ τῆσ κατὰ τὰσ ἀνθρωπίνασ ψυχὰσ διαφόρου οἰκονομίας. Erasmus schrijft „τοὺσ πάντασ, id est, omnes, non omnia. Sensus idem est, nisi quod omnia vehementius est." Zou hij hetzelfde bedoelen als Thomas Aquinas, waar deze zegt: „Misereris omnium, Domine, quod quidem non est extendendum ad daemones, secundum errorem Origenis, nec etiam quantum ad omnes homines sigillatim, sed ad omnia genera hominum. Fit enim haec distributio pro generibus singulorum." Men ziet, dat de stelling gekleed is in den vorm minder van een dogmatische dan van een exegetische opmerking. Dit is

[1]) Kalvijn en Erasmus hebben beiden „ut misereatur;" Beza, „ut misereretur."

ook ten deele het geval bij Kalvijn, die evenwel niet vergeet, men zou bijna zeggen, met een zeker welgevallen er bij te voegen: „Porro nimis crasse delirant, qui hinc colligunt omnes fore salvos": een zonderlinge manier om over de eindelooze verwerping van natuurgenooten te spreken!

Ook in het praktisch gedeelte van den Brief aan de Romeinen komt het een en ander voor, dat alleszins uitlegging en toelichting behoeft, en het ligt voor de hand, onze kommentaren nog bij een paar teksten op te slaan, die ernstige moeilijkheden opleveren.

Rom, 12, 1: *διὰ τῶν οἰκτιρμῶν τοῦ θεοῦ.* Wat is de kracht van *διὰ* in dit verband? Chrysostomus (Hom. 20 p. 656 B en C doet alsof hij het begrijpt: *ἐπειδὴ γὰρ τὰ μυρία ὑμῖν... ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν οἰκτιρμῶν τοῦ θεοῦ, αὐτοὺσ αἰδέσθητε... καὶ γὰρ αὐτοὶ τὴν ἱκετηριαν τιθέασιν, ἵνα μηδὲν ἀνάξιον αὐτῶν ἐπιδείξησθε. διὰ αὐτῶν οὖν τούτων παρακαλῶ, δὶ ὧν ἐσώθητε·* Men zou dan eerder verwachten, dat de auteur geschreven had,: de *οἰκτιρμοὶ* smeeken u d o o r m ij. — Thomas Aquinas schijnt iets van de moeilijkheid te hebben gevoeld: hij geeft, gelijk meestal wanneer dit het geval is, ook hier de keus tusschen twee verklaringen: „Per misericordiam Dei, per quam sc. salvati estis.... Et ideo ex consideratione divinae misericordiae debemus facere quod monemur." Gesteld, dat *διὰ* dit beteekenen kon, dan moest het toch met *παραστῆσαι* te verbinden zijn, terwijl het duidelijk bij *παρακαλῶ* behoort. Zijn tweede verklaring luidt: „Per misericordiam Dei, id est auctoritate apostolatus mihi misericorditer commissi." Dit geeft zeker eenig licht meer. De zin is dan deze: door de barmhartigheden Gods ben ik aangesteld, gerechtigd, geroepen u te vermanen enz. — Kalvijn teekent het volgende aan: „Quemadmodum enim philosophi priusquam leges ferant de moribus, de fine boni disserunt et fontes virtutum inquirunt, e quibus postea omnia officia eruant ac derivent: ita hic principium statuit, e quo omnes sanctitatis partes defluunt." Bij Kalvijn wil dus *διὰ* zooveel zeggen als: op grond van. Het kan wel zijn, maar

hoe het te bewijzen? Huig de Groot schijnt het vreemde van dit voorzetsel niet te hebben getroffen. Hij verklaart het meervoud οἰκτιρμοὶ, maar laat evenals Erasmus διὰ onbesproken.

Het tweede, dat in ditzelfde cap. 12, 1 opheldering zou vereischen, is het voorzetsel in de samenstelting παραστῆσαι. Chrysostomus en Thomas hebben er niet op gelet. Huig de Groot voegt er bij: aliter προσφέρειν. Thomas van Aquino vertaalt παραστῆσαι door: „ut exhibeatis"; Erasmus door „ut praebeatis"; Kalvijn door „ut sistatis,"; geen van de drie vertalingen laat recht wedervaren aan dat παρὰ, waardoor de gedachte van „naast het altaar stellen" wordt opgewekt. Maar in zijn kommentaar zegt Kalvijn: „in eo allusio quidem est ad Mosaica sacrificia, quae ad altare tamquam in Dei conspectum exhibebantur."

Voorts θυσίαν ζῶσαν. Waartoe dit adjektief? Alle offers zijn levend. Erasmus zegt niets; Chrysostomus, vrij triviaal: ἵνα μή τις νομίσῃ ὅτι κατασφάξαι κελεύει τὰ σώματα. Verstonden dan romeinsche Kristenen geen beeldspraak? Ernstiger poging tot opheldering doet Thomas Aquinas als hij Maleachi 1, 14 aanhaalt: „Maledictus... qui votum faciens immolat debile Domino!" en voortgaat: „Et propter hoc dicit „viventem". Kalvijn daarentegen geeft weinig licht: „vivum enim appellans, significat ea lege nos Domino immolari, ut mactata in nobis priore vita, in vitam novam excitemur". Het is een raadsel, hoe Kalvijn dit alles in ζῶσαν leest. Huig de Groot maakt het niet beter: „Judaei offerunt corpus mortuum". Wie heeft daar ooit van gehoord? Chrysostomos zegt hetzelfde: ἐκείνη (ἡ τῶν Ἰουδαίων θυσία) τὸ τεθυμένον νεκρὸν ἐναπέφηνεν.

Het derde adjektief, dat de nieuwe θυσία moet bepalen, is niet minder duister: εὐάρεστον. Van een θυσία ἁγία spreekt dit van zelf. En indien niet: hoe kan het van ons παραστῆσαι afhangen, of het offer Gode welbehagelijk zal zijn? Er is van dit adjektief natuurlijk wel iets te maken. Zoó Chrysostomus, die leest alsof er stond: een offer, waarvan men van te voren

weet, dat het Gode aangenaam zal zijn (met aanhaling van Psalm 51, 19). Evenzoo Kalvijn: „docet gratum acceptumque Deo esse nostrum studium." Gelukkiger schijnt al weder Thomas Aquinas, die Leviticus 1, 13 te pas brengt: „Oblata omnia adolebit sacerdos super altare in holocaustum, et in odorem suavissimum Domino." Huig de Groot herinnert evenzeer aan dezen tekst uit Leviticus.

Een nieuwe moeilijkheid ligt in λογικὴν λατρείαν. Waarom is het offeren onzer lichamen juist een godsdienst, voorgeschreven door het verstand? Ook hier laten de uitleggers ons in den steek. Op de vraag: τί δέ ἐστι λογικὴ λατρεία? antwoordt Chrysostomus ἡ πνευματικὴ διακονία, ἡ πολιτεία ἡ κατὰ Χριστὸν: wat ons even wijs laat. Vernuftig, maar ook niet meer, is de toelichting van Thomas: „cum discretione corpora vestra Deo exhibeatis hostiam, vel per martyrium, vel per abstinentiam, vel per quodcumque opus justitiae." Erasmus, die zelf beuzelt, als hij schrijft: „ut intelligas victimam vivam ac rationis compotem," vindt dit van Thomas „admodum ridicule" gesproken. Maar Thomas heeft in elk geval begrepen, dat aan het begrip λογικὴ hier recht moest geschieden. Door zijn polemischen ijver, dien hij ook hier niet kan bedwingen, laat Kalvijn zich ten aanzien van dezen tekst geheel van de wijs brengen: „Cultum enim rationabilem vocando, quem ipse praecepit, quaecunque tentamus praeter verbi eius regulam, ut stulta, insipida et temere suscepta repudiat." De λογικὴ λατρεία wordt bij hem „legitimus colendi Dei ritus"! Hiervan rept de tekst met geen enkel woord. Op het voetspoor van Origenes, Hieronymus en Erasmus, stelt Huig de Groot tegenover de ζῶα ἄλογα, die de Joden offeren, „Nos vero offerimus corpus, in quo est animus rationis excellentissimae compos." Men ziet het: alles wordt er door de exegeten bijgehaald, opdat zij niet behoeven te erkennen, dat zij hun auteur niet begrijpen.

Want begrepen wordt hier inderdaad niets, zelfs niet de raison d'être van cap. 12, 1. Cap. 11 handelt over de

blijvende beteekenis van het Jodendom; over de eindelijke toebrenging der Joden; over de waarheid, dat God Joden en Heidenen ten slotte genadig zal zijn: een uitzicht, dat den auteur (laatste verzen van cap. 11) in geestvervoering brengt over de ondoorgrondelijke wijsheid van het goddelijke wereldplan. Waarom volgt nu onmiddellijk een vermaan tot het toewijden van onze lichamen als een offerande aan God? Het baat weinig of men met Chrysostomus zegt: *πολλὰ περὶ τῆσ τοῦ θεοῦ φιλανθρωπίας διαλεχθεὶς, καὶ δείξασ αὐτοῦ... τὴν ἀπόῤῥητον ἀγαθότητα... αὐτὴν λοιπὸν ταυτὴν προσάλλεται εἰσ τὸ πεῖσαι τοὺσ εὐεργετηθέντασ ἀξίαν τῆσ δωρεᾶσ ἐπιδεῖξασθαι τὴν πολιτείαν.* Immers Gods barmhartigheid was in het voorafgaande geenszins hoofdzaak, veeleer Gods wereldbestuur. God verwerpt tijdelijk de Heidenen ter wille van Israël, en verwerpt nu tijdelijk Israël ter wille der Heidenen, om ten slotte allen barmhartig te zijn. Men zou dus een opwekking verwachten tot vertrouwen op Gods duistere, maar in het eind lichtvolle wegen, geenszins een vermaning tot persoonlijke heiligheid. Met zijn opmerking: „postquam Apostolus ostendit necessitatem virtutum et originem gratiae, hic docet gratiae usum," helpt Thomas Aquinas ons evenmin verder, als Kalvijn met zijn verzekering: „Postquam ea tractavit Paulus unde necesse erat in regno Dei erigendo incipere, ab uno Deo petendam justitiam, ab unica ejus misericordia salutem nobis inquirendam.... nunc o p t i m o o r d i n e transit ad formandos mores." Gebruikt men dien algemeenen term a d f o r m a n d o s m o r e s, dan is, op exegetentrant, de moeilijkheid eenigszins onzichtbaar gemaakt, vooral wanneer men met Kalvijn in de opgaaf van hetgeen vóór cap. 12 behandeld wordt, de bijzondere inhoud van het onmiddellijk voorafgaande (cap. 11) eenvoudig verwaarloost. Maar het voornaamste bezwaar tegen al deze verklaringen is natuurlijk daarin gelegen, dat cap. 12, 1, 2 voorloopig op zichzelf staan. De auteur gaat niet terstond over „ad formandos mores" van het individu. Veeleer handelen vss. 3—8 over het nieuwe gemeenteleven, over het *ἓν σῶμα ἐν Χρι-*

στῷ [1]). Juist in verband hiermede verdient alleszins opmerking wat de Groot schrijft: „quum docuisset Paulus, neminem nunc ad justitiam eam, quae ad vitam aeternam ducit, pertingere, nisi per fidem evangelio habitam, Deumque, cur ita constitueret, gravissimas habuisse caussas, et ea, quae obiici solent, solvisset, ad monita veniens (de Groot neemt eenvoudig het feit, zonder het te willen verklaren), reipsa ostendit per evangelium legem perfici, idque per singulas eundo legis Mosaicae partes, ritualem primum, inde eam, quae regit iudicia, 12, 1. Postremo eam, quae mores, 12, 8. Ac primum incipit a rituali sive Levitico, cuius praecipuum sacrificia, et inter sacrificia... ὁλοκαύτωμα": zeker het beste, dat er van te zeggen valt.

De perikoop, die daar werd aangevoerd, cap. 12, 3—8, is syntaktisch niet in orde. Na ἔχοντεσ verwacht men een werkwoord dat niet komen wil, tenzij men dit deelwoord zou willen verbinden met ἕν σῶμά ἐσμεν, en een punt plaatsen achter ἐν τῇ διακονίᾳ.

Maar van waar op eens aan het slot van vs. 7 die nominativus ὁ διδάσκων? Geen onzer kommentatoren acht het noodig hierop de aandacht te vestigen. Het mag zeker niet overbodig heeten, telkens te doen uitkomen, hoe zeer de bijgeloovige beschouwing van den tekst der Bijbelboeken exegese en tekstkritiek heeft tegengehouden.

De eigenlijke kommentaar van van Hengel houdt met het laatste vers van hoofdst. 11 op. Dan volgt enkel een „paraphrasis capitis XII et sequentium." Zij geeft voor de zoo juist besproken perikoop niet veel. Bij cap. 12, 1: „ut corpus quisque suum regatis ad referendam imaginem sacrificii viventis... atque ita Dei colendi modum rationi consentaneum sequamini." En in een noot: verbis τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν

---

[1]) Aan het eind van vs. 4 zal πρᾶξισ misschien moeten wijken voor τάξισ. In de τάξισ van elk lid kan alleen de maatstaf liggen voor het μὴ ὑπερφρονεῖν enz. van vs. 3.

Exegesin inesse omnia praecedentia παραστῆσαι — — τῷ θεῷ explicantem, vidit etiam Borgerus." Het „inesse" te zien, is geen kunst, maar het er grammatisch uit te voorschijn te brengen! Ofschoon van Hengel aan het slot van vs. 4 niet voorslaat πρᾶξιν in τάξιν te veranderen, vat hij toch waarschijnlijk het woord zoó op, als hij schrijft: „non vero omnibus eadem data functio est."

Wanneer ik mij niet geheel en al bedrieg, dan mogen wij hier onze vergelijkende studie staken Al heeft zij zich slechts over weinige teksten van een enkelen Nieuw-Testamentischen brief uitgestrekt, zij geeft ons niettemin het recht over Kalvijn als exegeet een algemeen oordeel uit te spreken. Het ex ungue leonem is namelijk volkomen gepast, zoodra het ons uitsluitend om de kenschetsing van iemands methode te doen is. Zoo zouden wij niet een geheel chemisch werk behoeven te behandelen om met zekerheid te kunnen beslissen, of het afkomstig is uit het tijdperk van het kwalitatief dan wel van het kwantitatief onderzoek. De vraag is niet en mag niet zijn, of Kalvijn deze of gene plaats van het Nieuwe Testament al dan niet beter heeft teruggegeven dan zijne voorgangers. De vraag is uitsluitend, of er met hem in de geschiedenis van de exegese van dien bundel een nieuw tijdvak begint. Die vraag moet ontkennend worden beantwoord, en tot die ontkenning geeft de studie, die ik mij getroostte, ons het volste recht. Wij hebben nu een poos met eenige exegeten verkeerd, maar ons nergens genoopt gezien, zoodra wij met Kalvijn ons onderhielden, te erkennen: hier is iemand die zich door zijne methode van zijne voorgangers onderscheidt.

Met de exegese van de zoogenaamde paulinische Brieven (want alleen over haar wil ik hier spreken) is het gegaan als met zooveel: tot op onzen tijd blijft alles bij het oude; het nieuwe begint met onzen tijd. Lodewijk de 16de en Cyrus hebben ongeveer op dezelfde wijs gereisd en bij het zelfde licht des avonds gezien. Stoom, gas en elektriciteit

onderscheiden de jaren die wij beleven op het scherpst van het zeer langdurige onmiddellijk voorafgaande tijdvak. Niet minder groot is het verschil tusschen de exegese van het Oude Testament voór en na Richard Simon. Maar wat de exegese der paulinische Brieven betreft, van de antiocheensche school tot op de Wette en van Hengel blijft zij in het zelfde zog. De exegetische methode blijft onder de heerschappij van hetgeen men moet noemen de superstitie van den tekst en daarom tot betrekkelijken stilstand gedoemd. Wat Richard Simon voor de Pentateuch, wat het prijsgeven van de Harmonistiek der Evangeliën en de eenheid van elk der synoptische Evangeliën geweest is voor dat gedeelte van de exegese van het Nieuwe Testament, dat zal het loslaten van het genoemde bijgeloof zijn voor de exegese der zoogenaamde paulinische Brieven.

De ervaring ten aanzien dier Brieven opgedaan, bewijst de noodzakelijkheid van een omkeering op dit gebied. Die ervaring is inderdaad beslissend. Veertien eeuwen heeft men die brieven, gelijk het heet, verklaard, en nog zijn zij niet verklaard. De oude moeilijkheden blijven onopgelost en worden bij elke nieuwe aandachtige lezing vermeerderd. Nu van tweeën eén: òf wij hebben in die Brieven te doen met het werk van iemand, die zijne gedachten niet kon uitdrukken, en dan verdient dat werk niet langer onze belangstelling; òf de tallooze onoplosbare raadselen in die Brieven komen niet op rekening van den auteur aan wien men de Brieven heeft toegeschreven, maar zij komen uitsluitend of voornamelijk op rekening van hetgeen er met den tekst dier geschriften heeft plaats gehad. Daarmede is het karakter van de exegese der Brieven, die op den naam van Paulus staan, aangewezen. Die exegese behoort voortaan tot hoofddoel te hebben het leveren van een historisch-kritische beschrijving van den tekst. Niet wat de auteur met den geheelen Brief heeft bedoeld, mag voortaan meer het eigenlijk doelwit van ons onderzoek zijn, want het is ons a priori onbekend of wij hier

met een auteur te doen hebben. Ons rekenschap te geven van de wijze, waarop de tekst naar vorm en inhoud geworden is wat hij is, ziedaar voortaan het groote einddoel dat verstandige exegeten belangstelling kan inboezemen [1]).

Het is hier de plaats niet om deze mijne opvatting van de exegese der Brieven nader toe te lichten en te verdedigen. Met de negatieve uitkomst, waartoe de vergelijkende studie van Kalvijn als exegeet geleid heeft, moeten wij ons tevreden stellen. Zij is deze: met Kalvijn, welke ook zijne verdiensten mogen zijn, begint niet een nieuw tijdvak der exegese van de Brieven.

Wil men die verdiensten nader leeren beoordeelen, zoo kan men raadplegen A. Tholucks Vermischte Schriften grösztentheils apologetischen Inhalts (Hamburg, T. Perthes) Dl. 2, bl. 330—360: Die Verdienste Calvin's als Ausleger der Heiligen Schrift; voorts, in de Revue de Théologie van T. Colani (1853), bl. 223—286: Calvin considéré comme exégète van Reuss; een opstel, dat na de studie van Tholuck weinig belangrijks oplevert, allerminst omdat Reuss zijn onderwerp veel minder kritisch behandelt dan het door zijn voorganger is geschied. Die kritiek verhindert Tholuck niet de deugden van Kalvijn als exegeet in het volle licht te plaatsen. Terecht schrijft hij: „Man fühlt überall das Herz durch, und es mochten weinige Kirchenlehrer sein, welche mit der römischen Latinität Calvins (waarvan Tholuck erkent, dat zij bij die van Erasmus achterstaat) einen solchen Ausdruck christlicher Wärme, mit soviel gravitas soviel affectus, zu verbinden

[1]) Ook voor de Brieven geldt wat Richard Simon schreef: „Il est impossible d'entendre parfaitement les Livres Sacrés, à moins qu'on ne sçache auparavant les différens états où le Texte de ces Livres s'est trouvé selon les différens tems et les différens lieux, et si l'on n'est instruit exactement de tous les changemens qui lui sont survenus:" een spreuk voor elke exegetische gehoorzaal!

wüssten". Voorts prijst hij Kalvijns soberheid: Kalvijn houdt zich, veel meer dan Luther en Melanchton, bij zijn onderwerp; ofschoon „hij zich niet geheel vrij heeft gehouden van de methode zijner dagen; öfters bricht er ganz unvermuthet in Deklamationen gegen den Pabst und die Mönche aus."

Ten slotte vat Tholuck zijne lofrede in het volgende samen: Kalvijn is dogmatisch onbevooroordeeld, in het bezit van exegetischen takt, van een veelzijdige geleerdheid, van een diep kristelijken zin. Deze vier punten worden achtereenvolgens door hem ontwikkeld, ofschoon op niet zeer treffende wijze. Men zal waarschijnlijk het meest nieuwsgierig zijn naar het betoog van Kalvijns veelzijdige „geleerdheid", daar zij ons in den loop dezer en der vorige Studiën uit zijn verwaarloozen van de roomsch-katholieke theologie juist niet gebleken is. Tholuck moet dan ook de ontvouwing van dat derde punt aanvangen met de volgende gulle bekentenis: „Was die Gelehrsamkeit Calvins betreft, so tritt dieselbe nicht so sichtbar in seinen exegetischen Werken hervor als bei seinem Freunde Beza. Wie wir schon bemerkten, ist er in dem Geschäft der Kritik durchaus nicht genau, nimmt auf codices keine besondere Rücksicht. Er führt nur selten, und immer nur ganz im allgemeinen, die alten griechischen Exegeten ein.... und lässt sich weder auf eine so detaillirte Kritik ihrer Auslegungen, noch auch der Uebersetzung des Erasmus und der Vulgata ein wie Beza. Auch sprachliche Untersuchungen beschäftigen ihn viel weniger, und wo sie vorkommen, sind sie nur ganz allgemein gehalten". Tholuck heeft reeds genoeg gezegd, om ons aan die „veelzijdige geleerdheid" een weinig te doen twijfelen. Hij poogt haar dan te handhaven door er bij te voegen: „Man würde ihm aber sehr Unrecht thun, wenn man daraus schlieszen wollte, er habe nicht das Vermögen dazu gehabt"! Dit is zeker vrij naïef. Maar wij vernemen dan toch ook, dat Kalvijn citaten heeft uit Gellius, Seneca, Horatius, Plato, Polybius. Deze „veelzijdige geleerdheid" moet reeds

destijds niet al te duur zijn geweest, en toch is dit het eenige, dat door Tholuck wordt aangevoerd.

Ten slotte moge mij hier nog een enkele aanhaling vergund zijn uit Richard Simons Histoire Critique du Vieux Testament (Rotterdam, Leers, 1685), bl. 434 vlg.: „. . Calvin . . . fait paroître plus d'esprit et plus de jugement dans ses Commentaires sur l'Écriture, que Luther. Il est néanmoins trop subtil dans ses raisonnements, et la Religion, selon ses principes, semble être plus appuyée sur les conséquences qu'il tire du texte de la Bible, que sur le texte même... Il accommode la plus-part des choses à ses préjugés, et aux disputes qu'il avoit avec différentes personnes... Il semble qu'il n'ait eu autre pensée que d'appuyer ses sentimens, et de réfuter les sentimens opposés; de sorte qu'on ne s'instruit pas tant de la Parole de Dieu dans ces sortes de Livres, que des préjugés de ces Interprètes.... Il est plus exact (que Luther), parcequ'il étoit plus capable de faire des réflexions sur ce qu'il lisoit dans les autres Auteurs. Cependant, comme il ne s'étoit pas excercé dans l'étude de la critique et des Langues Grecque et Hebraïque, il étoit impossible qu'il ne se trompât souvent dans la signification propre des mots, . . . Au reste, Calvin ayant l'esprit fort élevé, on trouve dans tous ses Commentaires sur l'Écriture un je-ne-sçai quoi qui plait d'abord; et comme il s'etoit principalement appliqué à connoitre l'homme, il a rempli ses Livres d'une Morale qui touche, et il tâche même de rendre sa morale juste et conforme à son texte. S'il avoit été moins entêté, et qu'il n'eust pas eu envie d'être chef de parti, il auroit pu travailler fort utilement pour l'église."

Te recht doet Richard Simon nog uitkomen, dat de exegese der Hervormers uit haren aard minder vrij moest zijn dan die der katholieke Kerk, om de eenvoudige reden, dat de Hervorming zeer veel van de kerkelijke traditie behield en niettemin de traditie als kenbron verwierp, terwijl zij den

Bijbel als eenige kenbron erkende. Zij was dus wel verplicht den Bijbel te doen leeren wat inderdaad alleen de traditie haar leeren kon.

De verhandelingen van Richard Simon, Tholuck, Reuss en de Prolegomena vóór het Corpus Reformatorum, Deel XXII, over Kalvijn als exegeet gaan zonder onderscheid naar dezelfde methode te werk. Zij behelzen beschouwingen over den Hervormer als uitlegger van den Bijbel; waardeeringen, die men, zonder hun werk over te doen, moeilijk anders aannemen kan dan op gezag van de schrijvers. Hieruit blijkt, dat dit hoofdstuk geen overtolligen arbeid heeft verricht. Het sloeg een anderen weg in, en wel door Kalvijn met andere exegeten te vergelijken. Terwijl mij zelf tijd en gelegenheid ontbreekt om aan deze vergelijkende studie breeder evenredigheden te geven, hoop ik, dat een jeugdiger beoefenaar der Theologie zich eens opgewekt moge gevoelen om haar voort te zetten. De geschiedenis van de exegese der Brieven moet thans aan de orde komen. Zij zal over de kennis dier Brieven licht verspreiden.

EINDE.

AANHANGSEL.

OVER DE VERTALING EN DEN KOMMENTAAR VAN ERASMUS.

Ik voeg hier het een en ander bij omtrent Erasmus' Vertaling van, en Annotationes op het Nieuwe Testament, en put uit zijne Opera Omnia, Leiden 1705, folio. Deel VI. Hier zijn de Annotationes met zijne vertaling vereenigd. Hij schreef ze oorspronkelijk voor de Vulgata.

Men heeft vrij wat bladzijden om te slaan, eer men tot de Vertaling en de Aanteekeningen is genaderd. Er gaat allerlei vooraf. Behalve de Summa totius Scripturae et Index rerum quae in Novo Testamento leguntur, welke Summa evenwel niet van de hand van Erasmus zelf is, vindt men hier onder meer:

1° Een Brief van Erasmus aan Paus Leo X (Basel, 1 Febr 1516);

2° Een schrijven van Leo aan Erasmus (10 September 1518);

3° Erasmus' voorrede voor de 3e Uitgaaf van zijn Nieuw Testament (1524);

4° Een Paraclesis, i. e. adhortatio ad Christianae philosophiae studium;

5° een Epistola de Philosophia Evangelica;

6° een lijst Solœcismi per interpretem (de Vulgata) admissi manifestarii et inexcusabiles e plurimis pauci decerpti;

7° een lijst Loca obscura et in quibus lapsi sunt magni nominis interpretes, ex innumeris pauca decerpta, ut sit ad manum quod objiciatur eis, qui dicunt superfuisse, quod nostris annotationibus foret explicandum;

8° Loca manifeste depravata, sed ex infinitis, ut occurrebant, pauca decerpta;

9° Ad placandos eos, qui putant in sacris libris nihil neque superesse, neque deësse, quaedam excerpsimus, quae manifestius depravata sunt in hoc genere, quam ut negari possit;

10° Quae sunt addita in nostris exemplaribus;

11° Quae per interpretem commissa (negen plaatsen in het geheel); 11° Ubi interpres ausus sit aliquid immutare. de verbis apostolorum aut evangelistarum;

12° Udalrici Zasii in N. T. ab Erasmo... translatum Hexastichon;

13° Erasmi Apologia;

14° Pio Lectori van Erasmus voor de vierde en vijfde uitgaaf van dit zijn werk, na de eerste bladzijde tot titel voerende: Capita argumentorum contra morosos quosdam ac indoctos;

15° In annotationes Novi Testamenti Praefatio, primae editionis, quae fuit An. MDXV, cui tamen post admixta sunt quaedam, quae ad tempus posterius pertinent usque ad annum vigesimum primum, vigesimum septimum et trigesimum quintum. Hoc te, lector, nescire nolui, ne quid offendaris; enz.

Uit dit overzicht blijkt, dat het geleerde apparaat, hoe onvoldoende het op zichzelf wezen moge, bij Erasmus' vertaling en verklaring van het N. T. niet geheel heeft ontbroken. Over enkele dezer nummers eenige bijzonderheden.

1° Erasmus roemt Leo om zijne „morum innocentia", die te moeilijker te bewaren is geweest wegens de „libertas" en de „petulantia" die te Rome heerschen. Op niets legt Leo de tiende zich volgens Erasmus zoozeer toe, dan „ut in dies in melius provehatur Christiana pietas." Ja, hij schrijft hem: „tu nobis velut alterum praestas Esdram." Dat Erasmus hem: „quo nihil maius habet hic orbis", dit werk opdraagt, hetgeen hij ondernomen heeft in de hoop, „restituendae sarciendaeque Christianae religionis", zou niet geschied zijn, „nisi conveniret, ut quicquid ad religionem instaurandam pertinet, haud alii consecretur, quam summo religionis Principi". De tweede reden is hierin gelegen: „quo latius hujus laboris nostri manaret utilitas, visum est, tui nominis, apud omnes sacrosancti, ceu lenocinio quodam ad publicam orbis abuti commoditatem,

praesertim quum huc vocet ipsa quoque rei ratio, quod pulchre congruebat, ut illius auspiciis haec Christiana Philosophia derivaretur ad omneis mortales, qui Christianae religionis teneret arcem, ac per eum proficisceretur doctrina coelestis ad universos homines, per quem Christus nos voluit accipere, quicquid homines e terris evehit in coelum." Zulke woorden helpen mede den tijd kenschetsen, waarin Kalvijn met zijne verklaring van den Bijbel optrad, en doen ons zien, dat de houding, door Rome tegenover de studie van den Bijbel destijds aangenomen, nog voor eene andere beschouwing vatbaar is dan die, waaraan de Hervorming ons heeft gewend

2° De korte brief van Leo X behelst niets belangrijks.

3° De voorrede van Erasmus voor zijn derde uitgaaf is opmerkelijk wegens den zuiver stichtelijken toon, dien zij aanslaat. Het is als een korte betrachting over de woorden: komt allen tot Mij, die vermoeid en belast zijt. Tot Kristus komen is komen tot de Schriften die van Kristus getuigen. Wanneer niemand zich een Franciskaan zou noemen, die den regel van Franciskus nooit had ingezien, hoe durft men zich dan een volgeling van Kristus noemen, wanneer men zijn regel niet uit de Bron kent. Hij, Erasmus, heeft hier weder het zijne er toe bijgedragen, opdat de Bron beter vloeie. Indien men slechts uit haar wilde putten! Maar hij wanhoopt er aan: „Nescio, an rursus admonere debeam, cum videam hanc cantilenam toties cani surdis." Men leze zijne nieuwe vertaling slechts zonder vooroordeel! „Proinde si quid dissonabit ab editione veteri, ne protinus putent illam a nobis sugillatam, prius consulant adnotationes nostras, deinde quod videbitur optimum, sequantur. Saltem illud modestiae praestent, ne damnent incognitum, quod iam semel atque iterum probavit ille summus Ecclesiae pastor Leo decimus."

4° De Paraclesis slaat op hetzelfde aanbeeld: de noodzakelijkheid van de studie des Bijbels. Men bestudeert allerlei stelsels, niet het kristelijk leerstelsel; vraagt naar hetgeen uit Egypte of Syrië, niet naar hetgeen uit den hemel komt. „Platonicus non est, qui Platonis libros non legerit, et Theologus est, non modo Christianus, qui Christi litteras non legerit?" De Theologen hebben den Bijbel verlaten voor de kwestiën der Scholastiek. Zij moesten het eene doen en het ander niet nalaten: „Non enim ob id, opinor, quisquam sibi Christianus esse videatur, si spinosa, molestaque verborum

perplexitate, de instantibus, de ralationibus, de quidditatibus, ac formalitatibus disputet, sed si quod Christus docuit et exhibuit, id teneat, exprimatque. Non quod horum studium damnem, qui in argutiis hujusmodi non sine laude exercuerunt ingenii sui vires, (nolim enim offendi quemque) sed quod existimem, et vere, ni fallor, existimo, puram ac germanam illam Christi Philosophiam non ali-, unde felicius hauriri, quam ex Euangelicis libris, quam ex Apostolicis litteris." Dit is verstandige taal, die den theoloog niet minder dan den filoloog tot eer verstrekt en bewijst, dat terugkeer tot de fontes ook in den boezem van het Katholicisme kon worden gepredikt. Niet minder het volgende: „Cur major vitae portio datur Averroi, quam Evangeliis? Cur tota paene aetas in hominum decretis, et inter se pugnantibus opinionibus conteritur? Jam vero sint illa sane, si libet, sublimium Theologorum. At in his certe sit futuri quondam magni Theologi tyrocinium."

Ieder gevoelt het: hier is het beginsel der nieuwere wetenschap uitgesproken, dat heden ten dage nog zoovelen traag zijn om te verstaan: niet boeken lezen over de zaak, die men wil leeren kennen, maar zelf waarnemen. Ik haal dit een en ander aan, om te doen uitkomen wat men bij Kalvijn te zeer mist: de heldere uiteenzetting van de plaats die de studie van den Bijbel inneemt in de theologie.

5° Een korte verhandeling over de betrekking tusschen Oud- en Nieuw Verboud, tusschen dit en Plato's wijsgeerige ethiek: voor ons doel niet belangrijk. Maar in het voorbijgaan haal ik uit dit stuk aan: „nos autem fortibus et invictis animis contra nitamur, non jurgiis, non minis, non armis, non injuriis, sed simplici prudentia, sed benefactis, sed mansuetudine et tolerantia. Hac via superat Euangelica veritas."

6° In de lijst van solœcismen der Vulgata wordt reeds door Erasmus gewezen op dien dwazen Genitivus absolutus in het latijn, waaraan de Vulgata zich Rom. 2, 15, schuldig maakte, en die ook door Kalvijn verbeterd werd.

7° De voorbeelden van de vergissingen van beroemde exegeten zijn niet allen even gelukkig. Zoo haalt Erasmus aan Rom. 11, 11 ut alios aemulentur, en gaat dan voort: „Thomas quadruplicem sensum, induxit, nec tamen attigit verum, cum haec sit sententia, ut Deus illos ad aemulandum provocaret". Maar onder de vier mogelijke interpretatiën geeft Thomas Aquinas als de derde op: „ut Judaei aemulentur, id est imitentur Gentiles." Wat den zin betreft, komt dit geheel met Erasmus' eigene exegese overeen, en grammatisch

laat de intransitieve opvatting van παραζηλῶσαι zich zeer wel verdedigen, vooral nu het subjekt ontbreekt, dat de transitieve opvatting: „ad aemulandum provocare" volstrekt eischen zou.

8° Deze lijst van korrupte plaatsen geldt niet den grondtekst, maar de Vulgata.

9°, 10°, 11°, 12° Lijsten, opgemaakt grootendeels naar grieksche handschriften.

13° Een apologie van zijn arbeid! Zij was dus noodig. Geen wonder, volgens Erasmus: theologen waren in het spel. „Amplectuntur Medici, non adspernantur Jureconsulti, recipiunt Philosophi, si quid ad illorum professionem instaurandam conducit. Absit ut soli Theologi pertinaciter reclamemus, et ipsi nostris invideamus bonis. Sane permolestum est, pro benigne collato beneficio nullam recipere gratiam." Ook hier weder hetzelfde ijveren voor het bestudeeren van de f o n t e s: „Primum igitur etiam atque etiam adhortor omnes Theologos, ut quibus per aetatem aut occupationes vacat, Graecas degustent literas, et item Hebraeas, si liceat. In ipsis arcanae Scripturae fontibus diligenter philosophentur." Ofschoon tevens de raad wordt gegeven, door Kalvijn te veel verwaarloosd: „Veteres Theologos, quos et eruditio commendat et vitae sanctimonia, diligenter evolvant."

De schrijver neemt zich zeer in acht, als hij op de Vulgeta komt. Dat zij niet het werk van Hieronymus is, wordt als bekend ondersteld. „Tametsi, heet het dan verder, nos, nec hanc, qualiscunque est aut cuiuscunque est, neque convellimus ullo modo, neque calumniamur. T a n t u m r e s t i t u i m u s q u a e t e m p o r u m a c l i b r a r i o r u m v i t i o f u e r a n t d e p r a v a t a, o b i t e r i n d i c a t i s e t h i s, q u a e v e l a m b i g u e v e l p a r u m a t t e n t e r e d d i d i t I n t e r p r e s: nam non recte, mihi religio est dicere, etiamsi id non veritus est aliquot locis Hieronymus: idque fecimus, neque levi, quod dici solet, brachio, neque temere, sed primum ex canonum consilio, ad Graecae originis fidem, examinatis exemplaribus Latinis, neque tamen fidentes paucis, aut quibuslibet."

Erasmus verlangt volstrekt niet, dat zijn vertaling de Vulgata verdringe: „Quibus haec placet (de Vulgata) q u a m e g o n e c d a m n o, nec muto, his sua manet Editio. Siquidem ea nostra castigatione non laeditur, sed redditur illustrior, purior, emendatior. Illa legatur in scholis, canatur in templis, citetur in concionibus. Nullus obstat. Illud autem polliceri, quisquis hanc nostram domi legerit, suam rectius intellecturus est."

Hij slooft zich af om te betoogen, dat hij niet de heilige Schriften zelf maar alleen vertalers en afschrijvers verbetert. Een poging daartoe kan dus het gezag der Schrift niet aantasten, volgens hem: „Quod si tota labascit auctoritas, ob aliquot loca corrupta, oportuit Spiritum Sanctum non minus assidere bibliographis quam Prophetis et Euangelistis": hij vermoedde niet, dat de protestantsche orthodoxie dan ook eens juist dat beweren zou. Wèl geeft hij toe: „nusquam non adest Spiritus Sanctus," maar de Geest laat ons een deel van het werk over: „numquam defuturi sunt qui depravent, proinde nunquam cessandum est a studio castigandi."

Het mag verder hier onze aandacht niet ontgaan, dat Erasmus zich niet heeft schuldig gemaakt aan het verzuim van Kalvijn: hij heeft den griekschen tekst tegelijk met zijne vertaling gegeven: „Nostra conferto cum Graecis: quod quo promptius esset, illa e regione adjecimus", zegt hij uitdrukkelijk, en toont daarmede zich bewust te zijn van zijn plicht als exegeet, die niet zelf de studie der Bronnen overbodig wil doen schijnen [1]).

Ik moet er ten slotte op wijzen, dat Erasmus den grooten katholieken kerkleeraar, Thomas Aquinas, niet heeft verwaarloosd. Hij noemt hem bij herhaling in deze zijne a p o l o g i a, even goed als Ambrosius en Augustinus. Met erasmiaansche ironie zegt hij van hen: „Non quod me putem oculatiorem summis illis viris, sed quod alicubi fortasse fuerim attentior et fortasse linguarum opibus instructior, certe quam Aquinas, qui latine tantum novit (dat is evenwel niet zoo volkomen zeker), nec id admodum exacte" [2]).

Hij vertrouwt dan ook, dat hij geen overtollig werk heeft verricht: „Res ipsa, ni fallor, indicabit me post Laurentium Vallam, cui non hac tantum in parte debent bonae literae, post Jacobum Fabrem, virtutis omnis et literarum antistitem, nec sine causa versatum in negotio, nec sine fructu".

---

[1]) Iets hooger dan waar deze uitspraak voorkomt lezen wij deze zonderlinge verzekering: „Mihi plurimis argumentis vehementer probabile est, universum Testamentum Novum Graece scriptum fuisse, non Latine Certe si quis excipat Euangelium juxta Mathaeum, et unam ad Hebraeos Epistolam, de reliquo nulla controversia est?" Is dat „v e h e m e n t e r p r o b a b i l e" misschien scherts?

[2]) Maar elders noemt hij Thomas: „Vir alioqui non suo tantum saeculo magnus" en roemt hij zijn „diligentia, ingenium" en „eruditio".

14° Uit het stuk, onder dit n[0] aangeduid, ziet men, dat Erasmus op allerlei wijze lastig werd gevallen over zijn nuttigen arbeid. Hij schreef meer dan eéne Apologie: „Qui studium hoc nostrum suggillant ac traducunt, fere non legunt, aut certe non intelligunt nostras Apologias. Et jam satis illis responsum est duabus Apologiis, quas primae quoque editioni, ceu clypeos, adversus istorum tela praefiximus: praeterea in epistola, qua Martino Dorpio respondemus: ad haec, in epistola in insignem Theologum Henricum Bolocum. Rursus in epistola contra quendam, cujus nomen studio suppressi: postremo in Apologia, qua pridem respondi Petro Sutori". Wat al apologiën! Alsof het hier niet een weldaad, maar een bedrijf van verdacht allooi gold; want bij de hier vermelde apologiën moeten wij nu nog rekenen dit Pio Lectori, dat evenzeer een doorloopende zelfverdediging is. — Bedenkt men, hoeveel moeite Erasmus zich gegeven heeft, om de vooroordeelen van zijn tijd op het stuk der Bijbelstudie te overwinnen, dan verwondert men er zich over, dat Kalvijn in de voorrede van zijn kommentaar op de Brieven geenerlei melding van hem maakt.

Het doel van Erasmus is ook hier: „sacras literas eo sermone tradi, qui sit omnibus Latini doctis communis;" zijn rechtvaardiging: „nec magis objurgandus sum, quam qui scopis evertit sordes e templo. Non enim quicquid in templo est, continuo sanctum est." Maar neen! hij moet zich verlagen tot een minder eervolle vergelijking: „Si Deus per Cajapham, virum malum, edidit prophetiam verissimam, quid vetat quo minus per hominem linguis instructum, etiamsi non adsit peculiaris afflatur spiritus, recte vertantur Libri sacri".

Tegenover zooveel verguizing als hem ten deel viel, ontbrak het hem evenwel niet aan aanmoedlging en troost: „Adversus horum malitiam, primum omnium me consolatur recta conscientia et Christus agonotheta noster: deinde tot hominum judicia, quorum alios vitae sanctimonia, alios insignis eruditio, alios fortunae splendor, alios ecclesiastici muneris dignitas, quosdem haec omnia simul a eontemtu vindicant. . . . Literis ex omni terrarum plaga missis, mihi quotidie gratias agunt, quod enz. . . . . et qui nunquam Erasmum viderunt, tamen ex libris cognitum amant."

15° Weder eene apologie, tegen dezelfde vijanden met dezelfde wapenen gevoerd. Wij vernemen hier nog het volgende: „Christum ipsum . . . . parum mihi propitium imprecor, . . . ut magnam etiam

certamque rei pecuniariae jacturam scientes ac volentes acceperimus". Ook deelt Erasmus mede, dat hij er ernstig over gedacht had, dit werk anoniem uit te geven.

Omtrent de overige drie nummers valt, gelijk ik reeds door een enz. te kennen gaf, niets bijzonders aan te teekenen.

Uit enkele plaatsen van Kalvijns kommentaar blijkt onwedersprekelijk, dat hij Erasmus' arbeid heeft gekend, zoowel de Vertaling als de Annotationes. Dat Kalvijn ze niet zou gekend hebben, was dan ook van te voren reeds onwaarschijnlijk. Welk gebruik heeft hij van zijn voorgangers vertaling gemaakt? Ik laat hier een lijst volgen van de plaatsen, waarin Kalvijns vertaling van den Brief aan de Romeinen, in haar voor- of in haar nadeel, van die van Erasmus verschilt, en vermeld alleen die verschilpunten, die op het rechte verstand van het oorspronkelijk betrekking hebben; dus geen vergelijking, bijvoorbeeld, uit het oogpunt der latiniteit. Waar Kalvijn mij toeschijnt het van Erasmus te winnen, plaats ik een kruisje achter Kalvijns vertaling, in het omgekeerde geval plaats ik er een achter de vertaling van Erasmus. Waar in het geheel geen kruisje staat, is de vertaling van beiden òf onjuist, òf hare juistheid onbewijsbaar, uit hoofde van het althans voor mij volkomen duistere van den grondtekst

		Calvini Versio	Erasmi Versio.
1	1	Selectus in Evangelium	segregatus in Evangelium †
	3	qui factus e semine	qui genitus ex semine †
	4	declaratus Filius Dei in potentia per spiritum ex resurrectione mortuorum, Jesu Christo Domino nostro [2]) †	... [1]) cum potentia secundum. spiritum † ex eo quod resurrexit e mortuis, Jesus Christus Dominus noster
	5	in obedientiam fidei... pro nomine †	ut obediatur fidei.. super nomine
	23	incorruptibilis Dei †	immortalis Dei
	24	in cupiditates cordium	per cupiditates cordium †

1) Erasmus geeft praedestinatus in de Annotatio.

2) Zie evenwel het bl. 176 hieromtrent aangeteekende.

	25	in mendacium	mendacio †
	32	Dei judicium †	Dei justitiam
2	1	in quo enim iudicas †	hoc ipso quod judicas
	20	in lege	per legem †
3	25	propter remissionem delictorum	praeteritorum peccatorum †
4	17	coram Deo cui credidit †	ad exemplum Dei cui crediderat
	21	ubiquid promisit	quod is qui promiserat
5	2	Per quem accessum habuimus fide in gratiam istam in qua stetimus (op h a b e m u s en s t a m u s na, gelijk aan de Vulgata). †	Per quem et contingit nobis, ut fide perduceremur in gratiam hanc, in qua stamus
	12	quando quidem omnes peccaverunt	quatenus omnes peccaverant
	14	qui non peccaverunt †	qui non peccaverant
		qui est figura futuri	qui typum gerit illius futuri † (hier komt namelijk duidelijker uit, dat τοῦ μέλλοντοσ, gelijk het behoort, als een masculinum wordt opgevat.
	16	judicium enim in condemnationem †	nam condemnatio ad condemnationem (tenzij c o n d e m n a t i o een drukfout is, want in de Annotatio staat judicium).
	16bis	judicium enim ex uno †	ex uno delicto
	17	qui... dona justitiae acceperunt	accipiunt †
	19	quemadmodum... constituti sunt †	constituti fuimus
	20	Lex intervenit	lex obiter subiit †
	21	regnavit peccatum per mortem †	in morte
6	2	quomodo adhuc vivemus †	posthac
	6	non ultra serviamus †	posthac
	12	in cupiditatibus suis	eius †
	12	Neque exhibeatis. †	Neque accommodetis
	23	Stipendia peccati	auctoramenta †
7	1	quod Lex dominatur homi-	quod lex tantisper dominetur

	ni quamdiu vivit	homini, quoad ea vixerit † (ook wanneer men zelf in het midden wil laten wat het subjekt is van ὅσον χρόνον ζῇ, moet men de voorkeur geven aan een vertaling, die duidelijk doet uitkomen wat de vertaler als subjekt beschouwt).
3	ne amplius sit adultera †	ut non sit adultera
5	quum essemus in carne †	in carnem (misschien een drukfout.)
8	peccatum est mortuum †	erat
10	deprehensum est a me mandatum	repertum est mandatum †
15	Quod enim operor, non intelligo †	non probo
22	Consentio enim legi †	Delectat enim me lex
10	propter justitiam †	propter justificationem
16	Ipse enim Spiritus	Idem Spiritus †
20	qui subjecit... in spe	sub spe
9 25	Vocabo populum meum, eum qui non est populus	Vocabo populum qui meus non erat, populum meum †
28	sermonem abbrevians †	sermonem abbrevians cum justitia
10 4	finis enim legis Christus †	perfectio legis Christus
11 1	tribu Benjamin †	tribus Benjamin
2	in Elia †	de Elia
12 1	ut sistatis corpora †	ut praebeatis
2	quae sint voluntas Dei bona †	voluntas Dei, quod bonum est
3	ne supra modum sapiat †	ne... de se sentiat super quam oportet
6	secundum analogiam fidei †	juxta portionem fidei
14	Benedicite †	Bene loquamini
13 3	bonis operibus †	bene agentibus
14 4	stabit vero	fulcietur ut stet †
5	diem prae die aestimat †	judicat diem ad diem conferens
21	nec aliud facere in quo frater tuus concidat	non edere.. neque bibere... neque quicquam

15 4 quaecumque ante scripta sunt †	praescripta
16 consecrans Euangelium	administrans Euangelium †
25 ad ministrandum sanctis	ministrans sanctis †
26 placuit	Ita visum est ipsis †
30 ut concertetis mihi †	ut me laborantem adjuvetis
16 26 ad omnes Gentes promulgatum	in omnes Gentes patefacti †

Op acht en vijftig plaatsen is er verschil tusschen de vertaling van Kalvijn en die van Erasmus, uit welk aantal volgt, dat Kalvijn zijne overzetting niet eenvoudig van dezen zijn voorganger overnam. Het is verder gebleken, dat van die teksten vier en dertig door hem beter zijn teruggegeven, terwijl hij, na aftrek van een of twee teksten, die noch bij hem noch bij Erasmus goed vertaald zijn, in de overigen de verbeteringen verzuimde over te nemen, die Erasmus reeds had aangebracht.

Ik heb reeds doen opmerken, dat Kalvijn in zijne voorrede (den Brief aan Grynæus, zie boven, van Oktober 1539) Erasmus niet noemt. Na van de oude exegeten in het algemeen te hebben gewaagd, gaat hij voort: „Ac eos etiam qui hodie vivunt, nominatim omnes commemorare nihil attinet. De iis qui praecipuam operam navarunt, dicam quos sentio." Het zijn, gelijk wij reeds weten, Melanchton, Bullinger en Bucerus. Hij heeft evenwel Erasmus' Annotationes moeten gebruiken; de overeenkomst schijnt mij vaak te groot. Een enkele proeve, waaraan wellicht een onzer theologische studenten zich opgewekt voelt uitbreiding en daardoor bewijskracht te geven!

Calvini Commentarius.	Erasmi Annotationes.
Ad. cap. 1, 1 De nomine Pauli . , . . Probabilior Origenis sententia, qui binomium fuisse judicat.	Sunt rursum qui putant illum fuisse binominem: id quod mea sententia vero propius est.
Servus etc. His titulis se insignit, quo doctrinae auctoritatem conciliet... Magni re-	Valet... ferme perinde quasi dicas vocationem Apostolus... Statim... conciliat sibi... auctoritatem...

ferebat, ut Dei vocatione Apostolus haberetur, ut sciretur Ecclesiae... destinatus.	Adjicit Apostolus, quod significat legatum.
qui factus est addit.., ut intelligamus ipsum habere aliquid carne superius, quod attulerit a coelo non autem a Davide sumpserit... Duo sunt in Christo quaerenda quo salutem in ipso reperiamus: divinitas et humanitas..	Hoc agit Paulus, ut liqueat, eum fuisse Deum verum, et eundem item verum hominem.
vs. 4 declaratus. si mavis, definitus, acsi diceret virtutem resurrectionis esse instar decreti quo sit pronunciatus Dei filius... Porro divina potentia ideo in Christi resurrectione effulsisse dicitur, quod suapte virtute resurrexit.	Graeca vox ὁρίζειν non solum significat definire.., verum certo pronuntiare... Caro declaravit hominem, virtus et Spiritus sanctificationis declarat Filium Dei ac Deum. Idque declaratum praecipue ex resurrectione mortuorum... Ostendit suam potentiam... ex eo, quod suapte virtute resurrexit a mortuis.
vs. 5 per quem accepimus, quo significat id totum divinae esse beneficientiae, non suae dignitatis, quod cooptatus sit in tantum ordinem.	Gratiam hic vocat, quod ab errore sit revocatus, nec revocatus modo, verum etiam ad hoc delegatus, ut alios cum auctoritate vocaret ad Evangelii gratiam.
vs. 7 a Deo — Christo. intelligimus, quicquid boni obvenit nobis, divinae beneficentiae fructum esse. Neque omittendum, quod simul a Domino Jesu haec bona comprecatur... qui omnia cum eo in commune operetur.	ut intelligas gratiam... proficisci simul et a Patre... et a Filio.
cap. 33 faciet irritam. sensus est: num... Dei foedus... abrogatum est.	καταργήσει. id est abolebit, oblitterabit.. sive antiquabit.

Zijn deze weinige trekken van overeenkomst niet voldoende om waarschijnlijk te maken, dat Kalvijn zijn voordeel heeft gedaan met den arbeid van Erasmus? Hij had daartoe natuurlijk het volste recht. Maar waarom dan in den brief aan Grynæus geheel, in den kommentaar bijna geheel van Erasmus gezwegen.

Ik herhaal ten slotte mijn reeds uitgesproken wensch. Nu de exegese van de paulinische Brieven, gelijk zij tot dusver werd opgevat, tot een gesloten tijdperk behoort, is voor de theologen het oogenblik gekomen, om de geschiedenis dier exegese met nauwkeurigheid te onderzoeken.